

Кастусь Цвірка

**Той курган
векавечны...**

Сцяжыны вандровак

МІНСК
ЮНАЦТВА
1985

*...Ёсць яшчэ адзін куточак запаветны,
Дзе растуць, нібы грыбы, здаўна паэты.
Там зязюлямі завуца ўсе кукушкі,
Гэтым краем з Кішынёва ехай Пушкін,
Там прыгонных шмат паэтаў замарылі,
Там Міцкевіч закахайся у Марылю
І Тарас у Пецярбург ішоў праз слёзы.
На яго шляху журыліся бярозы...*

ПІМЕН ПАНЧАНКА

«ТАМ ВОЗЕРА СВИЦЯЗЬ, ЯК ШЫБІНА ЛЁДУ...»

МАЛЮШЫЧЫ

Паўз дарогу — перакапанья, у грудях палі-бульбянішчы з пабэрсаным-параскіданым цяўнікам, усё яшчэ жоўтыя, хоць і добра парадзелья бярозавыя пералескі пад цёплаю ватаю аблачын, пасіве-льыя лапіны ўшчэнт скапычаных каровамі паплавоў, на якіх часам вы-хапіць вока бруднавата-рыжага, з ваўчкамі ў грыве, каня, выпуш-чанага некім на волю.

У гэту дарогу мы збіраліся яшчэ з вясны.

Сама ж задума падарожжа ўзнікла ў мяне значна раней. Тады, калі мяне захапіла, пацягнула ў кнігасховішчы і архівы гэта, шмат у чым загадкавае імя ў нашай літаратуры — Ян Чачот.

У 1855 годзе Уладзіслаў Сыракомля казаў, што яму вядомы толькі два пісьменнікі, якія пісалі па-беларуску: «...адным з іх быў незабыўнай памяці Ян Чачот, другі — В. Дунін-Марцінкевіч». Першыя беларускія вершы Я. Чачот напісаў недзе каля 1818 года. Дунін-Марцінкевіч жа пачаў літаратурную дзейнасць значна пазней, у сара-кавых гадах, калі Ян Чачот яе ўжо заканчваў. Ян Чачот быў для Дуніна-Марцінкевіча пуцяводнай зоркай, першапраходцам у раскар-чоўцы ўдзірванелай беларускай нівы. І, вядома ж, не толькі для Дуніна-Марцінкевіча. Цяжка наогул пераацаніць значэнне гэтага прыкладу для развіцця беларускай літаратуры. Гэта быў сапраўдны подзвіг: на мове цёмнага і зацюканага беларускага мужыка, якога і за чалавека не лічыла ганарлівае панства, не пасаромеўся пісаць радавіты шляхціц! Ды і не абы-які шляхціц, а сам Ян Чачот, адзін з кіраўнікоў шырокавядомага таварыства філаматаў, першы сябра вялікага Адама Міцкевіча!..

Узяўшыся хоць як-небудзь асвятліць вельмі ж ужо затуманеную постаць Яна Чачота, я не мог не пабываць у мясцінах, звязаных з яго імем.

У падарожжа па сцяжынах Яна Чачота я знайшоў вельмі добрага напарніка. Можна сказаць, тут мне просва пашанцавала. Бо ім, гэтым напарнікам, быў не хто іншы, як мой даўні прыяцель Леў Паўлавіч Мірачыцкі — кандыдат гістарычных навук, старшы навуко-вы супрацоўнік Інстытута гісторыі Акадэміі навук БССР. «Добрым» ён быў для мяне з усіх бакоў: першае — таму, што Леў Паўлавіч аказаўся земляком Яна Чачота, другое — ён якраз рыхтаваў да друку нарыс пра родныя мясціны Адама Міцкевіча — пашыраны варыянт

выдадзенай ім раней сціплай кніжачкі «Сцежкамi вялікага паэта». А, як вядома, Міцкевічавы сцежкі вельмі часта перапляталіся з Чачотаўімі. І многія з іх Леў Паўлавiч ужо абхадзіў, калі працаваў у музеі Адама Міцкевіча ў Наваградку. Цяпер ён хацеў узнавіць свае ранейшыя ўражанні. Так што нашы iнтэрэсы шчасліва супадалі. Апрача таго, Леў Паўлавiч і праўда добры па натуре чалавек: памяркоўны, сціплы, захоплены гісторыяй... Словам, лепшага спадарожніка мне нават цяжка б было і прыдумаць.

І вось пад колы машыны iмкліва сцелецца шараватая, са сталёвым водбліскам роўнядзё «алiмпійскай» магістралі. «Жыгуль» iдзе лёгка, паслухмяна падначальваючыся кожнаму, нават самаму малому руху маіх рук, якія моцна — хаця б усё было добра — трымаюць гладкае, але не слізкае, бо з «зазубрынамі», кола руля.

З Брэсцкай шашы мы паварочваем на Мiр — недзе за ім, у Карэліцкім раёне, у вёсцы Малюшычы, і нарадзіўся ў 1796 годзе Ян Чачот. Доўгі час гісторыкі лiтаратуры — і польскія, і беларускія — называлі месцам нараджэння паэта вёску Рэпiхава, куды пераехалі яго бацькі пазней. Гэту памылку — як ні дзіўна — паўтарыў нават лiтаратуразнавец Навум Перкін, які спецыяльна вывучаў жыццё і творчасць Яна Чачота. І дарэмна усё-такі яна была «гiратыражавана» ў 1980 годзе выдавецтвам «Мастацкая лiтаратура», што пасмяротна выпусціла кнігу артыкулаў Перкіна «Абсягі думкі», сярод якіх аказаўся і артыкул пра Яна Баршчэўскага і Яна Чачота,— трэба ж было, мусіць, хоць у зноскы напісаць правільна. Дарэчы, пра сапраўднае месца нараджэння паэта было вядома ўжо ў 1937 годзе з артыкула Леанарда Падгорскага-Аколава «Чачот нязнаны», апублікаванага ў польскім часопісе «Лех» (у нумарах 3-4). Аўтар змясціў там выпісы з «Метрыкі хрышчэння» за 1781-1827 гады, якая вялася парафіяльным касцёлам у Варончы. У «Метрыках», было ясна напісана, што Яна Чачота, «сына радавітай шляхецкай сям'і Чачотаў — Тадэвуша і Клары з дому Гаціскіх», прывезлі сюды хрысціць «з двара Малюшыца» і што абрад хрышчэння адбыўся 6 ліпеня 1796 года. Пра сапраўднае месца нараджэння Яна Чачота расказаў у 1958 годзе на старонках часопіса «Маладосць» (№ 6) і мой цяперашні спадарожнік. Але і гэтая публікацыя засталася незаўважанай нашымі лiтаратуразнаўцамі. Папраўку ў біяграфіі паэта яны зрабілі толькі тады, калі ў 1966 годзе газета «Лiтаратура і мастацтва» змясціла нататку Я. Бравера «Звесткі з біяграфіі Яна Чачота», у якой даваліся выпіскі са знойдзенай у Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве Беларусі справы аб дваранскім паходжанні роду Чачотаў. Якраз на публікацыю Я. Бравера і спасылаецца выдадзеная ў 1969 годзе двухтомная «Гісторыя

беларускай дакастрычніцкай літаратуры» (т. II). Трэба сказаць, што ў «Гісторыі», там, дзе ідзе гаворка пра нараджэнне Яна Чачота, усё-такі дзве недакладнасці яшчэ засталіся. Першая недакладнасць звязана з назвай вёскі: трэба пісаць не Малюшыцкі, як значыцца ў польскіх выданнях, а Малюшычы, як ёсць у сапраўднасці. Другая недакладнасць датычыць даты нараджэння паэта. Ян Чачот нарадзіўся не 17 ліпеня, як піша ўслед за «Гісторыяй беларускай дакастрычніцкай літаратуры» таксама БелСЭ і маскоўская «Літаратурная энцыклапедыя», а трошкі раней. Бо, як відаць з памянёных «Метрык», яго хрысцілі ўжо 6 ліпеня. Леанард Падгорскі-Аколаў выказваў меркаванне, што Ян Чачот нарадзіўся 24 ці 26 чэрвеня, на святога Яна — таму і імя атрымаў Ян. Даследчыка прывяла да гэтага вываду — і прывяла правільна — сама логіка фактаў. Але і яму — у сваю чаргу — не трэба б было ламаць галавы, калі б ён разгарнуў другі том «Паэзіі філаматаў», які падрыхтаваў і выдаў у 1922 годзе ў Кракаве Ян Чубэк: там на некалькіх старонках даецца апісанне імянін Яна Чачота, якія спраўляліся 24 чэрвеня 1819 года і дзе Адам Міцкевіч прачытаў у яго гонар свае «Ямбы». 24 чэрвеня, або па новым стылі 7 ліпеня, відаць, і трэба лічыць днём нараджэння паэта.

Усё гэта, між іншым, лішні раз гаворыць аб тым, што Ян Чачот яшчэ па-сур'ёзнаму ў нас не вывучаўся. Па сутнасці, мы не толькі не паднялі архіўныя матэрыялы, якія расказваюць пра аднаго з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры, але не прачыталі нават таго, што аб ім напісана ў літаратурных крыніцах...

Першы наш супынак быў у Баярах — роднай вёсцы Мірачыцкага, якая якраз ляжала па дарозе ў . Малюшычы. Загналі машыну ў двор, патупалі да бацькоўскай хаты Льва Паўлавіча. Папраўдзе, гэта была не хата, а добры дамок, мураваны, вельмі акуратны. Пабудаваны ён быў, як расказаў мне Леў Паўлавіч, яшчэ «за польскім часам», недзе ў дваццатых гадах. Наогул жа ў Баярах Мірачыцкія пасяліліся даўно — недзе ў шаснаццатым ці семнаццатым стагоддзі, пакінуўшы сваё «родавае» сяло Міратычы, што каля Свіцязі. Ад назвы гэтага сяла, між іншым, і прозвішча Льва Паўлавіча. Яго далёкі продка славіўся як майстар на ўсе рукі, вялікі выдумчык, вынаходнік. Расказвалі, быццам ён змайстраваў нават драўляны веласіпед — гэта тады, калі веласіпедаў яшчэ і ў паміне не было. Даведаўся пра таленавітага майстра-самародка пан з Асташына (вёска непадалёк ад Баяр) і — невядома ўжо якім чынам — дамогся, каб пан з Чамброва, што валодаў Міратычамі, перадаў гэтага майстра яму. Асташынскі пан пасяліў яго ў Баярах. Пра выдатныя здольнасці новага пасяленца адразу ж даведаліся баярцы. Ды і не толькі баярцы — людзі з усяго

наваколя. Быў ён чалавек добры, бескарыслівы. Калі каму-небудзь трэба было змайстраваць ці паправіць нейкую рэч у гаспадарцы, казалі: «Ідзі да міратыцкага чалавека — ён табе ўсё зробіць». Мірачыцкі — гэта і ёсць перайначанае ад міратыцкі, чалавек з Міратыч. Цікава, што ўмельства, дапытлівасць, працавітасць сталі родавай традыцыяй Мірачыцкіх. І сёння жыве ў Баярах дзядзька Льва Паўлавіча — Уладзімір Якаўлевіч Мірачыцкі, выдатны майстар кавальства. Знаным кавалём быў і бацька, удзельнік рэвалюцыйных падзей 1917 года (ён служыў пад Масквой памочнікам машыніста на паравозе). Майстрамі на ўсе рукі, вельмі паважанымі людзьмі сярод вяскоўцаў былі таксама і яго сыны — браты Льва Паўлавіча — Міхась і Кастусь. Кастусь, які закончыў аж два тэхнікумы і выбіраўся старшынёй калгаса, трагічна загінуў колькі гадоў назад: капаў калодзеж, аб'ехала зямля — ёю і заваліла чалавека. Кастусь якраз і быў — пасля смерці бацькі — гаспадаром дамка, да якога мы цяпер пад'ехалі.

У доме Мірачыцкіх сустрэлі нас вельмі ветліва, запрасілі ў пакоі. Дома была сама гаспадыня — братавая Льва Паўлавіча — і яе дачка Таня, студэнтка універсітэта ў Мінску, са сваімі сябрамі. Леў Паўлавіч паказаў мне сямейныя рэліквіі, падахво ціў злазіць на гарышча — там ён захоўваў свае кнігі, якія збіраў яшчэ са школьных гадоў і якія не змяшчаліся ў яго сціплай мінскай кватэры. Знаёмыя назвы кніг, знаёмыя прозвішчы пісьменнікаў, сярод якіх шмат беларускіх. Адразу відаць чалавека, які любіць родную літаратуру, нашу гісторыю.

Потым нас пасадзілі за стол — перакусіць з дарогі. І тут, за сямейным сталом, зусім нечакана я разгаварыўся з чалавекам, які быў з роду... Чачотаў! Ім, гэтым чалавекам, аказаўся не хто іншы, як сама гаспадыня хаты, братавая Льва Паўлавіча — выкладчыца роднай мовы і літаратуры Цырынскай сярэдняй школы Марыя Мікалаеўна Мірачыцкая, да замуства — Чачот. Родам яна з суседняй вёскі Аканавічы. Там, як яна мне расказала, палавіна вёскі носіць гэта прозвішча. Праўда, толькі з націскам на першы склад — Чэчат. Дарэчы, Леў Паўлавіч лічыць, што і Яна Чачота правільней было б так называць. Але наўрад ці можна з гэтым пагадзіцца: Чэчат усё ж, мусіць, паланізаванае слова. Чэчатаў шмат і ў Цырыне. Ёсць яны і ў іншых тутэйшых вёсках.

Ці не ўсё гэта сведчанне таго, што якраз тут — самыя глыбінныя карані Яна Чачота, зямля яго дзядоў і прадзедаў?

Цікавая дэтал: Чэчаты з Цырына былі вядомыя тым, што захапляліся мастацтвам, літаратурай. Яны заўсёды славіліся як завадатары мастацкай самадзейнасці. Добра помняць цырынцы, напрыклад, Тоню Чэчат, якая ў 30-х гадах ставіла спектаклі па п'есе

«Збянтэжаны Саўка» і іншых творах, а таксама Алесю Чэчат, якая зноў жа ўдзельнічала ў мастацкай самадзейнасці, а ў час Вялікай Айчыннай вайны стала партызанкай...

Мы доўга не затрымаліся ў доме Мірачыцкіх. Падзякаваўшы гаспадыні за гасціннасць, рушылі далей па сваім маршруце.

Ехаць давялося не доўга. Мінавалі толькі прыгра вайкавыя вёскі Асташын, Любанічы, Сэрвач, якія відаць былі адна ад адной, і калі наблізіліся будынкі наступнай вёскі, Леў Паўлавіч даў знак спыніцца.

Паставілі машыну на пляцоўцы каля прыдарожнага магазіна і пакіравалі да бліжэйшай хаты. У парозе ўбачылі дзвюх жанчын, падышлі да іх. Жанчыны спяталі ў вянкi цыбулю, што ляжала згруджаная каля іх ног, на падлозе сенечак.

— Дык гэта ж не Малюшычы,— сказалі яны, калі мы пачалі распытваць пра вёску.— Гэта Даўгінава. А Малюшычы — далей,— яны паказалі на хаты другой вуліцы, што ішла ад гравійкі ўбок.

— А не адна гэта вёска? — папытаўся я.

— Цяпер-то яны зліліся. Але ўсё роўна тут — Даўгінава, а там — Малюшычы.

Жанчыны расказалі нам, што Даўгінава — навейшая вёска. Яе склаалі перасяленцы з наднёманскага Даўгінава. Перасяліліся людзі і назву роднай вёскі ўзялі з сабой. Цяпер і Даўгінава, і Малюшычы ўваходзяць у адзін калгас — імя Калініна.

Мы вярнуліся да машыны і скіравалі ў сапраўдныя Малюшычы. Прыпыніліся ў пачатку вёскі і, пакінуўшы машыну пры плоце, пайшлі па вуліцы пеша.

Малюшычы аказаліся даволі вялікай вёскай. Светлыя і прасторныя дамы, сярод якіх нямала цагляных, зробленых па-сучаснаму. Вуліца чыстая, асфальтаваная. На адным з будынкаў убачылі шыльду: «Малюшыцкая сярэдняя школа». Памкнуліся туды — усё ж цікава было б пагутарыць з настаўнікамі, але якраз быў выхадны, і на дзвярах школы вісеў замок.

Параўняліся са светлым акуратным дамком канторы калгаса. Каля дамка стаяла пры плоце белая «Ніва». Пэўна ж, гэта машына старшыні, і мы застанем яго на месцы.

Але ў канторы ўбачылі толькі маладзенькую чарнявую дзяўчыну за вылічальнай машынкай і пажылую жанчыну, якая выйшла да нас з суседніх дзвярэй.

— Старшыня ездзіць па калгасе. З прадстаўніком вобласці,— сказала нам жанчына.— Але пачакайце, я па радыё скажу, што яго чакаюць...

І жанчына знікла за дзвярыма.

— Я аб'явіла, пасядзіце трохі,— сказала яна, вярнуўшыся.
Мы прыселі каля стала, разгаварыліся.

Старшынёй калгаса тут Аляксандр Аляксандравіч Зантовіч. Працуе ў калгасе даўно. Вельмі дзелавы чалавек. Шмат будзе і гаспадарчых будынкаў, і жылля. Дабіўся добрых паказчыкаў па многіх галінах гаспадаркі. Тут жанчына пачала называць лічбы, якія сапраўды гаварылі аб выдатных дасягненнях калгаса.

— Але паглядзіце лепей во гэта,— і жанчына не без гонару падала нам чырвоную папку.— Сёння ўручылі. Якраз перад вашым прыездам быў сход усяго калгаснага актыву...

Я разгарнуў папку.

Перада мной ляжала Ганаровая грамата Цэнтральнага Камітэта Камуністычнай партыі Беларусі, Савета Міністраў БССР, Белсаўпрофа і ЦК ЛКСМБ. У ёй гаварылася, што гэтай Ганаровай граматай узнагароджваецца калгас імя Калініна Карэліцкага раёна — пераможца ў рэспубліканскім сацыялістычным спаборніцтве за паспяховае правядзенне зімоўкі жывёлы, павелічэнне вытворчасці і продажу прадуктаў жывёлагадоўлі ў зімовы перыяд 1982/83 г. І яшчэ жанчына паказала нам Ганаровую грамату Міністэрства сельскай гаспадаркі і Беларускага рэспубліканскага савета прафсаюзаў работнікаў сельскай гаспадаркі, якой узнагароджваўся за тыя ж поспехі калектыву малочна таварнай фермы Малюшычы калгаса імя Калініна.

— Ферма адсюль блізка. Калі хочаце — можна падысці,— сказала нам жанчына.

Мы з ахвотай згадзіліся — балазе так і не дачакаліся старшыні калгаса.

Ферма была даволі вялікая. Старыя і новыя пабудовы. Сярод іх вылучаўся доўгі цагляны кароўнік, відаць былі збудаванні для сіласу.

Да нас надышоў загадчык фермы Сымон Сымонавіч Шайбак, невысокі, сярэдняга веку чалавек. Ён ахвотна пачаў расказаць пра работу, пра шчырых і руплівых працаўніц фермы.

Вядома, усё гэта было цікава. Добра б было бліжэй пазнаёміцца з гэтымі людзьмі, напісаць пра іх.

Дарэчы, у мяне раней была мара: як можна глыбей вывучыць сучасную калгасную вёску, паказаць у нарысах самыя важныя праблемы сельскай гаспадаркі. Але розныя акалічнасці перашкодзілі мне заняцца гэтым. І галоўная «акалічнасць» (толькі цяпер, у пачатку 90-х гадоў, калі я дапаўняю свае нататкі, можна казаць пра яе) — гэта нядрэмная наша цензура, што доўгія гады манаітам стаяла на варце ўсіх «заваёў» і «ўстояў», і блізка не прапускаючы ў друк думкі і меркаванні, якія б адрозніваліся ад даўно ўстаялых, «агульнапры-

нятых». Даходзіла нават да таго, што па-за крытыкай становіліся нават ніжэйшыя чыны партапарату. Пісаць пра сельскую гаспадарку дазвалялася толькі ў плане ўдасканалення калгасна-саўгаснай сістэмы. Пра тое, каб мяняць яе — не магло быць і гаворкі. Якраз таму і «ўцёк» я ў гісторыю. А што значыць гісторыя для грамадства — тлумачыць, мусіць, няма патрэбы. Добра сказаў, напрыклад, пра важнасць вывучэння гісторыі вядомы рускі пісьменнік Васіль Пяскоў: «Радзіму можна параўнаць з агромністым дрэвам, на якім не злічыць лістоты. І ўсё, што мы робім добрага, дадае яму сілы. Але ўсякае дрэва мае карані. Без каранёў яго паваліў бы нават слабы вецер. Карані жывяць дрэва, звязваюць яго з зямлёй. Карані — гэта тое, чым мы жылі ўчора, год назад, сто, тысячу гадоў назад. Гэта наша гісторыя. Гэта нашы дзяды і прадзеда. Гэта іх справы, якія маўкліва жывуць побач з намі, у стэпавых каменных бабах, разьбяных ліштвах, у драўляных цацках і дзівосных храмах, у цудоўных песнях і казках. Гэта слаўныя імёны палкаводцаў, паэтаў і змагароў за народную справу... Без мінулага немагчыма ні добра зразумець, ні ацаніць па-сапраўд наму сённяшняе...» Залатыя словы!..

На малюшыцкую ферму я зайшоў нездарма. На гэтым жа самым месцы, дзе размясціліся яе пабудовы, і быў некалі той фальварак, які арандаваў яшчэ ў васемнаццатым стагоддзі бацька Яна Чачота і дзе нарадзіўся будучы паэт і фалькларыст.

Сымон Сымонавіч раскажаў, што перад вайной можна было ўбачыць тут рэшткі фальварка. Сёння ж ад яго не засталася і знаку. Затое навокал ляжалі тья ж узгоркавыя палеткі, якія бачыў некалі малы Ян Чачот. За фермай, у лагчыне, відаць быў пасак маленькай рачулікі Малюшыца, якая і сёння, пэўна, вабіць да сябе вясковую дзятву... Тое, што тут нарадзіўся адзін з пачынальнікаў нашай літаратуры, — нікому ўжо і не ў галаве. На месцы фальварка — бруд, смурод. Вось так шануем мы святыя месцы! Хто ж паважаць будзе нас, калі мы самі сябе не паважаем?

Ходзячы па Малюшычах, мы напаткалі на вуліцы паважанага веку бабулю. Загаварылі да яе: яна-то павінна шмат чаго расказаць пра вёску. Але бабуля адправіла нас у сваю хату:

— Мой чалавек усё вам раскажа — ён старэйшы за мяне і больш ведае. Толькі моцна кажыце, бо ён недачувае.

Дзядуля — гэта быў 90-гадовы Бурдо Іван Фёдаравіч — і праўда аказаўся вельмі гаваркі, з добрай памяццю. Вось толькі мы ніяк не маглі падступіцца да яго, каб што-небудзь дапытатца: як ні крычалі яму на вуха, ён адказваў нам зусім не тое, пра што мы пыталіся. Але тут нам на падмогу прыйшоў яго сын — калгасны механік Мікалай

Іванавіч, што якраз быў дома. Калі ён даведаўся, хто мы такія і чаго прыехалі, ён адразу зразумеў, што нам трэба. Пытанні, якія нас цікавілі, ён дакладна, хоць і на свой лад, перадаваў старому, нахіляючыся да самага яго вуха.

Як мы і чакалі, аб знаходжанні тут Чачотаў дзядуля нічога нам не мог сказаць. Затое ён успомніў, што за пяць кіламетраў ад Малюшыч, у вёсцы Сёгда некалі і праўда быў памешчык з такім прозвішчам — Чэчаг. Ён меў там свой маёнтак. Івану Фёдаравічу было гадоў шаснаццаць, калі ён пазнаўся з тым панам. Гаспадар маёнтка ў Сёгдзе запомніўся яму як вельмі добры чалавек: гаваркі, «прастак», нават «сам садзіў бульбу...».

Мне прыгадалася, што і Ян Чачот, паводле сведчанняў яго сучаснікаў, быў вясёлы і гаваркі. Што ж да яго дэмакратычнасці, то пра гэта і казаць не трэба. Ці не ёсць тут якая-небудзь сувязь, можа, родавая традыцыя?

Нямала цікавага паведаў нам Іван Фёдаравіч пра вёску Малюшычы, пра яе мінулае. Як расказваў яму яшчэ бацька, тут некалі жыў памешчык Дубічынскі, «паляк». Калі ў 1860 годзе (чамусьці якраз гэты год запомніўся Івану Фёдаравічу) «узбунтавалася Польшча, каб аддзяліцца», то Дубічынскі «сабраў сваю чэлядзь» і далучыўся да «мяцежнікаў». Расказваючы пра «мяцеж», Іван Фёдаравіч звязаў з ім і імя легендарнага Тадэвуша Касцюшкі, якога назваў так — «кароль Касцюшка». За ўдзел у тым паўстанні Дубічынскага арыштавалі, а яго маёнтак быў канфіскаваны царскімі ўладамі. Купіў яго свяшчэннік зпад Баранавіч — Савіч...

Але самым цікавым было для нас мясцовае паданне, якое расказаў Іван Фёдаравіч.

Паданне пра апетае Адамам Міцкевічам возера Свіцязь, да якога ад Малюшыч дванаццаць кіламетраў.

Калі Іван Фёдаравіч пачаў расказваць, мы слухалі, баючыся прапусціць хоць слова. Бо адразу адчулі, што гэта было не простае паданне...

Але спачатку — само паданне.

Калісьці на тым месцы, дзе цяпер плешчацца Свіцязь, былі два хутары. У гаспадара аднаго хутара свяціла голымі латамі бядняцкая хаціна, у другога ж — красаваўся раскошны прыгожы палац. Бедны хутаранін меў сына, багаты — дачку. Хлопец і дзяўчына моцна пакахалі адно аднаго, хацелі пажаніцца. Але багацей і думаць не хацеў аддаваць дачку за сына бедняка. Тады хлопец наважыў любой цаной разбагацець — толькі б заваяваць каханую дзяўчыну. Выйшаў ён сярод ночы на вялікую дарогу. Калі праязджалі па ёй купцы-ганд-

ляры, перастрэў іх, перабіў, а грошы забраў сабе. За тых грошы пабу-даваў ён багаты дом-палац, можа, нават прыгажэйшы, чым у суседа-багаця. Цяпер багаты хутаранін не супярэчыў дачцэ выходзіць за каханага хлопца. Згулялі вяселле. Маладыя муж і жонка сталі жыць у яго доме. Праз нейкі час муж прызнаўся жонцы, якім чынам дастало-ся яму багацце. Паслухаўшы яго расказ, жонка сказала яму схадзіць на магілу забітых ім купцоў і паслухаць, што яны будуць там казаць. Пайшоў туды яе чалавек і праўда пачуў з-пад зямлі голас купцоў. Куп-цы гаварылі пра тое, што іх забойца ўсё роўна, рана ці позна, а будзе пакараны. Вярнуўшыся з могілак, гаспадар расказаў пра пачутае жонцы. Каб адхіліць бяду, надумалі асвяціць дом. Паклікалі свяшчэн-ніка. Асвяціў дом свяшчэннік і паехаў. Але па дарозе ўспомніў, што забыўся малітоўнік. Вярнуўся назад, а на месцы тых хутароў — пляс-калася ўжо возера. Па вадзе плаваў толькі столік з малітоўнікам. Калі свяшчэннік дастаў свой малітоўнік, столік адразу ж пайшоў на дно.

Даслухаўшы дзядулю, мы пераглянуліся са Львом Паўлавічам: ці не тое гэта паданне, што легла ў аснову Чачотавай балады «Свіцязь»? Вельмі важнай балады. Адною з тых, якія мелі самае непасрэднае дачыненне да нараджэння на беларускай зямлі цэлага напрамку, а лепш сказаць, эпохі ў гісторыі літаратуры — рамантызму, пра што больш падрабязна скажацца пазней...

Балада Яна Чачота «Свіцязь» да апошняга часу была не вядома шырокаму чытачу, і ў першую чаргу беларускаму. Між тым яна вельмі шмат можа сказаць нам аб характары літаратурнай творчасці аднаго з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры, аб прынцыпах вы-карыстання ім фальклору ў сваіх творах, наогул аб светапоглядзе паэта.

Сюжэт Чачотавай балады — для параўнання — такі. На месцы Свіцязі некалі стаяў горад з той жа назвай. У аднаго багатага чалавека была вельмі прыгожая («цуда з цудаў») дачка. Дзяўчыну пакахаў хлопец-бядняк, хацеў ажаніцца з ёй, але бацька не дазволіў дачцэ выходзіць замуж за такога жаніха. Хлопец намерыўся прасіць дапамогі ў д'ябла. Выйшаў на «расстайныя дарогі», свістам паклікаў «нячысціка». Той не прымусіў сябе доўга чакаць: тут жа выскачыў на дарогу — «такі страшны, такі брыдкі... пазноцкі — як крукі, лапы — курыныя, нос — як дзюба, казіны хвост, у куцым фракку, у губе — агонь, валасы — са змеяў». Ubачыўшы чорта, хлопец хацеў пусціцца наўцёкі. Але д'ябал пачаў яго сарамаціць: «Калі ўжо надумаўся ісці — ці ў пекла, ці да неба,— то не трэба баяцца». Жаданне стаць багатым, каб заваяваць любую дзяўчыну, перамагло, і хлопец, слухаючыся д'ябла, на валовай скуры «накрымзоліў» уласнай крывёй «абавяза-

цельства». За гэта, сказаў яму чорт, «паможам табе забіць купца... І ўсе забярэш грошы... І будзеш жыць ціха, добра і спакойна, з жонкай і дзецьмі купацца у раскошы і пчодрым багацці... А як міне сорок гадоў, даб'ешся гонару быць у пекле...» Сказана — зроблена. Хлопец выходзіць на дарогу. Па ёй вяртаецца з Зэльвы, з кірмашу, купец, які прадаў там свае тавары — «вязае дукаты, талеры... вязае поўныя рукі падарункаў, якіх чакаюць дзеці і жонка». Раптам у возе купца — так падстроілі д'яблы — ломіцца кола. Пакуль ён папраўляў тое кола, настае ноч. Чэрці пускаюць купецкі караван па бездарожжы, падымаюць яшчэ на яго буру. Калі караван пад'язджае да слупа на расстайных дарогах, хлопец-бядняк нападае на купца і, не зважаючы на яго просьбы, забівае разам з прыслугай. Перад смерцю купец праклінае забойцу, папярэджваючы, што за гэта яго чакае страшная помста. Праклён і прадказанне кары чуе хлопец і тады, калі ідзе да ручая змыць з рук кроў.

Назаўтра хлопец выпраўляецца з вялікімі грашыма ў руках да бацькоў дзяўчыны. Ubачыўшы ў яго такое багацце, яны адразу ж згаджаюцца выдаць за хлопца дачку. Ажаніўшыся, малады гаспадар выкупае ў караля цэлы горад Свіцязь. Цяпер усе працуюць на яго, нясуць яму даніну. Тыя ж, хто не захацеў цярпець крыўды новага гаспадара, уцякаюць са Свіцязі, кідаючы гэта нядобрае месца.

У поўным дастатку і раскошы жыве забойца, згодна з д'яблавай умовай, усе сорок гадоў. У тую ж ноч, калі мінуў вызначаны тэрмін, яму паказваецца ў сне галава забітага купца. Назаўтра, каб неяк забыцца, супакоіцца, забойца запрашае да сябе ў палац як можна болей гасцей на банкет. У самы разгар застольнай гамонкі сярод шматлікіх страў — на вялікі жах усіх гасцей — ізноў, ужо не ў сне, а наяве — паказваецца на стала галава забітага купца, якая паўтарае свой даўні праклён. І ў той жа момант усчынаецца страшэнная бура, б'юць перуны. Расчыняецца насцеж акно, і праз яго ў дом урываецца «д'ябальская зграя», якая хапае забойцу. Але не толькі ён адзін гіне; Увесь горад Свіцязь правальваецца скрозь зямлю. На яго месцы ўтвараецца возера — сённяшняя Свіцязь.

Як мы ўбачылі, і ў пачутым ад дзядулі паданні, і ў баладзе Чачота — адзін і той жа сюжэт. Няма ніякіх сумненняў, што якраз гэта народнае паданне і ўзяў паэт за аснову сваёй балады. Вядома, Ян Чачот творча перапрацаваў яго, увёўшы ў канву свайго твора яшчэ адно, вельмі распаўсюджанае ў той час — і ў Польшчы, і ў Беларусі, асабліва сярод шляхты, — паданне пра пана Твардоўскага, што прадаў душу чорту. Але ж сюжэтны стрыжань для сваёй балады паэт узяў, паўтараю, з народнага падання пра возе ра Свіцязь, таго, што

пачулі мы цяпер у Малюшычах. Мы, такім чынам, натрапілі на самую крыніцу Чачотавай паэзіі, крыніцу, якая, аказваецца, не перасохла і праз дзвесце без малога гадоў! Хіба ж гэта не адкрыццё?

РЭПІХАВА

З Малюшыч нам трэба было па логіцы ехаць у Рэпіхава, услед за сям'ёй Тадэвуша Чачота, які атрымаў там пасаду аканом а ў маёнтку Тызенгаўза.

Але ў нас было малавата часу на такую, зусім не блізкую, дарогу, якую да таго ж трэба было яшчэ шукаць. Таму мы вырашылі адкласці гэту паездку на потым.

Забягаючы наперад, скажу, што, пакуль я чакаў тое «потым», маю задачу, хоць і часткова, выканаў настаўнік з Баранавіч краязнавец Аляксандр Пятровіч Шоцкі, мой даўні знаёмы (праўда, завочна, па перапісцы).

Зацікавіўшыся мясцовай тапанімікай, ён наважыў адшукаць тое Рэпіхава, дзе жыла сям'я Чачотаў. Але сярод скрупулёзна сабраных ім геаграфічных назваў Баранавіцкага раёна Рэпіхава, на яго здзіўленне, чамусьці не аказалася, хаця ва ўсіх даведніках пісалася, што яно — «пад Баранавічамі», «каля Новай Мышы».

Зазірнуўшы ў «Геаграфічны слоўнік польскіх і іншых славянскіх земляў», Аляксандр Шоцкі прачытаў там, што Чачотава Рэпіхава трэба шукаць каля рэчкі Ліпніца — правага прытоку Шчыры.

І вось краязнавец у час школьных канікул выпраўляецца ў падарожжа. Па шляху з Крывошына ў Нетчын, у межах Ляхавіцкага раёна, ён і знаходзіць даўно апусцелае ўжо ўрочышча Рэпіхава. Калі паглядзець на карту, то гэта месца здасца ўсё ж не надта і далёка ад Баранавіч, ну і ад Новай Мышы — так што даведнікі не вельмі і памыляліся.

На месцы маёнтка Рэпіхава, які належаў магнатам Патоцкім, А. Шоцкі сустрэў цяпер толькі «здзічэлы і напалову знішчаны парк». У парку ўсё ж засталася яшчэ прыгожая ліпавая алея, некалькі старых таўшчэзных дубоў ды гэтакіх жа кедраў, лістоўніц, явараў, бяроз.

Пра сваю паездку А. Шоцкі раскажаў на старонках газеты «Літаратура і мастацтва». Пры гэтым ён выказаў шкадаванне, што «гэты куточак прадаўжае гібець» і «што адзін толькі дзяцел барабаніць тут дзюбай па дрэвах, лечыць іх і ратуе парк ад вымі рання». Заканчваў краязнавец свой ліст у рэдакцыю такімі словамі: «Хочацца верыць, што ў хуткім часе прыйдзе сюды дбайны гаспадар. Памаладзее стары парк і стане службыць людзям. Дзесьці на відным

месцы з'явіцца мемарыяльная дошка, якая паведаміць, што тут жыў Ян Чачот — адзін з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры, сябра вялікага польскага паэта Адама Міцкевіча».

Праз колькі часу ў той жа «Літаратуры і мастацтве» было змешчана паведамленне, у якім гаварылася, што ліст А. Штоцкага быў разгледжаны ва ўпраўленні культуры Брэсцкага аблвыканкома, а таксама ў Ляхавіцкім райвыканкоме Саветаў народных дэпутатаў, які прыняў рашэнне аб добраўпарадкаванні парку ў Рэпіхаве, прычым аддзелу культуры райвыканкома і раённаму таварыству аховы помнікаў гісторыі і культуры даручана ўстанавіць там мемарыяльную дошку ў гонар Яна Чачота. Хвала краязнаўцам! Хвала тым уладам, якія гэтак хутка, без аніякай цяганіны прымаюць такія мудрыя пастановы!

У Рэпіхаве, куды пераехала сям'я Чачотаў недзе на сумежжы двух стагоддзяў — XVIII і XIX, і праходзілі дзіцячыя гады паэта. Але, мусіць, не толькі ў самім Рэпіхаве, а яшчэ недзе паблізу — на рацэ Мышанка, як відаць з твораў Яна Чачота: што ж, беззямельнаму Тадэвушу Чачогу, бацьку паэта, даводзілася не раз мяняць месца службы. Як бы там ні было, да ад'езду на вучобу ў Наваградак Ян Чачот быў з бацькамі ў Навамышанскай каталіцкай парафіі, у якую ўваходзіла і Рэпіхава. Усё ж нездарма Адам Міцкевіч называў Чачота — «Ян з Мышы».

Тут, у ваколіцах Новай Мышы, Ян Чачот і пазнаў жыццё беларускага селяніна, яго мову, назаўсёды палюбіў і запомніў яго песні, казкі, паданні. Пра зацікаўленасць Яна Чачота, яшчэ ў дзіцячыя гады беларускім фальклорам сведчаць яго балады «Калдычэўскі шчупак», «Мышанка», «Узногі», напісаныя паводле мясцовых паданняў і пачутых ад людзей быляў.

У баладзе «Калдычэўскі шчупак» Ян Чачот скарыстаў паданне пра шчупака, які пераплыў нейкай падземнай ракой з Калдычэўскае возера (яно было непадалёк ад селішча Чачотаў, у цяперашнім Баранавіцкім раёне) у возера Свіцязь. У аснову балады «Мышанка» леглі аж два пачутыя ў маленстве паданні. Першае — пра дачку нейкага Мышкі, вельмі гожую дзяўчыну, якая, уцякаючы ад рыцара з княжацкага замка, кінулася ў раку — толькі б не трапіць у рукі гвалтаўніка; ён жа, гэты рыцар, на месцы гібелі дзяўчыны загадаў закласці горад, даўшы яму назву Мыш. Другое паданне, якое скарыстаў у сваёй баладзе Ян Чачот, таксама было пра паходжанне назвы гэтага мястэчка: чалавек, які яго залажыў, быццам бы сказаў, што назаве яго той істотай, якую першай убачыць, устаўшы раніцай; першай жа ўбачыў ён мыш...

У баладзе «Мышанка» Ян Чачот прапеў сапраўдную песню замілаванасці рацэ свайго маленства:

О, мілы ўспаминак! Рачулка Мышанка!
Ізноў цябе бачу я ў бляску заранак.
Ты першая ў свеце мая каханка,
Праплыў тут жыцця майго ранак*.

Недзе тут, у сваёй Навамышанскай парафіі, пачуў Ян Чачот і праўдзівае, вельмі жудаснае паданне (што ўзнікла з сапраўднага факта) пра ліхога пана-прыгонніка з маёнтка Узногі, паданне, якое вылілася потым у адну з найцікавейшых балад паэта. Паколькі балада вельмі многа дае нам для разумення Яна Чачота, паколькі яна зусім недвухсэнсоўна паказвае яго ярка выражаны дэмакратызм, яго адносіны да прыгнечанага беларускага люду і стаўленне да жорсткіх і хцівых прыгоннікаў, урэшце, да самога прыгону, трэба спыніцца на гэтым даволі вялікім і важным у многіх адносінах творы больш падрабязна.

Пачынаецца балада Яна Чачота грозным папярэджваннем пана, уладальніка маёнтка Узногі сваім падданым:

Гэй, хамы нягодныя! Я вам дазволіў
У лесе маім браць — і то па білету —
Падгнілюю леж¹ усяго, і каб болей
Не ссеклі і розгі — запомніце гэта!
Гэй, хамкі нікчэмныя! Красці — даволі!
Каб болей ні ягадкі з лесу, ні грыба!
Ну, хіба ж вы сеялі іх тут, палолі?
Маё усё гэта, мая тут сядзіба!
І вашыя душы, як гэтыя дрэвы,
Належаць мне толькі па праву.
Каб зналі: не будзеце слухаць мяне вы,
Знайду на вас хутка я ўправу!
І ты будзь жа пільны заўсёды, ляснічы,
Ды пушчу вартуй адмыслова.
У тых, хто залезе сюды па здабычу,
Здзірай кажухі з плеч без слова!
Ніводны звярок і ніводны арэшак
Прапасці ў мяне не павінен!
Запомняць хай добра: не любіць пан смешак.
Усіх пакарае, хто вінен!..

Раскрыўшы перад чытачом хцівае, нікчэмнае нутро самазадаволенага прыгонніка, Ян Чачот са спагадай паказвае бязвыхаднае

¹ Леж – павал, буралом

становішча бяспраўнага беларускага мужыка, які не можа выконваць поўныя самых страшных пагроз загады свайго пана:

Хто ж гэта жыць мужыку забароніць!
Ці ж можна уседзець у цёмнай хаціне,
Дзе ў місе крупіна крупы не дагоніць,
А скваркі, малой хоць, няма і ў паміне?
А прыйдзе вясна — скрозь падчысціць падполлі,
Не знойдзеш нідзе і з мякінаю хлеба.
Адна крапіва. Ды і тая без солі.
За нешта ж купіць яшчэ соль гэту трэба.
Таму вось мужык красці дрэва і лезе,
На рынак вязе — хоць на грошык разжыцца.
Дармо, што бізун панскі бачыцца ў лесе —
Ну, хіба ж жывому ў магілу лажыцца?*

Растлумачыўшы такім вось чынам, што да чаго, Ян Чачот прыступае да канкрэтнага апавядання пра беднага селяніна, які, запрогшы схудальны валы і заткнуўшы за пояс сякеру, глухім часам выпраўляецца ў панскі лес у дровы. Але толькі пачаў ён класці тры дровы на воз, як падскочыў ляснічы. Назаўтра па загаду жорсткага пана слугі хапаюць селяніна, прывязваюць да азярода і б'юць розгамі і вяроўкай. Скатаваны селянін ледзь даходзіць да сваёй хаты, дзе і памірае. Разам з ім памірае ад голаду і знясілення і яго хворая жонка. У хаце засталіся толькі малыя дзеці і стары дзядок. Старшая дачка памерлых, каб неяк накарміць сваіх меншых брацікаў і сястрычак, крадком ідзе ў лес — сабраць ягад. Але і яе заспяе там ляснічы, які цягне дзяўчыну ў двор да пана. Пан загадвае прынесці розгаў, агаліць бедную дзяўчыну і, не зважаючы на просьбы дамашніх, лупцаваць тымі розгамі.

Расказваючы пра гэтыя дзікія катаванні, Ян Чачот бескампрамісна становіцца тут на бок пакрыўджаных, на бок запрыгоненага селяніна, якога хоча абараніць ад разбэшчаных «уладароў падданных душ», ад прыгону наогул:

Дачка дарагая! Унучка мая ты!
Каб быў там я ў гэту часіну,
Я ганьбіць цябе не дазволіў бы катам,
Лепш сам пры табе я загінуў!..

Дзяўчына, расказвае далей Ян Чачот, не вытрымала катаванняў:

Памерла ад голаду, болю і сораму,
Адпомсціць за ўсё даручаючы Богу.

З дарослых у сям'і застаўся цяпер стары дзядуля. Каб пакарміць унукаў, дзядок падаўся ў бліжэйшае мястэчка — выжабраваць хлеба. Па дарозе ён зайшоў у лес і пачаў выламаць сабе падарожны кій.

Гэта ўбачыў той жа ляснічы, які і прывёў старога да панскага палаца. Пан размахваецца і б'е дзядка, які падае долу і тут жа памірае, «за ўсё сваё загубленае племя помсту даручаючы Богу».

Пасля гэтага малыя дзеці пайшлі самі жабраваць, а гаспадарку пан перадаў другому селяніну. Так жорстка была загублена панам сялянская сям'я.

Але на гэтым балада не заканчваецца.

Калі надыйшоў час збору арэхаў, апавядае далей Ян Чачот, гаспадар Узногаў едзе з сям'ёй і слугамі ў лес. Тут усім гуртам збіраюць арэхі, якіх багата ўрадзіла ў той год. Але нечакана грыміць сярод яснага неба гром, што запальвае лес. Аўтар падрабязна апісвае лясны пажар, у якім гіне панскае дабро.

Каб узмацніць эфект кары пану за ўсе яго злачынствы, паэт уводзіць у канву апавядання казачныя матывы. Лясныя птушкі, замест таго каб уцякаць ад пажару, ператвараюцца раптам у прывіды закатаваных панам мужыкоў, кідаюцца на свайго прыгнятальніка і яго сям'ю і раздзіраюць усіх на кавалкі...

Сваю баладу Ян Чачот заканчвае разважаннем пра сялянскую нядолю, заклікае да вызвалення селяніна ад прыгону — так, як гэта зроблена за мяжой, у «чужых краінах», дзе сяляне цяпер быццам бы сталі самі «як паны».

Пра тое, як дапамагалі Яну Чачоту ў яго паэтычнай практыцы пачуцьця ў маленстве беларускія народныя казкі, паданні, песні, прыказкі і прымаўкі, а таксама захаваныя ў памяці звычаі, павер'і селяніна, можна б было гаварыць яшчэ вельмі многа.

Прывабліваюць балады Яна Чачота і тым, што ў іх даюцца апісанні рэальных, а не выдуманых мясцін, паказваюцца часта рэальныя людзі, якіх аўтар ведаў сам, сапраўдныя жыццёвыя факты. Адзін толькі цікавы момант. У баладзе «Звон на горцы ў Пазяневічах» сустракаецца імя нейкага Антосіка, якому прысвячаецца цэлая строфа:

Тут быў і Антоська, пра «цуды» якога
Пагудкі хадзілі усюды,
І людзі, дурныя, няслі, як да Бога,
У Дарава золата насіў.

Аўтар нідзе не дае тлумачэння, што ж гэта быў за Антосік. Як паказваюць польскія даследчыкі, Ян Чачот упамінае тут рэальную асобу — непісьменнага пастуха з вёскі Дарава пад Баранавічамі Антося Голеца, які з пятнаццаці гадоў стаў вядомы як знахар, што лячыў у 1814-1816 гадах самыя розныя хваробы. Цікава, што да яго трапіла

была і маці Адама Міцкевіча са старэйшым сынам Аляксандрам, пра што ён успамінае сам у адным з пісэм.

Многа пісалася тады пра цудадзействы Антосіка ў віленскім друку. Наслухаўшыся пра незвычайныя здольнасці Антосіка, гродзенскі губернатар у 1816 годзе накіраваў у Дарава спецыяльную камісію. Камісія паведамляла, што Антосік лечыць сваіх пацыентаў «углядваннем у вочы і твар, а потым інстынктам вызначае, якое трэба даць лякарства». Лякарствы тэя камісія прызнала няшкоднымі, а іх незвычайную «эфектыўнасць» тлумачыла «сляпой верай у іх». І ўсё ж распараджэннем губернатара Антосіку была забаронена «лячэбная практыка». У абарону незвычайнага лекара выступіў на старонках перьядычнага выдання «Паментнік магнетычны Віленскі» палкоўнік польскага войска Міхал Пашкоўскі. Ён расказаў, што Антосік у 1816 годзе вылечыў яго падданага ў Налібаках Кароля Шэмета, якога ніяк не маглі вылечыць дактары. Але і абарона палкоўніка не памагла ўжо Антосіку. Як хутка стала вядома з віленскіх газет, ён быў аддадзены памешчыкам Чаркоўскім у рэкруты.

Пра Антосіка Ян Чачот, вядома ж, чытаў у газетах. Але ведаў ён пра незвычайнага лекара яшчэ, як зноў сцвярджаюць польскія даследчыкі, да шуміхі вакол яго імя ў друку: Антосік жа быў з родных мясцін паэта...

І такіх прыкладаў «жыццёвасці» балад Яна Чачота можна б было даць тут нямала.

Інакш кажучы, калі добра прыгледзецца да творчасці Яна Чачота, то няцяжка ўбачыць, што якраз тут, у Рэпіхаве, у ваколіцах Новай Мышы і Баранавіч, яе самыя глыбінныя карані.

НАВАГРАДАК

Чыстая і звонкая раница, ужо добра выстуджаная здаровым перадзімнім холадам. Барвовае, зусім няцёплае сонца, якое колькі хвілін назад неяк незаўважна ўсплыло над узгорыстым полем, толькі там-сям прабіваецца на цемнаваты асфальт скрозь даволі густую яшчэ тут лістоту пасвятлельных ясеняў і заўсёды зялёных таполяў, што дзвюма роўнымі сценкамі выструніліся ўздоўж дарогі. Кроны іх так перапляліся ўверсе, што здаецца, быццам мы едзем доўгім зялёна-залатым тунелем.

Ён, гэты тунель, толькі зрэдку перарываецца невялікімі прагаламі, поўнымі такога вабнага ўвосень сонца.

Пераначаваўшы ў Валеўцы, у гасціннага гаспадара добра дагледжанага вясковага дома, вядомага краязнаўца, аўтара даволі змяс-

тоўных кніг пра паходы школьнікаў па шляхах паэтаў і герояў роднага краю настаўніка Уладзіміра Аляксандравіча Урбановіча, мы праствуем у старажытны, слаўны многімі падзеямі свайго вельмі цікавага гістарычнага мінулага горад Наваградак.

І вось яны — дзе брукаванья каменем, дзе заасфальтаванья, а дзе і проста «без пакрыцця» — вулачкі і вуліцы вечна новага, хоць і старога горада.

Спачатку мы спрабуем коламі машыны брукаванкі садовай ускраіны. Тут можна пачуць яшчэ голас пеўня, убачыць у глыбіні цеснага ад розных прыбудовак і дрэў двара, як жанчына, закасаўшы па локаць рукавы кофты, мые ў цынкавых ночвах, пастаўленых на старым услоне, бялізну, улавіць вухам глухі шоргат рыдлёўкі, якой перакопваюць — відаць, ужо на зіму — агарод...

Тут гэтак жа, як і было
у Ягоную пору:
таксама пахне мятай,
той самы вецер ад бору...
Тут тая ж мова і песні,
тыя ў садку незабудкі,
толькі болей галасу
ў сённяшнім Навагрудку.

Гэта ўсплылі ў памяці перакладзеньня мною раней радкі верша польскага паэта Станіслава Рышарда Дабравольнага, які хацеў у ім выказваць сваё ўражанне ад наведання радзімы Адама Міцкевіча.

Брукаванка прывяла нас на цэнтральную плошчу горада, дарожны знак падказаў месца аўтастаянкі, куды мы і павярнулі. Стаянка была ў двары напалову разбуранага, з грудамі бітай цэглы і друзу ўсярэдзіне даўняга дамініканскага касцёла Святога Міхала, да якога, як сказаў мне Леў Паўлавіч, і прымыкала тая школа, дзе вучыліся ў пачатку XIX стагоддзя Адам Міцкевіч з Янам Чачотам. Гэта тут пачыналася дружба вялікага польскага паэта з пачынальнікам новай беларускай літаратуры, дружба, якую абодва яны пранеслі праз усё жыццё.

І Чачот, і Міцкевіч пра сваё сяброўства ў Наваградскай школе заўсёды ўспаміналі з цеплынёй, даражылі і ганарыліся гэтым сяброўствам. Каалі ў 1818 годзе філаматы святкавалі дзень нараджэння Адама Міцкевіча, Ян Чачот, як бы парушаючы загадзя падрыхтаваны сцэнарый урачыстасці, весела, па-сяброўску перапыніў Тамаша Зана, які першы выйшаў вітаць імянінніка, і сам узяўся «зачынаць» гэту ўрачыстасць, кажучы вершам так: «Мы склалі з Занам сцэнарый: ён павінен быў пачынаць свята, а я меўся заканчваць яго і прынесці

вершы «на дэсерт». Але даруй мне, Тамаш, што... мушу разбурыць наша тварэнне. Бо якім вокам глянуў бы на мяне Адамэк, калі б ты пачаў весці рэй, а я сядзеў у кутку, як дурачына (я, нашай супольнасці частачка!), нічога не кажучы, хоць мне столькі можна расказаць пра нашу дружбу. Ён сказаў бы тады: «А дзе ж мой сябрук, з якім у адной школе лёталі па калідорах, лазілі па брамках і брамах, ловачы аднаго з папоўскіх прыслужнікаў і даючы яму добрага часу, а калі той усчынаў дзікі піск, мы, брыдзячыся, са смехам адпускалі яго і на голас званка хутчэй беглі ў клас... А хто лепей, чым я з Янам, карыстаючыся шыфраванай мовай, абдурваў прафесараў?..» Думаў бы яшчэ Адам, што я забыўся пра нашы клятвы на Псей-горцы памагаць адзін аднаму, стаяць гарой адзін за аднаго... Хоць мы ў сваю трацілі маладыя гады, заўсёды на чале класа стоячы ў мілай згодзе, перамагаючы ўсіх адвагай, часцей балбатнёй, былі мы першыя ў нікчэмным вучэнні... Хаця нас пераўзыходзілі іншыя сваім выглядам: былі высокія, як чапалі, а мы, як сарокі, малыя, усё ж святых дамініканцы, якім мы смела і горда, са з'едлівай насмешкай выказвалі сваю агіду, міжволі адводзілі ад нас узброеную бізуном руку...»

У сваю чаргу Адам Міцкевіч склаў да дня нараджэння Яна Чачота 24 чэрвеня 1819 года свае прывітальныя «ямбы», у якіх таксама ўспомніў школьныя часы ў Наваградку:

Яне! Музы наперабой бляск твайго верша ўслаўляюць,
Мне ж памагчы не хочуць — я сам заспяваю.
Са мной ты заўсёды — дома я ці ў прыволлі:
Каго ж больш люблю я, хто ж мілейшы мне болей?
Яшчэ на парозе жыццёвым, у галасе вуліц,
Адны ў нас навукі былі, перапалкі і гулі.
Хто ж, апроч нас з табой, Яне, гэтак сваволіў,
Што аж трэсліся сцены, бывала, у школе?
Хто ж да нас белакаптурным так смела пярэчыў,
Пад палкі іх горда падстаўляючы плечы?..
Хаця гіра чарцей мы спрачаліся да пасінення,
Хаця, пра душу маю дбаючы, на богамаленні
Мяне ты з аблок, куды я ўсё лётаў у марах,
Зноў да Бога вяртаў, таўхануўшы мне ў карак,
Думка адна ўсё ж была ў нас, адна да навукі рахуба,
Пакуль не ўзяў цябе ў лапы свае Людвік Дзюба².
Пачаў ты тады ад стоіцкіх цнот ухіляцца
І жыць не так набожна, жыццём захапляцца.
Тады, сіл паднабраўшы, нібы з крыніцы чароўнай,

² Людвік Дзюба — магчыма, адзін са школьных таварышаў ці настаўнікаў Яна Чачота і Адама Міцкевіча.

Ты перамог Адама фізічна й духоўна...*

Як відаць з гэтых сяброўскіх прызнанняў, ні Адама Міцкевіча, ні Яна Чачота ўжо не задавальнялі казённыя, часта схаластычныя «навукі», якія ім убівалі ў галовы з дапамогаю бізуноў «белакаптурныя» (ад адзення — белы каптур) — святыя ксяндзы-дамініканцы, каго яны не раз «абдурвалі» сваёй «шыфраванай мовай». З затхлых цёмнаватых калідораў дамініканскай школы іх неадольна цягнула на волю, на прастор, дзе віравала сапраўднае жыццё, з усімі яго бедамі і радасцямі, з яго здзіўляючымі кантрастамі і супярэчнасцямі, і дзе людзі рупіліся зусім іншымі, чым у школе, вельмі далёкімі ад кніжных, турботамі. Неадрывныя ад жыцця, ад свайго мінулага і сучаснасці, гэтыя людзі часта ў саміх сабе неслі гісторыю: напрыклад, бацька Адама Мікалай Міцкевіч быў удзельнікам паўстання пад кіраўніцтвам слаўтага, ужо авеянага легендамі мяцежнага генерала Тадэвуша Касцюшкі і мог нямаля цікавага расказаць сыну, як і яго сябру, Яну Чачоту.

Расказы бывалых людзей, асабліва такіх во абпаленых у бойках, як Мікалай Міцкевіч, паўстанцаў, мэты якіх так і застаіся няспраўджанымі, бударажылі розумы і сэрцы дапытлівых юнакоў, гэтакіх непадобных да іншых, часта старэйшых па ўзросце («даўгіх, як чаплі») і тупаватых, няздатных да навукі, але паслужмяных «шкаляроў». Ды і самі сябры добра ўжо бачылі праявы ганебнага нацыянальнага і сацыяльнага ўціску, парадаксальнай няроўнасці паміж людзьмі, бачылі, як пад нядрэмным цівунскім вокам дзень пры дні, з веку ў век лье крываваы пот, у тры пагібелі згінаецца на полі растлаусцелага і тупога ад самазадаволенасці пана-самадура зусім бяспраўны перад законам, аддадзены ў поўную ўладу прыгонніка мужык-хлебароб, які корміць свет, а сам ужо недзе пасля каляд часта толькі ў сне бачыць скарынку чорнага хлеба.

Пра гэта ўжо тады, у школьныя часы, пачыналі задумвацца абодва юнакі, надзеленыя ад прыроды чулай душой і добрымі сэрцамі. Ужо тады са спагадай, з павагаю глядзелі яны на просты люд, з якім сустракаліся на колсным кроку — і ў самім Наваградку, і ў яго ваколіцах. Ці не гэта спагада, гэта павага і цягнула іх больш уважліва прыгледзецца да народнага жыцця, вывучыць вусную паэзію беларуса-сяляніна, яго звычай, абрады, вераванні? Пра зацікаўленасць Яна Чачота і Адама Міцкевіча народнай творчасцю ўжо ў часы навучання ў Наваградку сведчыць іх блізкі сябар і змяляк, таварыш па Віленскім універсітэце і Таварыстве філаматаў Ігнат Дамейка, які піша ў сваіх успамінах: «Два нашы студэнты Наваградскай школы з гадоў маленства добра ведалі наш літоўскі (г. зн. беларускі.— К. Ц.) люд, палюбілі яго песні, прасякнуліся яго духам і

паэзіяй, да чаго вядома ж, прычынілася і тое, што малое мястэчка Наваградак не шмат чым адрознівалася ад нашых вёсак і засценкаў. Школьнае жыццё было хутчэй сельскае. Сябры хадзілі на кірмашы, на царкоўныя ўрачыстасці, бывалі на сялянскіх вяселлях, дажынках і хаўтурах. У тыя школьныя часы ўбогая страхі і народная песня распалілі ў абодвух першыя паэтычны агонь. Адам хутка ўзнісся да высокай сферы сваіх цудоўных твораў, Ян жа да смерці застаўся верны народнай паэзіі...»

Ад дамініканскага касцёла мы скіравалі перш на высокі, яшчэ здалёку бачны зялёны курган, можна сказаць, у самым цэнтры Наваградка — Курган бясмерця. Курган гэты быў насыпаны ў 1924—1931 гадах у гонар вялікага наваградчаніна Адама Міцкевіча, генія польскай літаратуры. Насыпаны не толькі беларусамі і палякамі, закаханымі ў яго паэзію, але і прыхільнікамі таленту вялікага паэта з самых розных канцоў свету, што прыязджалі сюды, каб пакланіцца яго «краю гадоў дзяціных».

Па вільготных ад расы сходах узняліся на вяршыню кургана. Адсюль у жаўталісці садоў і прысадаў добра відаць быў ці не ўвесь Наваградак — з высокімі, шматпавярховымі сучаснымі дамамі ў цэнтры і драўлянымі, па-гарадскаму дагледжанымі — па ўскраінах.

І сярод вялікага збежышча дамоў і дамкоў хаваліся ў золаце дрэў нешматлікія, праўда, але ж вельмі яркія памятки далёкага мінулага, якія пакінула нам гісторыя гэтай зямлі і якія так ці інакш звязаны з імем Адама Міцкевіча. Зусім блізка адсюль чырва неў чарапічным дахам заснаваны яшчэ ў XIV стагоддзі вялікім князем літоўскім Вітаўтам фарны касцёл, дзе 22 лютага 1799 года быў ахрышчаны будучы вялікі паэт. У другім месцы, заслонены прысадамі, бялеў Дом-музей Адама Міцкевіча, адбудаваны на тым жа самым месцы, дзе стаяў некалі пад вартай раўнюючых таполяў бацькоўскі дом паэта і дзе працягла яго дзяцінства. Унізе гойдаўся вершалінамі дрэў пасаджаны ў гонар Адама Міцкевіча гай — «Гай Міцкевіча». Недалёка адсюль была і гара Міндоўг, пра якую пісаў у сваіх творах паэт...

Кіраваму, хто прыязджае ў Наваградак, адразу кідаюцца ў вочы высачэзныя сцены разбуранага старажытнага замка, якія ўзвышаюцца над горадам. Пабудаваны замак быў, здаецца, яшчэ недзе ў XII стагоддзі, калі Наваградак з'яўляўся сталіцай Вялікага княства Літоўскага. З гэтым замкам звязана нямала бурных гістарычных падзей, яркіх старонак гераічнага змагання наваградчан з іншаземнымі прышэльцамі і ў першую чаргу з крыжакамі.

Падняўшыся па крутым схіле на Замкавую гару, мы не без душэўнага ўзрушэння падышлі да магутных сцен велічнага замка,

кожны камень якога быў яскравым сведкам неспакойнага мінулага краю. Здаецца, прыкладзі вуха да гэтых абпаленых і пашчэрбленых старажытных камянёў і адразу пачуеш бразгат зброі, шматгалоснае ржанне коней, баявыя воклічы і перадсмяротныя крыкі воінаў. Добра пачуў галасы сівой мінуўшчыны малады Адам Міцкевіч, фантазію якога не магла не абудзіць маўклівая веліч замка:

Замак заснуў — ні агню і ні дыху,
Толькі на вежах бяссонная варта
Воклічам цішу палохае ўпарта...
Раптам дайшло вартавому да слыху:
Постаці нейкія нібы на гонях...
Чорныя цені за імі гурбою...
Блізка ўжо... скачуць у чвалам на конях...
Панцыры ззяюць, і бразгае зброя...

(Пераклад. С. Дзяргая)

Гэта — з паэмы «Гражына», якая стала сапраўдным помнікам Наваградку.

Але ёсць яшчэ адзін, хаця магчыма і сціплейшы, паэтычны помнік гэтаму старажытнаму гораду — балада Яна Чачота «Наваградскі замак», на пісаная на некалькі гадоў раней за паэму Адама Міцкевіча. Балада Яна Чачота каштоўная тым, што захавала народнае паданне пра зруйнаванне замка шведамі. У паданні і ў баладзе расказваецца пра тое, як наваградскі князь здаў ворагу замак. А было гэта так. Князь закахаўся ў шведку, якую падаслалі яму ворагі. Дзяўчына, як яе навучылі шведскія военачальнікі, паабяцала князю выйсці за яго замуж, калі ён здасць замак. Пры гэтым запэўніла, што Наваградак застанецца цэлы, «не дазнаецца згубы». Але аказалася зусім інакш: шведы зруйнавалі замак і з жорсткасцю расправіліся з наваградчанамі. Ян Чачот падае ў баладзе захаваныя ў народнай памяці страшныя карціны гэтых распраў. Як людзей «клалі на воз і ўціскалі жэрдкаю, бы сена», а малых дзяцей ставілі за лаву і прыціскалі гэтай лавай да сцяны: такая «жорсткая забава, кажа, Ян Чачот, была ў гэтых дзікіх тыранаў...».

Пасля Замкавай гары мы зайшлі ў Дом-музей Адама Міцкевіча, у якім, дарэчы, некалі працаваў і мой спадарожнік.

Цяперашні дырэктар музея Лілія Уладзіміраўна Усэнка правяла нас па музейных залах, расказала пра найбольш цікавыя экспанаты, пахвалілася навейшымі набыткамі. Так, у музеі ўсё робіцца, каб найлепш расказаць наведнікам пра вялікага Адама Міцкевіча, пра яго сувязь з роднай Наваградчынай, раскрыць вытокі чароўнай міцкевічускай паэзіі.

Ну, а як жа паказваецца ў музеі першы сябар Адама Міцкевіча, беларускі паэт і фалькларыст Ян Чачот, з імем якога столькі было звязана ў генія польскай літаратуры?

Як гэта ні дзіўна, Лілія Уладзіміраўна паказала мне ў экспазіцыі толькі невялікі партрэт Яна Чачота сярод такіх жа партрэтаў іншых сяброў-філаматаў — Юзафа Яжоўскага, Францішка Малейскага, Ігна-та Дамейкі і Юзафа Кавалеўскага. І ўсё!

І наогул — ходзячы па Наваградку, я, акрамя гэтага партрэціка ў музеі, нідзе не знайшоў ніводнай, нават самай маленькай, памятки пра пачынальніка нашай літаратуры і першага беларускага фалькларыста Яна Чачота, хоць яго жыццё таксама было вельмі цесна звязана з Наваградкам і Наваградчынай. У Наваградскім жа павеце нарадзіўся і правёў ён свае дзіцячыя гады: і Малюшычы, і Рэпіхава якраз адносіліся тады да гэтага павета. У Наваградку разам з Адамам Міцкевічам вучыўся паэт, сюды прыязджаў ён і пазней з Вільні — і ў сям'ю сябра, і да сваіх бацькоў у вёску Лоўчыцы, недалёка ад горада (у цяперашнім Мітрапольскім сельсавеце), куды яны пераехалі з-пад Новай Мышы, узяўшы ў арэнду панскі фальварак. На Наваградчыну вярнуўся паэт і пасля ссылкі. Карацей кажучы, Наваградчына — радзіма і Адама Міцкевіча, і Яна Чачота. Дык ці ж справядліва, што наваградчане, аддаўшы ўсю, якую было можна, даніну пашаны Адаму Міцкевічу, амаль зусім забылі Яна Чачота?

Так, вельмі непараўнальныя гэтыя дзве постаці: Адам Міцкевіч і Ян Чачот. Але ж гэта толькі ў дачыненні польскай літаратуры, для якой Чачот сапраўды зрабіў як паэт не вельмі многа. Што ж да нашай, беларускай літаратуры і культуры ў цэлым, то тут значэнне Яна Чачота непамерна ўзрастае. Як-ніяк, ён першы значны беларускі паэт, першапраходзец у новай беларускай літаратуры і адначасова першы наш фалькларыст і, я сказаў бы, першы мовазнавец. Ды і наогул — ці не занадта была заніжана ў нашым літаратуразнаўстве ацэнка дзейнасці Яна Чачота, які аказаўся ў вялікім цяні Адама Міцкевіча, ці не пара нам больш уважліва прыгледзецца да Чачотавай спадчыны?

У асяроддзі філаматаў, ды і ўсёй віленскай моладзі, Ян Чачот быў прызнаным «дударом» — аўтарам шматлікіх песень, вершаў, розных зарыфмаваных прывітанняў, сцянак. Большасць з гэтых твораў нідзе не публікавалася. Ды Ян Чачот і не ставіў перад сабой такой мэты. Яны былі прызначаны для непасрэднага выканання на сходках моладзі, на сяброўскіх імянінах філаматаў, да якіх усе яны вельмі старанна рыхтаваліся. Пасля разгрому віленскіх згуртаванняў моладзі царскімі ўладамі і закрыцця ў 1832 годзе Віленскага універсітэта

песні Чачота, як і іншых філаматаў, паступова забыліся. Але частка іх захавалася ў розных паперах, якія трапілі ў віленскія архівы. Упершыню большасць з філамацкіх твораў Яна Чачота пабачылі свет толькі ў наш час, праз сто гадоў пасля іх напісання, а канкрэтней, у 1922 годзе, калі польскі літаратуразнавец Ян Чубэк сабраў і выдаў у Кракаве двухтомную «Паэзію філаматаў».

Песні і вершы да студэнцкіх урачыстасцей пісалі (а часта і проста імправізавалі) разам з Янам Чачотам яшчэ Адам Міцкевіч, Тамаш Зан, Ануфры Петрашкевіч і іншыя філаматы. «Аднак, заўважае вядомы польскі фалькларыст Станіслаў Свірка ў сваёй кнізе «З кола філамацкага перадраматызму», выдадзенай у 1972 годзе ў Варшаве, наймацней адбілася ў жыцці філаматаў песенная творчасць якраз Чачота. Не было імянін, маёўкі ці сяброўскага сходу, якога б Янак (альбо Ян з Мышы — як яго таксама звалі) не аздобіў сваімі сардэчнымі «песенькамі», як заўсёды, патрыятычнымі, народнымі па сваім духу, нярэдка напісанымі на матыў песні беларускага люду...»

Тыя песні Яна Чачота, і польскія, і беларускія, якія дайшлі да нас дзякуючы публікацыі Яна Чубэка і іншых польскіх даследчыкаў, паказваюць нам не абы-які песенны талент паэта. Напеўнасць, «крылатасць», непасрэднасць і празрыстасць верша — гэтыя якасці дазвалялі Чачотавым песням вельмі лёгка класіфікавацца на музыку.

Зрэшты, Ян Чачот звычайна пісаў іх на гатовы ўжо матыў добра вядомых яму беларускіх народных песень. Пры гэтым ён не забываўся зазначыць на матыў якой канкрэтна народнай песні трэба было спяваць напісаны ім верш.

Вельмі любілі філаматы, ды і наогул віленская моладзь, напрыклад, вясёлую, жыццярадасную песню Яна Чачота «Што старыя за вар'яты», напісаную дзесьці ў 1818 ці 1819 годзе на матыў беларускай народнай песні «Чаму дзеўку не любіць, калі дзеўка ладна», што адзначыў сам аўтар. Вось гэта песня ў маім перакладзе:

Што старыя за вар'яты:
Мелюць без прычыны,
Быццам час. свой марна трацім
Мы каля дзяўчыны.
І ўсё пхнуць нас да работы,
Хоць таго не знаюць,
Што да працы я ахвоты
Без дзяўчат не маю!
З любай стрэнуся, бывае,
Прыгарну к сабе я,
Сэрца радасцю палае,
Галава яснее.

Жыць тады, сябры, ахвота,
Хораша наўкола.
Мігам робіцца работа
З песняю вясёлай!
Дык мяліце ж без прычыны
Вы, старыя людзі,—
Вас паслухаем тады мы,
Як дзядамі будзем!

Такой жа бадзёрай, аптымістычнай была вельмі папулярная таксама сярод моладзі песня Яна Чачота «Прэч, прэч, сум, нудоты...». У прыпісцы да яе аўтар адзначыў, што напісана яна на матыў песні «крывічан», як зваў ён беларусаў, песні, якая пачыналася словамі: «Сем дзён малаціла, чах, чах — зарабіла...» Ахвотна спявала моладзь і песні Яна Чачота, якія былі ім створаны на матывы беларускіх народных песень, што пачыналіся такімі словамі (іх зноў-такі аўтар прыводзіць — каб ведалі, як іх спяваюць): «Ой валы ж мае да палавыя», «Бяду сабе купіла да за свае грошы», «Як не бачу Петруся, то я з ветру валюся» і інш.

У многіх песнях Яна Чачота адбіліся антыўрадавья настроі моладзі, вольналюбівыя ідэі аўтара. Гэтыя творы, якія выконваліся на розных студэнцкіх сходках і ўрачыстасцях, віленская моладзь заўсёды сустракала бурнымі воплескамі, а самога аўтара часам падымала «на ўра».

Але самы вялікі поспех у студэнцкай моладзі, большая частка якой паходзіла з апалячанай беларускай шляхты, мелі тыя філамацкія творы Яна Чачота, што былі напісаны па-беларуску. Сам факт звароту да мовы запрыгоненага, бяспраўнага мужыка-беларуса гаварыў аб многім, і перш за ўсё аб адкрытым дэмакратызме паэта, аб адмаўленні ім бесчалавечнага прыгонніцкага ладу. Гэты дэмакратызм, як бачым, імпанавы і перадавой віленскай моладзі.

Першымі з беларускіх твораў Яна Чачота, якія дайшлі да нас, былі тыя, што напісаў паэт да імянін старшыні Таварыства філаматаў Юзафа Яжоўскага, які быў родам з Украіны.

Спраўляліся гэтыя імяніны 7 сакавіка 1819 года і называліся «Яжовыя» — па прозвішчу віноўніка ўрачыстасці.

Сам Ян Чачот, які заўсёды выступаў са сваімі вершамі на падобных урачыстасцях, гэты раз прыехаць на свята не здолеў. Як службовец «Масы радзівілаўскай» — спецыяльнага бюро па ўпарадкаванні архіваў князёў Радзівілаў, ён у гэты час быў камандзіраваны ў Мінск. Адтуль паэт і прыслаў свае вершы сябрам у Вільню, выказаўшы пры гэтым — зноў-такі ў вершаванай форме — шкадаванне,

што ў той час, як яго прыяцелі «апаражняюць бутэлькі» ў вясёлым застоўлі, ён «посціць, як святы», у Мінску, дзе яго прымушае «маршчыніць чало мазольная пасада пісара». Прысланыя вершы Яна Чачота зачыталі на ўрачыстасці Адам Міцкевіч, Тамаш Зан, а тыя, што былі прызначаны для спеву, выконваліся жаночым і мужчынскім хорамі. Беларускія вершы і песні Яна Чачота склалі сабой цэласную драматычную сцэнку, прызначаную для выканання на ўрачыстасці ў гонар Юзафа Яжоўскага. Дзейнымі асобамі былі тут вясковыя людзі, якія быццам бы прыйшлі павіншаваць імянінніка.

Першы выйшаў з віншаваннем цівун, беларуская мова якога была перасыпана польскімі словамі і выразамі — характэрная для такіх «падпанкаў» гаворка. Цівун (здаецца, гэту ролю выконваў Тамаш Зан) пачаў так:

Чулі мы гэта, што есць вашэць украінец
І контэнт³, што ўрадзіўся ў жызнай краіне,
Як абачыў, што ў нас нявелькі дзядзінец,
Сказаў: «Як брыдка мешкаюць⁴ ліцвіне⁵...»

Далей цівун жартам аспрэчвае імянінніка, кажучы не без іроніі, што там, на Украіне, вельмі добра: «Хаты злепкі з гною, бо вы лесу не маеце...» І хоць там вельмі родзіць жыта і пшаніца («бо ў вас грунт харошы, чарназёмны, тлусты»), але ж усё роўна ўкраінскія чумакі едуць па прыбытак у Беларусь — любяць валацужнічаць.

Аднак мы ім назоліць⁶ не хочам ніколі,
І ты, мілы панічу, не смейся з нас, просім.
Усё гэта дзеецца па нябескай волі.
Гультай часты, дзе добра.
Мы больш працы зносім.
Пагадземся. Мы людзі добрае есць душы.
Не будзь і ты ніколі ліхім, панічэньку.
Не трэба ламаць тае, скуль груш дастаў, грушы,
Помні, што ты вучышся ў нашым Вілейку⁷.
Згода. Але сягоння мы ся даведалі,
Што Вашы імяніны, святога Язэпа,
А каб Вы к сабе нашу прыхільнасць пазналі,
Ідзем гэта, не сядзім у хаце, як Мазэпа.
Будзем цябе віншаваць. Я есць цівун з двара.
Гэта — сельскі дзесятнік, ён лысіну гладзіць,
Ён знаець іспраўніка, знаець асэсара,

³ Контэнт (польск.) — давольны.

⁴ Мешкаюць (польск.) — жывуць.

⁵ Ліцвіне, літвіны — так называлі ў тыя часы і літоўцаў, і беларусаў, на імені агульнай для іх феадалнай дзяржавы — Вялікага княства Літоўскага; тут ідзе гаворка пра беларусаў.

⁶ Назоліць — напэўна, назаяць.

⁷ Вілейка — Вільня.

Маскалёў⁸ на кватэру, як чартоў, нам садзіць.
Там войт, што уса круціць, чалавек бывалы,
Быў у Гданьску, у Кралёўцу плаваў на віціне,
Ось там стаіць маладзец, жаўнер дасканалы,
Ён, бядак, кабылінку з’ядаў у Мадліне.
Там у куце музыка: як ён добра граець!
«Свінні ў рэпе», і «Дзюбу», і польскія танцы.
А гэта ёсць Алёнка, очы ў дол спушчаець,
А там бачу: Альжбетка ў сінняй катанцы.
Но, зачніце, дзявочкі, пану заспявайце,
Ён вам дасць па ўстужачцы, борзда зачынайце.

Тут перад Юзафам Яжоўскім і ўсімі ўдзельнікамі свята ўзнікае
цэлая група па-святотчнаму апранутых дзяўчат, якія хорам спяваюць
Чачотаву песню:

Што ж мы Вашэці скажам,
Простыя з сяла дзяўчата?
Якія ж песні звязам?
У нас мысль не багата!
Але як мыслім, чуем,
Так табе заспяваем,
Так цябе павіншваем —
Няшчырасці не знаем.
Лісічка, жоўты грыбок,
Слімакоў не баіцца;
Не точыць яго чарвячок,
Ён у лесе здароў блішчыцца.
Конік па полю дурэе,
Хоць копы вазіць не дбае,
Салавей хораша пее,
Самічку к сабе склікае.
Будзь, як лісічка, здаровы,
Як конік, вясёл пры трудзе.
Няхай тваё пісьмо, размовы,
Як салаўя голас будзе.

Пасля дзяўчат выходзяць наперад хлопцы, якія спяваюць:

Мы ад сахі, ад бараны,
Мала вам спяваці будзем!
Чытаць, пісаць не учаны,
Ат сабе трохі загудзем.
Колька ў снопе ёсць зернета,
Толька жый шчаслівых лётак;
А калі замнога гэта,
Аглядай сотнае лета.

⁸ Маскалі — царскія салдаты.

Колька за адным пакосам
Касец добры траў схэндожыць⁹,
Толька табе перад носам
Бог няхай чырвонцаў зложыць.
А як мы заўшэ¹⁰ да леса
Ад некрутаў уцякаем,
Так няхай бяда да беса
Уцячэ, пех ей не знаем.
Няхай цябе панны любяць
І часта просяць зазулькі,—
Калі з табой ся зашлюбяць
І ад'едуць ад матулькі.

Тут ізноў дзяўчаты змяняюць хлопцаў. Яны расказваюць у песні, што сярод іх ёсць прыгожая паненка, якая яснейшая і бялейшая за малако, «што блішчыцца ў даёнцы», «цнатлівая і разумная», і раец імянінніку «свацею жычліву», якая паможа яму здружыцца з той паненкай: «Будзеш мець краску жонэнку».

Вось асобныя радкі гэтай песні:

Ужо даўно шчабятала
Сарока нам на паркане,
Яна міламу казала:
Да едзь жа ж ты да нас, пане.
Прымуць там з хлебам, соллю,
Там пачцівых людзей любяць...

Дзяўчат перабівае зноў хлапечы хор. Хлопцы расказваюць у песні, што яны пачулі, быццам бы людзі «вельмі брыдка» казалі аб імянінніку. Нібы ён усё «заслепен» у кніжках, а на паненак і не глядзіць! Далей згадваецца нейкая Гертруда, якая жыве за сцяною ў Яжоўскага, але ён не карыстаецца гэтым. Хор раіць яму жартам:

Папраўся, мілы паночку,
Любі ладныя дзяўчата...

Бо, спявалася далей у песні, калі завітае старасць, ужо нельга будзе зведаць шчасце каханья.

Калі хлопцы закончылі песню, выходзіць вайт, які кажа да іх:

Што ж маўчыце? Ці вам ся ўжо песні урвала?
Чы вы іх так складаці ўмеете мала?

На гэта адзін са спевакоў адказвае — зноў жа вершам:

Не, бацька, у нас песні, колька рыб у Нёмні,
Але на тое, мілы галубчыку, помні,
Што мы па-руску леем, а нашы панове
Па-польску ўсё гавораць; кепска нашай мове!..

⁹ Схэндожыць (польск.) — саб'е, скосіць.

¹⁰ Заўшэ (польск.) — заўсёды.

У вершаванае перамаўленне ўключаецца другі са спевакоў, які прапануе сябру Мікіту праспяваць «тую песню, што для сваёй Алёнкі спяваў напрудвесню...». Мікіта адразу згаджаецца. Песню Мікіты варта прывесці цалкам:

О, мая ты зорка ясна,
Доўга ж цябе любіць буду?
Уздыхаць яшчэ напрасна
І цярпець на сэрцы нуду?
Не будзеш ты літавацца
Над няшчасным Мікітою?
Час табе, міла, пазнацца,
Што ты для мяне мукою.
Цярплю доўга, выглядаю
Пацехі ад цябе, любя;
Няхай жа ўжо яе маю,
Не будзь ты для мяне згуба.
Ці ж дагэтуль не пазнала,
Што я за табою гіну?
Хочаш жа, каб аглядала
Маея смерці гадзіну?
Пазнай, любая Алёнка,
Тваё шчасце, тваю долю;
Будзеш меці усютэнька,
Панюю дам табе волю.
У мяне сотня авечак
Па зялёнай ходзіць пашы;
Кароў, бычкоў, цялушэчак
Поўны есць аборы нашы.
Чарназёмны мае нівы,
Пшаніцу родзяць буйную;
Садок есць, у нём грушы, слівы,
Хату маю некурную.
Не будзеш меці швагеркі
Ані з дзевера назолы;
Я не прывык да кватэркі,
Будзеш жыці, як анёлы.
Не вельмі ж я то і брыдкі,
Глядзеўся у чыстым ручаю;
Гэта ужэ былі б збыткі
Назваць мяне негадзяю.
Эй, любі мяне, Алёнка,
Застаць маёю жаною;
Узойдзе для нас шчасця слонка,
Добра будзець з Мікітою.

На заканчэнне ўсёй гэтай невяліччай пастаноўкі бярэ слова дзесятнік, які, звяртаючыся да імянінніка Юзафа Яжоўскага, просіць у яго прыняць усе гэтыя шчырыя зычэнні ад сялян.

Беларускія вершы Яна Чачота ўдзельнікі свята сустрэлі з вялікай прыхільнасцю. Гэта была падзея: публічна, перад цветам віленскай моладзі і студэнтамі, якіх сабралася нямама (да імянін жа кіраўніка філаматаў былі прымеркаваны яшчэ і імяніны другога Юзафа — Кавалеўскага), на ўвесь голас гучала адлітая ў паэтычныя строфы беларуская мова — мова лапцюжнага непісьменнага мужыка! Аб тым уражанні, якое зрабілі тады на слухачоў беларускія вершы і песні Яна Чачота, сведчыць хаця б той факт, што адзін з гэтых слухачоў Ігнат Дамейка, які, апынуўшыся ў эміграцыі ў далёкай Чылі, стаў славытым вучоным-геолагам (яго імя і цяпер носяць, напрыклад, горны хрыбет у Андах і знойдзены ім мінерал дамэйкіт), нават праз 50 гадоў прыгадаў строфы з песні «Што ж мы вашэці скажам», прывёўшы іх у сваіх успамінах.

Песні з Чачотавай драматычнай сцэнкі ў гонар Юзафа Яжоўскага былі адразу ж падхоплены моладдзю, якая вельмі ахвотна іх спявала.

Папулярнай сярод моладзі была і яшчэ адна беларуская песня Яна Чачота «Да пакіньце горла драць». Напісаў яе паэт да імянін сябра-філамата Дзіянісія Хлявінскага. Выконвалася гэта песня — з адпаведнымі папраўкамі — і на імянінах іншых філаматаў.

Да нас песня дайшла (праўда, не цалкам) у варыянце, які спяваўся на імянінах Францішка Малеўскага (Яроша) — сына рэктара Віленскага універсітэта. Пачыналася гэта жартоўная песня так:

Да пакіньце горла драць,
Да пакіньце, братцы, спаваць!
Да клікнейма адно раз:
Будзь здароў, наш Ярош!
Благаславі яго Спас!..

Тут у рукапісе, які данёс да нас гэту песню, аказаўся пропуск. Пасля пропуску ішлі такія радкі:

Да дай красну дзевачку,
Каб ён з сэрца пакахаў,
Да з гарэлкай пляшачку —
Сват ад яго к ней ехаў.
Гайда, гайда, гайда, гайда!..

У канцы абыгрывалася беларуская народная іншасказальная формула, якую звычайна казалі сваты ў час сватання.

Пра той вялікі поспех, які выпаў на долю гэтай вясёлай песні, расказвае ў пісьме да Адама Міцкевіча 16 лістапада 1819 года сам

аўтар: «На імяніны Дзіянiсія я напісаў некалькі мужыцкіх песень (заўважце, некалькі.— К. Ц.), сярод якіх апошняя «Да пакiньце горла драць» найбольш прыйшлася даспадобы Тамашу (Зану.— К. Ц.), ён прыдумаў да яе, як ты ведаеш, матыў і лез з ёй да ўсiх, як цыган на кірмашы. А раз спадабалася песня, я мусiў напісаць вершы і для Яроша і той самы верш «Да пакiньце горла драць» перарабiць для яго. І не толькі гэта, але і «Што ж мы вашэці скажам», разавочаныя, спявалі. Словам, на імянінах і чыталі, і спявалі...»

Адаму Мiцкевічу не проста спадабалiся беларускія песні Яна Чачота — і тыя, што ён сам чуў на імянінах Юзафа Яжоўскага, і гэта, апошняя, «Да пакiньце горла драць», пра якую ён ведаў з пiсем сяброў-фiламатаў. У гэтых песнях ён убачыў нешта больш значнае, больш важнае, чым звычайныя творы. Сваё захапленне песнямі Яна Чачота ён выказаў у пiсьме да яго ад 27 лiстапада таго ж года: «Што мяне... узрадавала — прызнаюся табе па-фiламацку — гэта твая песня, правiльней, твае песні, я бачу ў iх агромнiсты і хуткі прагрэс з часу твайго ўступлення на пiсьменнiцкую дарогу. Лёгкасць, ды прытым агонь, сапраўды пiндараўскi¹¹, пераўзышлі нават тыя надзеi, якія я ўскладаў на цябе. Прэч з дарогі, Заны, прэч, Адамы! Не лянуйся, калi ласка! Ты пiшаш усё лепш...»

Беларускія песні Яна Чачота ведалі і спявалі ўсе фiламаты. Ведаў і спяваў iх з сябрамі і Адам Мiцкевіч. Адзiн маленькі факт, пададзены ў пiсьме Тамаша Зана да Верашчакаў ад 31 кастрычніка 1820 года. Едучы неяк у Вiльню, Тамаш Зан заначаваў у заезным доме ў Канвалiшках. Раптам сярод ночы яго будзiць гучны і вясёлы спеў:

Да пакiньце горла драць!..

Калi ён прахапіўся, то ўбачыў перад сабой двух сваiх сяброў Адама Мiцкевіча і Яна Чачота. Яны ехалі з Вiльнi ў Наваградак і таксама спыніліся на гэтай станцыі. Даведаўшыся, што тут начуе iх сябар Тамаш Зан, яны такiм во чынам і выказалі сваю радасць ад сустрэчы.

Бачачы такую прыхiльнасць Адама Мiцкевіча да твораў на беларускай мове, Ян Чачот і ў гонар ягонага вельмі чаканага ўсiмі фiламатамі прыезду з Коўна пiша прывiтальны верш зноў-такі на беларускай мове. У час хвалючай сустрэчы ён пад бурныя воплескі сяброў і прачытаў Адаму Мiцкевічу гэты верш, у якім выказаў радасць iх усiх:

Едзе мiленькі Адам,
Глядзiце, а онь, а онь,
Ды ён харашэнькі сам,
Пад iм — вараненькі конь.

¹¹ Пiндар — старажытнагрэчаскі паэт, класiк харавой лiрыкі.

Золатам пояс ззяе,
Аж ад бляску снег тае,
На шапцы сіні баран,
Хто бы думаў, што ён пан!
Так а дзет харашэнька,
Едзе, едзе барздзенька.
Гайда...

Заканчваўся верш такімі шчырымі сяброўскімі прызнаннямі:
Без цябе ўсё тут смутна,
Па табе плача гай,
І рэчкі пльывуць мутна,
У жалобе ўвесь край.
Наш ты міленькі Адам,
Насмуціў жа ты нас досць.
Наградзі смутак нам
І будзь у нас доўга госць.

Калі разам з іншымі філаматамі і філарэтамі Ян Чачот быў кіну-ты ў турму ў Вільні, ён свае самыя гарачыя пачуцці выказвае якраз у беларускіх песнях, на мове свайго народа. Пра тое, як узрушыла сяброў па няволі адна з такіх песень Яна Чачота, расказваюць у сваіх мемуарах філарэты Оттан Слізень і Антоні Эдуард Адынец, прыгадваючы адзін і той жа выпадак — развітанне з Янам Чачотам, Тамашом Занам і Адамам Сузінам перад самай адпраўкай іх у далёкі і цяжкі нявольніцкі шлях, ва ўральскую ссылку. Вось згадкі студэнта Віленскага універсітэта Отана Слізеня: «Колькі дзён перад адпраўкай трох асуджаных да пакарання (Зана, Чачота і Сузіна) усім дазвалялася іх наведаць. Дзверы ў камеры Зана ў кляштары ўсе гэтыя дні амаль не зачыняліся...» Калі Слізень таксама прыйшоў развітацца з драгімі сябрамі, «у камеры было ўжо некалькі філарэтаў, сярод іх — Міцкевіч, Адынец, Пясецкі, Фрэйенд, два Таматавы браты, Чачот, Сузін і хтосьці яшчэ... Усіх я знайшоў моцна расчуленымі, бо якраз у гэтую хвіліну Чачот пад акампанемент гітары Тамаша спяваў толькі што складзеную ім песню на народнай гаворцы, песню жаласную, развітальную, што сваей мелодыяй і зместам выклікала ўсеагульны плач...» Калі Чачот скончыў свой спеў, успамінаў Оттан Слізень, усе ў вялікім расчуленні пачалі абдымаць Тамаша, Сузіна і Чачота, а Міцкевіч, стаўшы ў цэнтры, «бледны і ўзрушаны», пачаў сваю імправізацыю... З іншымі дэталямі расказвае пра гэтае ж развітанне Антоні Адынец: «Было нас некалькі дзсяткаў вечарам у камеры Тамаша Зана, куды неўзабаве зайшлі Сузін і Чачот. Апошні заспяваў пад гітару толькі што складзеную ім песню на народнай гаворцы:

Да лятуць, лятуць да дзікія гусі,

Да нас павязуць да далёкай Русі...

Як паказвае Адам Мальдзіс у кнізе «Падарожжа ў XIX стагоддзе» (Мінск, 1969), у Яна Чачота былі ў той час і іншыя беларускія творы, і сярод іх п'еса ў гонар Адама Міцкевіча, напісаная для тэатра: аб ёй упамінае ў адным з пісем Рамуальд Зямкевіч. На жаль, гэта п'еса, як і шмат іншых твораў паэта, да нас не дайшла.

На маю думку, беларускія песні і вершы Яна Чачота філамацкага перыяду, якія тут упершыню, здаецца, паказваю я нашаму чытачу ў такім вось найбольш поўным, не раскіданым выглядзе, па сённяшні дзень не ацэнены як трэба ў літаратуразнаўстве. Вядома, калі мераць іх сённяшнімі меркамі, у іх шмат можна знайсці недахопаў, асабліва моўных. Але ж не трэба забываць, што Ян Чачот быў, як ужо гаварылася, першапраходцам у беларускай паэзіі, ён ішоў па цаліне, яму трэба было яшчэ ўздымаць гэту, кажучы словамі Янкі Купалы, «скібіну слова».

Тым не менш у беларускіх творах Яна Чачота сапраўды ёсць тая «лёгкасць», той паэтычны «агонь», пра што казаў Адам Міцкевіч. Мова твораў Чачота, калі апусціць не такія ўжо і шматлікія паланізмы, мала чым адрозніваецца ад сённяшняй беларускай літаратурнай мовы. Яна ў яго даволі багатая, гнуткая, з многімі адценнямі. Узорам для Яна Чачога служыла мова беларускіх народных песень, матывы якіх ён шырока выкарыстоўваў у сваёй творчасці.

У філамацкіх беларускіх вершах Яна Чачота, і перш за ўсё ў драматычнай сцэны, можна ўбачыць выразныя адзнакі часу, некаторыя асаблівасці побыту беларускай дарэформеннай вёскі, яе сацыяльную структуру. Даволі жывым, «бачным» паўстае перад намі вобраз цівуна, які выступае тут ад імя сялян, не адрываючы і сябе ад іх, і які выяўляе немалую дасведчанасць у многіх рэчах, нават у гісторыі. Хай, можа, ён тут трохі і ідэалізаваны, але ўсё ж няма ў ім той аднабаковасці, якую мы прывыклі бачыць у гэтым сацыяльным тыпе, што стаў сімвалам прыгонніцтва. Вельмі прываблівае ў сцэны вобраз вясковых дзяўчат-сялянак. Хоць дзяўчаты спачатку — такі ўжо ў беларусаў характар! — і «прыбядняюцца» (быццам не могуць «звязаць» песні, бо іх, бачыце, «мысль не багата»), але ж папраўдзе ўмеюць яны і «звязаць» словы, і скласці цудоўныя песні. Ды і пачуццё ўласнай годнасці ў іх ёсць: яны прама кажуць панічу, што сярод іх знойдуцца і такія, якія будуць годныя і яму ў жонкі, трэба толькі ўмець пасватацца. Праўдзівая ў Чачота і характарыстыка вясковых хлопцаў. Хоць яны «ад сахі, ад бараны... пісаць, чытаць не ўчаны», але ж таксама ўмеюць і песню спець, і выказацца як трэба. З твора відаць і іх адносіны да рэкруцтва, ад якога яны звычайна ўцякаюць у лес. Надзвы-

чай цікава тое, што сялянскія хлопцы выказваюць трывогу за лёс сваёй мовы, называючы яе «рускай», мовы, якой цураюцца паны, што «па-польску ўсё гавораць». Вядома ж, Ян Чачот у вусны сваіх герояў уклаў сваю ўласную заклапочанасць аб мове народа.

Ян Чачот і потым пісаў вершы і песні на беларускай мове, якія ён змясціў у сабраных ім фальклорных зборніках у 1844 і ў 1846 гадах. Гэта былі ўжо больш дасканалыя ў мастацкіх адносінах творы, палепшылася і іх мова, пашырылася тэматыка. У іх таксама паэт праявіў сваю павагу да роднага народа, выказаў сваё спачуванне да яго незайздроснай долі. Так, у вершы «Да мілых мужычкоў» паэт пісаў:

Да і я ж вам памагу
Песенькі спяваці,
Ды і я ж міжы вамі ўзрос
Пры бацьку і маці.
І мне Бог на свеце даў
Гора гараваць
Штобы лепш я вас любіў
І ўмеў спагадаць
Ой, што ж вы напелі тут,
Да якога дзіва!
Шкода, што на голас ваш
Старонка драмліва.
А як працнецца з сна
Гэта Дабрадзейка,
Пэўна, будзе слухаць вас
Лепш, як салавейка.

Але гэтым пазнейшым вершам Яна Чачота больш пашанцавала. Апублікаваная яшчэ гіры жыцці аўтара, яны адразу трапілі ў поле зроку даследчыкаў і гісторыкаў літаратуры і былі дэталёва разгледжаны — як з мастацкага, так і з ідэйнага боку. Таму паўтарацца тут няма патрэбы.

Значэнне беларускіх твораў Яна Чачота, як кажуць, цяжка перацаніць. Пачаўшы расцярабліваць дарогу для новай беларускай літаратуры, ён стаў выдатным прыкладам для наступных пакаленняў творчай інтэлігенцыі «паўночна-заходняга краю» ў стаўленні да народа, яго культуры і мовы. Якраз у гэтым — важнейшая заслуга Яна Чачота перад нашай літаратурай.

З літаратурнай спадчыны Яна Чачота вялікую цікавасць маюць таксама напісанія ім у 1818-1819 гадах на польскай мове баллады, якія адыгралі надзвычайную важную ролю ў творчай біяграфіі яго славутага сябра — Адама Міцкевіча.

Да нас дайшло восем балад Яна Чачота, якія ён заснаваў на вуснай паэзіі народа.

Вышэй былі разгледжаны некаторыя з іх — «Свіцязь», «Калдычэўскі шчупак», «Узногі», «Мышанка», «Наваградскі замак», у якіх паэт выкарыстаў пачутыя ім у народзе паданні роднага краю. Народныя паданні сталі сюжэтамі і такіх яго балад, як «Бекеш», «Звон на горцы ў Пазяневічах», «Радзівіл, ці заснаванне Вільні».

Польскія даследчыкі як след не ацанілі яшчэ мастацкія вартасці балад Яна Чачота. Галоўныя іх недахопы яны бачаць у рыхласці кампазіцыі, зацягнутасці апавядання, а таксама ў тым, што аўтар слепа трымаўся фальклорнай асновы ў кожнай з балад, а галоўнае — карыстаўся гутарковай мовай, «засмечанай» шматлікімі «правінцыялізмамі», «дыялектызмамі», інакш кажучы, беларускімі словамі і выразамі.

Затое з боку фалькларыстыкі польскія вучоныя надаюць баладам Яна Чачота надзвычай важнае значэнне, бо яны данеслі да нас з самага пачатку XIX стагоддзя вельмі многа каштоўнейшых звестак з галіны фальклору, амаль цалкам беларускага. Ва ўсіх васьмі баладах Янам Чачотам было «зафікса вана», як падлічыў Станіслаў Свірка, дванаццаць паданняў і народных казак, якія леглі ў аснову балад, а таксама дзесяць матываў з галіны народных вераванняў і звычайў. Прычым як народныя паданні і казкі, так і гэтыя матывы пададзены аўтарам з вялікай дакладнасцю, што было дрэнна для гэтых балад як для мастацкіх твораў і вельмі добра як для фальклорнай крыніцы.

Доўгі час у літаратуразнаўстве нічога не было вядома нават пра існаванне большасці з гэтых балад Яна Чачота.

Упершыню пра іх расказаў у польскім друку ў 1886-1889 гадах, г. зн. праз шэсцьдзесят гадоў пасля напісання, Ян Рыхтэр, які натрапіў у паперах аднаго з сяброў паэта — гаспадара маёнтка Цешаўля Наваградскага павета Адольфа Кабылінскага — на рукапісны сшытак з Чачотавымі баладамі. Але хутка гэты сшытак ізноў на доўгі час выпаў з поля зроку даследчыкаў. Яго лічылі беззваротна згубленым. Другі раз яго знайшоў у 1953 годзе — зноў праз шэсцьдзесят з лішнім гадоў! — другі польскі даследчык Чэслаў Згажэльскі: як выявілася, перададзены ў бібліятэку Асалінскіх у Львове, сшытак быў няправільна зарэгістраваны і патануў у папяровым моры, адкуль ён і быў выпадкова выцягнуты на святло. І толькі нядаўна — яшчэ амаль праз дваццаць гадоў, а канкрэтней, у 1972 годзе, — усе восем знойдзеных балад Яна Чачота былі апублікаваны — упершыню! — Станіславам Свіркам у памянёнай кнізе «3 кола філамацкага перадрамантызму». Інакш кажучы, больш чым сто пяцьдзесят гадоў яны былі схаваны ад воч чытачоў.

І хоць балады Яна Чачота нідзе не публікаваліся, яны былі вядомы сябрам-філаматам, у тым ліку і Адаму Міцкевічу.

Балады Яна Чачота надзвычай зацікавілі генія польскай літаратуры, у якой ён тады толькі шукаў сваю дарогу.

Як вядома, у першых сваіх творах Адам Міцкевіч прытрымліваўся прынцыпаў класіцызму. Творы «Мешка, князь Наваградка», «Пані Анэля», у якіх малады паэт ішоў ад Вальтэра, верш «Гарадская зіма», дзе відаць творчае перайманне ў польскага класіцыста Трамбецкага, «Ода да Бруна», «Ода да Пыры», санеты «Прыпамінаю», «Ужо з пагодных нябёс...», узорам для якіх паслужылі творы Гарацыя і Петраркі, паэмы «Бульба», «Жывілія» і іншыя творы, напісаныя з 1817 па сярэдзіну 1819 года, былі цалкам вытрыманы ў стылі класіцызму.

Тады, калі Адам Міцкевіч і ў сваёй паэтычнай практыцы, і нават у публіцыстычных выступленнях адстойваў прынцыпы гэтага літаратурнага напрамку, яго сябры-філаматы Ян Чачот і Тамаш Зан настроілі ўжо свой паэтычны слых на новыя павевы часу. А гэта быў час, калі ў выніку нарастання ўсееўрапейскага руху за разняволенне народаў устарэлыя каноны класіцызму станавіліся ўсё больш цеснымі для літаратуры, якая імкнулася адлюстраваць новыя, больш радыкальныя настроі ў перадавых колах грамадства. Адзін з галоўных шляхоў абнаўлення літаратуры перадавалі яе прадстаўнікі бачылі ў звароце да народнага жыцця, да фальклору. Гэты шлях адным з першых сярод філаматаў якраз і выбраў шчыры народалюбец Ян Чачот, які з поўным усведамленнем важнасці сваёй справы ўзяўся за мастацкае асваенне фальклорнай спадчыны свайго беларускага народа, што і адлюстравалася ў яго песнях і баладах ужо ў 1818-1819 гадах.

Адама Міцкевіча з самага пачатку прывабіла гэта тэндэнцыя ў творчасці сябра, прымусіла яго самога задумацца над сваімі творчымі прынцыпамі. Вядома, такі вялікі пералом у творчасці Адама Міцкевіча, як пераход яго да рамантызму, не быў простым і не мог быць абумоўлены якой-небудзь адной толькі прычынай. Перш за ўсё гэты пералом трэба, мусіць, растлумачыць унутранай неабходнасцю паэта ярчэй выка заць сябе і свой час, знайсці найбольш эфектыўныя, калі можна так сказаць, сродкі ўздзеяння на чытача. Да гэтага ж, вядома, прычынілася і знаёмства з рамантычнымі плынямі ў заходнеўрапейскай літаратуры і перш за ўсё захапленне творчасцю вялікага нямецкага паэта Фрыдрых Шылера, які ў яго чытацкіх інтарэсах заняў месца Вальтэра.

І ўсё ж у пераходзе Адама Міцкевіча на пазіцыі рамантызму прыклад Яна Чачота быў ці не самым выраспальным.

Больш за ўсё цікавілі Адама Міцкевіча балады сябра. Дагэтуль ён ведаў англійскія балады, захапляўся баладамі Шылера, заснаванымі галоўным чынам на матэрыяле антычнай міфалогіі, з цікавасцю чытаў шырока вядомую баладу аўтара «Дзівосных прыгод барона Мюнхаўзена» Готфрыда Аўгуста Бюргера «Ленору» і яе шматлікія пераробкі. Вядома ж, знаёмыя былі яму і польскія балады, якія засноўваліся галоўным чынам на класічных сюжэтах і на ўзорах заходнееўрапейскай літаратуры. І вось тут ён даведваецца, што балады — гэты галоўны жанр рамантычнай літаратуры — піша яго самы блізкі сябар Ян з Мышы! І галоўнае — сюжэты для сваіх балад ён бярэ не з антычнай міфалогіі, не з заходнееўрапейскай літаратуры, а з паданняў і казак таго самага простага люду, сярод якога жыві і сам.

«Прышлі мне «Свіцязь» і іншыя твае новыя творы «Бекеша» і г. д., зробіш мне найвялікшую ласку»,— піша Яну Чачоту 22 верасня 1819 года Адам Міцкевіч з Коўна, куды ён тэрмінова выехаў на пасадку настаўніка.

Просьбу Адама Міцкевіча Ян Чачот не адразу задаволіў. У пісьме да свайго сябра 30 верасня ён тлумачыў гэта перш за ўсё тым, што хацеў яшчэ перапісаць, дапрацаваць свае балады, а зрабіць гэта «не было калі». Тое ж самае кажа ён і ў другім пісьме — ад б кастрычніка: «Вершаў сваіх не пасылаю, бо поўнаасцю яшчэ і не паправіў і не маю часу — то праз тое, то праз другое — паправіць. Абяцаю, аднак, зрабіць гэта адразу ж, як толькі змагу». Але Ян Чачот усё не знаходзіў магчымасці дапрацаваць і перапісаць свае творы. Міцкевічу ж не цяпелася іх прачытаць, і ён ізноў, ужо 27 лістапада, піша сябру: «Дарэмна, і не магу даўмецца, чаму дарэмна, так доўга вымольваю твае «Бекешы», «Свіцязі» і г. д., і г. д. Неабавязкова перапісваць, можна хаця б і так прыслаць, за што абдыму цябе на каляды». Баладу «Свіцязь», прычым неперапісаную, непапраўленую, Ян Чачот усё ж, як гэта можна бачыць з далейшай перапіскі, паслаў свайму сябру. Астатнія ж наважыў патрымаць у сябе. «Бекеша» і «Арыёна» (балада, якая да нас не дайшла.— К. Ц.) таму не пасылаю табе,— апраўдваўся Ян Чачот у пісьме да Адама Міцкевіча 7 снежня,— што яны ў мяне ў адным экзэмпляры, што «Арыён» яшчэ in studo¹² патрабуе, каб я яго хоць збольшага падчасаў; што абедзве тыя балады мне нават самому не вельмі падабаюцца, а «Бекеш», выстаўлены пад удар крытыкі маладога Юзафа (так у адрозненне ад Юзафа Яжоўскага называлі сябры філамата Кава леўскага, які на адным з пасяджэнняў таварыства выступіў з разглядам Чачотавай балады, прачытанай там аў-

¹² In studo (лац.) — у першапачатковым выглядзе, ва ўсёй непасрэднасці.

тарам.— К. Ц.), нямала атрымаў сінякоў, і я хачу цяпер сядзець, пакуль калі-небудзь не папраўлю, ціха. Хацеў бы паслаць табе найсмачнейшыя ласункі; што ж пасылаць яшчэ не апрацаваньня чарнавікі! Так што выбачай, можа, прышло, можа, не; але калі будзеш у нас, то прачытай табе з ахвотай».

Ян Чачот, вядома ж, выканаў урэшце сваё абяцанне, і Адам Міцкевіч меў магчымасць пазнаёміцца з усімі яго баладамі.

Першыя свае балады Адам Міцкевіч напісаў 20 снежня 1819 года (ці 3 студзеня 1820 года па новым стылі). Цікава, што з'яўленне іх зноў-такі звязана, ужо непасрэдна, з імем Яна Чачота, які ў той час якраз цяжка хварэў. Вось як піша пра гэта сам Міцкевіч у пісьме да свайго сябра: «Яне! Атрымаў твой ліст, поўны і сяброўскіх выказаў, і гарчай фантазіі. Чытай яго, як і ўсе вашы пісьмы і як часта твае, з расчуленасцю. Вельмі ўсцешыўся, што ты зусім ужо здаровы; беражы сябе і не выходзь з дому. Хвароба твая страшна мяне напужала. Ярош напісаў мне пра яе; але ці яго паведамленне здалося мне занадта кароткім, ці проста я ўбіў сабе ў галаву, што ад мяне нешта тояць, што ты ў небяспецы. Якраз перад гэтым памёр тут адзін з гэтай хваробы, а некалькі чалавек цяжка захварэлі ёю. Усе гэтыя акалічнасці так мяне ўзбаламуцілі, што ўночы я не мог спаць, а калі, урэшце, заснуў, то мне прыснілася, нібы ты памёр; я ўскочыў, сказаў запаліць свечку і пачаў чытаць псалмы (як трывога, дык да Бога). Выбіваў з галавы соннае глупства і ў гэтым адурэнні напісаў дзве кароценькія балады, вельмі мізэрныя баладкі; адну толькі я сам зразумею, другую папраўлю, змяню і прачытай вам на Занавым свяце...»

Адна з гэтых балад называлася «Люблю я...».

Гэта балада, як сцвярджаюць польскія літаратуразнаўцы, стала пераломным пунктам у творчасці Адама Міцкевіча, а разам з тым і ва ўсёй польскай літаратуры, паклаўшы ў ёй пачатак новаму напрамку — рамантызму.

Услед за баладай «Люблю я...», якую аўтар прачытаў у Вільні сябрам і якую яны ўсе вельмі ўпадалі, ён па звароце ў Коўна ўзяўся пісаць новыя творы ў гэтым жанры. На працягу 1820-1821 гадоў Адам Міцкевіч стварыў цэлае «трона» цудоўных балад, якія ў 1822 годзе выйшлі асобным выданнем пад назвай «Балады і раманы» — кніга, што распачынала сабой новую эпоху ў гісторыі польскай літаратуры.

Пра ролю Яна Чачота ў нараджэнні рамантызму ў польскай літаратуры добра раскажаў Станіслаў Свірка ў напісаных ім раздзелах кнігі «Народнасць у Міцкевіча», якая выйшла ў Варшаве ў 1958 годзе, «Гісторыя польскай фалькларыстыкі: 1800-1863» (Варшава, 1970) і ў

памянёнай яго кнізе «З кола філамацкага перадрамантызму». Вядомы польскі фалькларыст прыйшоў да вываду, што «... тыя «песенькі» і «балады» Чачота былі галоўным імпульсам, які падштурхнуў Міцкевіча ў кірунку народнасці, а калі казаць больш канкрэтна, у кірунку баладнасці...». Вядома, даводзіць даследчык, на Адама Міцкевіча ўплывалі і іншыя філаматы, асабліва Тамаш Зан і Ану фры Петрашкевіч, якія таксама выкарыстоўвалі беларускі фальклор у сваёй паэтычнай творчасці, але ўсё роўна «найвыдатнейшым піянерам народнасці сярод філаматаў быў Чачот, якраз яго ўплыў на Міцкевіча аказаўся ў гэтым плане наймацнейшым...». Так, разважае далей польскі вучоны, Ян Чачот «не навучыў... Міцкевіча пісаць рамантычную паэзію, таму што сам гэтага не ўмеў, аднак паказаў яму новую крыніцу творчасці і новую дарогу. Таму што быў Чачот філамацкім маяком, які стаяў на віленскіх ростанях класіцызму і рамантызму і які нязменна паказваў на народнасць. Міцкевіч пайшоў у тым кірунку, і дарога тая прывяла яго да вялікай рамантычнай і народнай паэзіі».

Вось так — ні больш ні менш.

Ды за адно ўжо гэта трэба б было побач з Курганом бяссмерця ў гонар Адама Міцкевіча ставіць у Наваградку вялікі помнік і Яну Чачоту!

Адам Міцкевіч быў, вядома ж, вельмі ўдзячны за ўсё свайму сябру. Недарэмна, прысвячаючы сваю першую, сапраўды праграмную кнігу «Балады і раманы» сябрам-філаматам, першым сярод іх ён назваў імя Яна Чачота.

Трэба яшчэ дадаць, што Ян Чачот не толькі паказаў сапраўдную дарогу ў літаратуру Адаму Міцкевічу, але і не скупячыся даў яму з сабой у гэту дарогу добрую кайстру сюжэтаў і вобразаў для яго паэзіі.

Станіслаў Свірка, супаставіўшы балады Яна Чачота з пазнейшымі «Баладамі і рамансамі» Адама Міцкевіча, знайшоў вельмі многа прыкладаў творчага выкарыстання таго багатага фальклорнага і жыццёвага матэрыялу, які ўтрымліваўся ў творах яго сябра.

Так, балада Яна Чачота «Свіцязь» памагла Адаму Міцкевічу напісаць аж дзве балады — «Вяртанне таты» і «Свіцязь». У баладзе «Вяртанне таты» быў выкарыстаны з Чачотавага твора момант вяртання дадому купца і напад на яго на расстайных дарогах рабаўніка, а ў «Свіцязі» — паданне пра затапленне горада. Свірка прыводзіць прыклады і тэкставых запазычанняў Адама Міцкевіча з балады Яна Чачота — такое дапускалася ў філамацкай сям'і.

У баладзе «Свіцязь» Адам Міцкевіч выкарыстаў асобныя моманты і з іншых балад Яна Чачота. Напрыклад, з «Мышанкі» ён узяў, як заўважае польскі даследчык, «матуў воднай русалкі» (дарэчы, гэты

матыў добра прыдаўся Міцкевічу і для яго «Свіцязянкi») і матыў ча-роўнага зеля — толькі ў Чачота гэта зелье канкрэтнае і называецца, як у народзе, мiнутка (ён нават прыводзіць у прыпісцы яго лацінскую назву), а Міцкевіч прыдаў той расліне новыя ўласцівасці і назваў яе кветкамі «царамі». Свірка знаходзіць у міцкевічаўскай «Свіцязі» таксама асобныя даволі выразныя запазычанні з балады Яна Чачота «Калдычэўскі шчупак».

Вельмі цікавыя сляды творчага пераасэнсавання фальклорнага матэрыялу Чачотавых балад бачыць даследчык і ў іншых баладах Адама Міцкевіча.

Акрамя таго, многія вобразы і матывы балад Яна Чачота (ды і не толькі балад) выкарыстаў Адам Міцкевіч і ў іншых сваіх творах, у тым ліку ў такіх найбольш значных, як «Дзяды» і «Пан Тадэвуш». Так, жорсткі пан-самадур, гэтак ярка намаляваны Янам Чачотам у баладзе «Узногі», з'явіўся ў другой частцы міцкевічаўскіх «Дзядоў» як прывід, які нідзе не знаходзіць сабе месца: за здзекі з прыгонных сялян гэты ліхі пан прысуджаны цяпець на тым свеце страшэнныя пакуты голаду і смагі. У Адама Міцкевіча, як і ў Яна Чачота, сяляне, якіх закатаваў і замучыў голадам іх пан, ператвараюцца ў птушак, што цяпер нападаюць на яго...

Разам з тым трэба тут сказаць, што Ян Чачот не лічыў літаратуру галоўнай справай свайго жыцця. Ён быў надзіва самакрытычны і ведаў цану свайму таленту. Хоць Адам Міцкевіч вельмі шчыра захапляўся яго творамі, пісаў яму, што не бачыць у сябе вышэйшых талентаў, чым у яго, усё ж Ян Чачот не прыняў такой завышанай ацэнкі сваёй творчасці. У 1820 годзе ў пісьме да Адама Міцкевіча ён, віншуючы сябра з поспехамі ў паэзіі, выказвае разам з тым шкадаванне, што сам ён «улез» у паэзію і трапіў у «лік вершапісцаў»: «Вяліка розніца — пісаць вершы і пісаць вершы сапраўдныя! Як неба ад зямлі!»

Сваё прызвание бачыў Ян Чачот у іншым — у збіранні і вывучэнні беларускага фальклору, якому ён прыдаваў вялікае значэнне ў змаганні за народнасць літаратуры, за яе дэмакратызацыю.

Пра фалькларыстычную дзейнасць Яна Чачота зноў-такі напісана даволі многа. Ёй аддадзена належнае і ў беларускай, і ў польскай фалькларыстыцы. Роля гэтай дзейнасці ў развіцці нашай культуры, нашай літаратуры агромністая. Упершыню — так, ізноў упершыню! — Ян Чачот сваімі зборнікамі беларускіх народных песень, якіх ён выпусціў на працягу 1837-1846 гадоў цэлых шэсць, паказаў, што за неацэнныя багацці хаваюцца ў народзе. Сабраныя Чачотам беларускія народныя песні, а таксама прыказкі і прымаўкі і сёння не ўстарэлі, і

сёння без іх не абыходзяцца ні хрэстаматы беларускага фальклору, ні анталогіі і зборнікі, у тым ліку і цяперашняе шматтомнае выданне вуснапаэтычнай творчасці беларускага народа, якое выходзіць у Акадэміі навук БССР. Яны і сёння застаюцца выдатнай крыніцай для літаратурнай творчасці, крыніцай, якая ніколі не перасохне.

СВІЦЯЗЬ

Калі навагрудскія ўбачыш прасторы,
Ракітнік разгалісты, нізкі,
Каня супыні ля Плужынскага бору,
Каб глянуць на возера зблізку...

І мы, паслухаўшы добрай парады Адама Міцкевіча, і праўда сунялі свайго «каня» на асфальтаванай аўтастаянцы ў глыбіні светлай паляны сярод таго самага бору, таго лесу, што ідзе сюды ад колішніх уладанняў памешчыкаў Верашчакаў — недалёкай вёскі Плужыны, якая і дала яму назву.

Была раніца, і выгоністыя спакойныя хвоі з грабняком ды арэшнікам уперамешку, што шчыльнай сцяной падступалі з аднаго боку да стаянкі, і раскідзістыя харашуны-дубы, якія, невядома адкуль прыблытаўшыся сюды, на святло, разышліся хто куды па паляне, ужо скінулі з сябе цёмную посцілку ночы і нерухома, нібыта яшчэ ў сне, стаялі, адкрытыя воку, у рэдзенькім сяйве туману, нікуды не спяшаючыся, нікуды, апроча неба, не імкнучыся: тут жа даўно і назаўсёды знайшлі яны сабе на зямлі месца, даўно абжылі гэты куток.

З-за шырокіх камлёў застылых у сваёй нерухомасці дубоў, з-за іх навяслага над зямлёй вецця адразу ж заяснела перад намі шырокая, як акінуць вокам, прастрань святла, што зусім невядома дзе злівалася з небам. Свіцязь!

Зялёным грудом, густа ўсыпаным яшчэ не пабурэлымі жалудамі, прайшлі пад шатамі дубоў да берага. Туман ужо развееўся, і возера ляжала перад намі ва ўсёй сваёй красе. Чыстае, празрыстае. Што шкло. Аж відаць быў на дне — і далёка ўперад — надзіва белы пясок. Усё — і цёмнаватая паласа лесу на тым беразе, і лёгкія белыя аблачынкі над ёю, і бледная зорачка каля іх, што чамусьці яшчэ не згасла ў святле раніцы,— выразна і хораша адбівалася ў гэтай дзівоснай люстранай чысціні. Здавалася, само неба апусцілася тут, сярод векавечных лясоў. Але хіба лепей скажаш за Міцкевіча:

Гушчар лесу пахне чаборам і мёдам,
Жывіцы настоем смалістым.
Там возера Свіцязь, як шыбіна лёду,

Ляжыць паміж дрэваў цяністых.
Калі пад'язджаеш начною парою
І станеш да возера тварам,—
Мігцяць зоркі ў небе, мігцяць пад табою,
Мігцяць там і месяцаў пара.
Не знаеш,— з-пад ног, можа, гэта шкляная
Ідзе аж да неба дарога
Ці неба шкляное скляпенне схіляе
Табе аж пад самыя ногі!
І той, другі, бераг убачыць не ў сілах —
З вышынямі возера зліта.
Нібыта вісіш ты на птахавых крылах
У нейкім бяздонні блакіту!..

(Пераклад А. Вялевіча)

Ля возера не было ні душы. Цішыня. Толькі далятаў аднекуль з лесу роўны — з невялікімі перапынкамі — стук дзятла.

Ідучы берагам Свіцязі, слухаючы яе дрэвы, яе неба, мы маглі толькі парадавацца, што жалезная рука цывілізацыі амаль не кранулася гэтага цудоўнага кутка Беларусі. Згодна з пастановай нашага ўрада ў 1970 годзе тут створаны Свіцязянскі ландшафтны заказнік плошчай 1034 гектары. Пад абарону дзяржавы ўзяты звонкія чырванастволья хвайнякі, цяністыя дубровы, светлыя вясёлыя безразнякі, непаўторныя ясеневыя ды кляновыя закуткі з усім багаццем падлеску і такой разнастайнай тут фаўнай. Вучоныя знайшлі тут нямала рэліктавых раслін, сярод якіх, напрыклад, такая ніжэйшая раслінная форма, як тэтрадыніум яванікум, што сустракаецца толькі на далёкім востраве Ява. У самім возеры былі адшуканы таксама вельмі рэдкія віды падводнага царства.

Пакручастыя сцежкі, што віліся берагам Свіцязі, паўз камлі дрэў і вываратні, прывялі нас да белага шматваконнага дома, які стаяў проста ў лесе, на невяліччай палянцы. Гэта быў славуты пансіянат «Свіцязь».

Ад пансіяната ішла к возеру асфальтаваная дарожка. Напаткаўшы яе, мы спачатку звярнулі па ёй уніз, пад бераг, адкуль вёў на самае возера нешырокі дашчаны памост на палях. Мы падышлі па ім да пансіянацкіх рыбакоў — паўнаватага чырванашчокага мужчыны і немаладой жанчыны, што стаялі побач, у канцы памоста. Жанчына неяк няўмела выцягнула з вады сваю вуду, нервова зняла з кручка адвіслы чарвяк і, насадзіўшы новы, ізноў закінула вуду назад, у возера, нецярпліва торгаючы раз-пораз вудзільнам. Мужчына ж, прыкленчыўшы, спакойна выцягваў з вады сваю даўгую многапаплаўковую леску, на якой заманліва бліснула спачатку адна, а потым і

другая рыбіна. Не спяшаючыся, як бывалы рыбак, ён зняў з кручкоў рыбу — двух даволі ладных акунёў і, бултыхнуўшы іх у бляшанае вядро, дзе капашыліся яшчэ такія ж пузачы, павярнуўся ізноў да сваёй вуды-лескі. Жанчына, у пластмасавым вядзерцы якой не відаць было ні рыбінкі, толькі нядобра зіркнула на ўлоў суседа і яшчэ больш замітусілася каля сваёй дапатомнай вуды.

— Што, абмінае вас рыба? — паспачуваў жанчыне мой спадарожнік.— А вы ціхенька во з гэтай, бляшанай, пасудзіны ды ў гэту, пластмасавую...

Але жанчына не прыняла жарту: дэманстратыўна адварнула ад нас, не прамовіўшы ні слова. Каб не напрасіцца на непажаданыя кампліменты, мы хутчэй пакінулі рыбакоў, як кажуць, пры сваіх інтарэсах: што ж, кожны адпачывае па-свойму...

Каля пансіяната мы разгаварыліся з трыма жанчынамі, што праходжваліся па дарожцы.

— Усё тут добра, але толькі сумна,— у адзін голас сказала яны нам.— Надта ж глуха...

Вось табе і маеш! У такім чароўным лясным куточку, сярод такой непаўторнай прыроды, каля такога дзівоснага возера — і сумна? Але ж, мусіць, у кожнага свае прычыны суму, не кожнага, відаць, можа задаволіць адна прыгажосць прыроды, цішыня. Чалавеку, які прыехаў сюды проста адпачыць, нічога не рабіць, нічым не займацца, вядома ж, будзе тут сумна. Як, зрэшты, і ўсюды. Відаць, сум — гэта не што іншае, як бяздзейнасць, бязмэтнае правядзенне часу, той душэўны стан, калі чалавек не ведае, дзе прыкласці рукі, дзе сябе дзець. Творчаму чалавеку гэта не пагражае. Такая заціш для яго — ідэальнае месца працы. І недарэмна, як раскажаў нам дырэктар пансіяната «Свіцязь», мой знаёмы і фамільят Мікалай Аляксандравіч Цвірка, частыя госці гэтага вабнага дома адпачынку якраз літаратары. І не толькі беларускія. Не адзін раз «адпачываў» тут, напрыклад, вядомы рускі паэт Андрэй Вазнясенскі, якому нямала нашапталі паэтычных радкоў нетаропкія свіцязьскія хвалі...

Але Свіцязь для нас не толькі чудоўны куток прыроды. Свіцязь — гэта сімвал паэзіі вялікага Адама Міцкевіча, які быў непарыўна звязаны з роднай зямлёй. Свіцязь — калыска яго натхнення, адна з яго муз. І гэта вельмі добра падкрэслівае высокая мармуровая стэла з барэльефам паэта, устаноўленая на беразе возера насупраць пансіяната. На стэле золатам выбіта шчырая мара Адама Міцкевіча, выказаная ім у паэтычных строфах з эпілога «Пана Тадэвуша»:

О, мне дажыць бы да гэткай уцехі,
Каб мае трапілі кнігі пад стрэхі,

Каб за кудзеляй сялянкі, прысеўшы,
Песні любімыя даўнія спеўшы
Пра сірацінку-красуню, якая
Вечарам гнала птушыную стаю,
І пра дзяўчыну, што скрышку любіла,
Ды за іграю свой статак згубіла,—
Каб і мае ўзялі кнігі сялянкі,
Простыя кнігі, як іх калыханкі.

(Пераклад М. Танка)

Сёння мара паэта, можна сказаць без перабольшання, збылася. Яго кнігі знойдзеш у любым кутку Беларусі, ну і, вядома ж, пад сялянскімі «стрэхамі». Чытаюцца яны па-польску, па-руску і ў перакладзе на беларускую мову, мову, якую добра ведаў з дзяцінства і вельмі высока ставіў Адам Міцкевіч, называючы яе «самай гарманічнай і з усіх сялянскіх моў найменш змененай...»

На возеры Свіцязь разам з Адамам Міцкевічам не раз бывалі, прыязджаючы да Верашчакаў у Плужыны, і яго сябры Ян Чачот і Тамаш Зан, якія таксама, у меру сваіх талентаў, выказалі — зноў жа ў форме балад — шчырае захапленне чароўнай красой гэтай жамчужыны беларускай прыроды...

К полудню наляцеў аднекуль вецер, і па возеры пабеглі частыя невысокія хвалі, глуха б'ючыся аб бераг, рассыпаючыся на мноства срэбных пырскаў. Ідучы назад пад гэты спакойны і роўны плёскат хваляў, пад лёгкі пошум узбярэжных хвой, мы думалі аб адным: аб красе жыцця на зямлі, аб вечнасці, аб невыказных чарах паэзіі, якая непадуладная смерці, паэзіі, якая так хораша і проста яднае сваім высокім агнём людскія сэрцы.

ТУГАНАВІЧЫ

Нешта невыказна тужлівае і разам з тым светлае чуецца ў гэтай назве.

Туганавічы...

Яна, гэта назва, навечна асвечана зыркiм полымем першага юнацкага кахання Адама Міцкевіча, з ёй, з гэтай назвай, звязаны самыя шчаслівыя і, мусіць, самыя горкія хвіліны жыцця песняра тых вунь пакатых пагоркаў, пабурэлых іржэўнікавых лагчын, таго ўнуранага ў сябе пацямнелага лесу, што цягнецца роўным пасам за такім прасторным, спярэщчаным восенню полем.

Мы прыехалі ў Туганавічы пад вечар. Сонца, пачырванелае, круглае, ужо вісела над гарызонтам, выразна і неяк надзіва ясна

акрэсліваючы кожную купіну на абыдзеным плугамі паплоўчыку, кожную грудку на ўзараным палетку, кожны кусцік ці цудам уцалелае дрэўца на ўзмежку.

У гэтай празрыстасці асенняга надвячорка адразу ж па выездзе з даўгога, у арабінах ды вербах, сяла, а раней мястэчка Цырын мы за невялікай лагчынай, якую пераразае напал зусім нешырокая стужка Сэрвачы, убачылі дружную грамаду высозных старых ліп ды таполяў Туганавіцкага парку. Дык, значыць, Туганавічы — зусім недалёкая ваколіца Цырына! Таго самага, які ўспамінае Адам Міцкевіч у «Пане Та дзеўшы» і пра які піша ў «Калдычэўскім шчупаку» Ян Чачот.

Спынілі машыну каля бэльых варот панскай сядзібы і зашпамацелі чаравікамі па апалым лісці тапалінай алеі ў глыбіню парку.

Гэта ж вунь там, за старымі дуплістымі ліпамі, каля затравелай сажалкі, стаяў некалі раскошны белы дом з калонамі, увесь у кветках, у кустах бэзу, язіну, акацый... З зеляніны дрэў выглядала зграбная каплічка, відаць былі розныя прыбудовкі і гаспадарчыя будынкі. Усё было тут дагледжана і прыбрана, на ўсім бачылася клапатлівае вока гаспадара.

Сонечным летнім днём 1818 года перад прысадамі дома сунялася параконная брычка, і з яе саскочылі двое маладых, акуратна апранутых людзей, якія, паціху перамаўляючыся, скіравалі па цяністай тапалінай алеі да памешчыцкага дома. Гэта былі студэнты Віленскага універсітэта Тамаш Зан і Адам Міцкевіч. Тамаш ішоў упэўнена, ён чуў сябе тут як свой, бо ўжо не раз бываў у гэтай гасціннай гасподзе: запрашалі яго сюды браты Верашчакі — Міхаіл і Юзаф, з якімі ён шчыра пасябраваў, калі яшчэ вучыўся ў Мінскай гімназіі. Пасля смерці бацькі браты разам з маткай сталі гаспадарамі маёнтка. Ведаючы гасціннасць Верашчакаў, Тамаш Зан падгаварыў прыехаць сюды на адпачынак і Адама Міцкевіча, запэўніўшы яго, што яму тут таксама спадабаецца.

Не думаў, не гадаў тады дзевятнаццацігадовы юнак, чым стане для яго гэта закінутая сярод беларускіх палёў сядзіба, якую буру пачуццяў будзе выклікаць у яго праз усё жыццё адна толькі яе назва — Туганавічы. І ўсё праз яе, Марылю, сястру Міхала і Юзафа...

Калі падыходзілі ўжо да шырокага ганка Тугана віцкага дома, Адам Міцкевіч і ўбачыў яе ўпершыню: яна, як расказваюць, толькі на адзін момант, нібы спуджаная птушка, мільганулася перад ім у сваім белым убранні, але гэты момант, гэта белае ўбранне запомніліся яму назаўсёды.

Спачатку Марыля не зрабіла асаблівага ўражання на Адама Міцкевіча. Але паступова, сустракаючыся з ёй пад раскідзістым голлем

туганавіцкіх ліп, чытаючы разам раманы Жан-Жака Русо і Гётэ, разважаючы з ёй пра літаратуру, пра жыццё, слухаючы яе ігру на фартэпіяна, ён адчуў, як цягне яго да гэтай мілай і непасрэднай дзяўчыны, як хочацца яму слухаць яе голас, яе смех... І ўсё ж невядома да чаго іх прывяло б сяброўства, калі б не замужжа Марылі. Вестка пра тое, што Марыля, так лёгка забыўшыся на патаемныя вячэрнія сустрэчы ў ліпавай альтанцы і на дарожках парку, на пацалункі і маладыя клятвы, гэтак раптоўна выйшла замуж за графа Путкамера, проста ашаламіла хлопца. Толькі цяпер усвядоміў ён, што страціў, толькі цяпер зразумеў, як яе кахае. «...Любая мая Марыля,— пісаў ён да яе пазней,— я цябе шаную і кахаю, як багіню. Каханне маё такое ж бязвіннае і нябеснае, як і сам яго прадмет». І далей: «Але я не магу ўтрымацца ад страшэннага хвалявання, калі ўспамінаю, што я страціў цябе назаўсёды, што я буду толькі сведкам чужога шчасця, што ты забудзеш мяне; часта ў адну і тую ж хвіліну я маю Бога, каб ты была шчаслівая, хаця б і забылася пра мяне, і адначасна гатоў закрычаць, каб ты памерла... разам са мной!..» І яшчэ: «Дарагая, адзіная мая! Ты не бачыш прорвы, над якой мы стаім!..»

У адным з вершаў, прысвечаных свайму каханню, Адам Міцкевіч пісаў у 1823 годзе:

«Прэч з маіх воч!..» І я знікну без следу,
«Прэч з майго сэрца!» І сэрца скарыцца.
«Прэч з маёй памяці!» З гэтым, ты ведай,
Век наша памяць не можа згадзіцца.
Быццам той цень, чым далейшы, тым большы,
Кіне на шлях свой цямнейшыя крылы,
Так мая постаць, далей адышоўшы,
Памяць маю большым крэпам акрые.
Там, дзе страчаліся шчаснай парою,
Дзе расставаліся сумнай хвілінай,
Буду заўжды неразлучны з табою,
Бо ўсюды частку душы я пакіну...

(Пераклад М. Танка)

Апынуўшыся ў далёкай эміграцыі, адкуль ужо не было дарогі назад, на радзіму, Адам Міцкевіч не пераставаў тужыць па сваёй каханай:

Ніколі, нідзе не магу я расстацца з табою!
Ідзеш ты па моры, па сушы ў дарогу са мною,
Сляды твае бачу на схілах, высокіх і слізкіх,
І чую твой голас у шуме каскадаў альпійскіх;
Наўкол азірнуся, і страх валасы падымае:
Баюся сустрэцца з табой, але прагна жадаю...
Скажы мне, была б ты шчаслівай і вернай каханню,

Калі б падзяліла са мною прыгоды выгнання?
Ах! Я за руку цябе ўзяў бы і горнай цяснінай
Павёў бы за песняю следам як друг твой адзіны.
Кідаўся б я першым у кіпень імклівых струменяў,
Пад ногі табе намасціў бы ў рэчцы каменяў,
Прайшла б ты па іх, забываючы стому і мукі,
А я саграваў бы твае пацалункамі рукі.
Зайшлі б на начлег мы ў хату альпійца старога,
Цябе я плашчом ахінуў бы ад холаду злога,
Каб ты ля агню на плячы маім ціха заснула
І ўстала шчаслівай, як ноч праляцела, не чула...

(Пераклад М. Калачынскага)

Ці не яно, гэта светлае, поўнае высокіх узлётаў і няспраўджаных надзей каханне, і распаліла ў сэрцы Адама Міцкевіча той вялікі паэтычны агонь, які даў свету магутныя тварэнні чалавечага духу, што навечна застануца для людзей нязгасным светачам у іх дарозе да вяршынь дасканаласці?

Вобраз Марылі Верашчакі можна ўбачыць не толькі ў творах, непасрэдна ёй прысвечаных ці з ёй звязаных, такіх, напрыклад, як «Да М...» («Прэч з воч маіх...»), «Да*** (Марылі)», «Няўпэўненасць», «Сон», «Курганок Марылі», «Сябрам», «Люблю я...», але і ў многіх іншых творах, у тым ліку у «Дзядах» і «Пане Тадэвушы». У паэме «Пан Тадэвуш» вельмі ж нагадвае Марылю адзін з асноўных вобразаў твора — паненка Зося, у якую закахаўся малады пан Тадэвуш. І паэтычнае апісанне іх спатканняў у Сапліцове — не што іншае, як прымружаныя туманам часу ўспаміны пра хвалюючыя спатканні самога Адама Міцкевіча з Марыляй у Туганавічах. Ды і ўся паэма «Пан Тадэвуш», напісаная ў эміграцыі, у далёкім Парыжы,— узнёслая песня першаму каханню, роднай зямлі. Як піша ў сваёй кнізе «Край гадоў дзяціных», выдадзенай у 1970 годзе ў Любліне, польская пісьменніца Моніка Варненская, «з сэрца паэта вялікі боль кахання, перажыты ў Туганавічах, вычараваў строфы несмяротнай прыгажосці. А калі пасля многіх гадоў прытупіліся пакуты і сцішылася вострая горыч успамінаў, тады «час адступіўся і вярнуў твары...». Ізноў, як наяве, вярнуўся «край гадоў дзяціных», падхарошаны смуткам. Вярнуліся вобразы наднёманскіх ваколіц і роднай Літвы, якая «ёсць як здароўе». Вярнуліся Туганавічы, каб стаць фонам аднаго з найцудоўнейшых твораў, якія ведае сусветная літаратура».

Марыля Верашчакі была, можна сказаць, музай і натхненнем Адама Міцкевіча. Той вялікі агонь кахання, што запаліла яна ў сэрцы маладога паэта, быў пераліты ім у чароўныя строфы яго бессмярот-

ных вершаў, паэм, санетаў, якія і праз стагоддзі будуць саграваць людскія душы, радаваць чытача чысцінёй і прыгажосцю пачуццяў.

І яшчэ адну немалаважную ролю адыграла Марыля Верашчака ў паэтычнай біяграфіі Адама Міцкевіча. Яна, як і Ян Чачот, памагала схіліць яго да крыніц народнай паэзіі беларусаў, а тым самым — выйсці на дарогу рамантызму. Аб гэтым прызнаваўся сам паэт: «Паслухаўшы аднаго разу вельмі цікавую легенду, якую раскажаў рыбак, Марыля, павярнуўшыся да мяне, усклікнула: «Вось паэзія! Напішы што-небудзь такое». Гэтыя словы глыбока запалі мне ў душу, і адсюль пачаўся мой паэтычны шлях».

Марыля была адукаваным па сваім часе чалавекам, цікавілася мастацтвам, някепска ведала літаратуру, асабліва французскую, якую чытала ў арыгінале. І ці не галоўным кумірам быў для яе Жан-Жак Русо, які, відаць, і навучыў яе з павагай ставіцца да простага народа, да яго культуры. Марыля, якая з дзяцінства ведала вуснапаэтычную творчасць беларускага люду, пачала пасля гэтага свядома цікавіцца ёю, магчыма, нават запісваць народныя песні.

Ва ўсякім разе, добра вядома, што яна любіла выконваць на фартэпіяна беларускія народныя песні. З асаблівым пачуццём спявала Марыля Адаму Міцкевічу простую песню беларускага мужыка «Да цераз мой двор», якая быццам бы спецыяльна была складзена пра іх абаіх, пра іх такое нешчаслівае каханне:

Да цераз мой двор,
Да цераз мой двор
Цяцера ляцела,
Да не даў мне Бог,
Не судзіў мне Бог,
За каго я хацела:
З кім стаяла,
Размаўляла
Да падарачкі брала;
З каго кпіла,
Смяялася,
Сама таму дасталася...

Ці не гэта цікаvasць Марылі Верашчакі да фальклору і стала прычынай таго, што з ёй амаль да канца жыцця падтрымліваў сяброўскія адносіны Ян Чачот? Аб гэтым сведчыць іх перапіска, якая пачалася з 1823 года. У Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве Літоўскай ССР, у фондзе Тамаша Зана, захоўваецца многа пісем Яна Чачота да Марылі, якія пісаліся пасля яго ссылак.

Дарэчы, Марыля Верашчака ў той час не была адзінокая сярод беларускіх шляхцянак у сваёй зацікаўленасці вуснай паэзіяй простага

люду. Варта ўспомніць тут Марыю Чарноўскую, што ўжо ў 1817 годзе выступіла ў віенскім друку з артыкулам «Рэшткі славянскай міфалогіі ў звычаях вясковага люду на Белай Русі», у якім яна вельмі хораша апісала важнейшыя абрады і святы сялян з Чэрыкаўшчыны, падаўшы адначасова і некалькі беларускіх песень у арыгінале. Прыкладна ў гэты ж час зацікавілася беларускім фальклорам, рабіла яго запісы Эмілія Плятэр, тая Плятэр, якая праславілася ў польскім паўстанні 1830-1831 гадоў супраць царызму і пра подзвіг якой вельмі паэтычна расказаў Адам Міцкевіч у вершы «Смерць палкоўніка». Важна прыгадаць і яшчэ адну фалькларыстыку таго часу — Канстанцыю Флемінг, жонку Зарыяна Даленгі Хадакоўскага...

Думаецца, такі «прыліў» у фалькларыстыку ў першай палове XIX стагоддзя жанчын не быў выпадковым. Тут зноў жа, відаць, «папрацаваў» перакананы нарадалюбец Жан-Жак Русо, якім з самых юных гадоў зачытваліся ў нас ці не ўсе адукаваныя засцяпковыя шляхцічкі.

Каб давяршыць партрэт Марылі Верашчакі, скажам яшчэ, што яна да канца жыцця засталася верная дэмакратычным ідэалам і не была ў баку ад палітычных наваляніц свайго часу. Яна даволі актыўна памагала паўстанцам 1830-1831 гадоў, а пасля разгрому паўстання прычынілася да наладжвання сувязі падпольшчыкаў з паўстанцкім эміграцыйным цэнтрам, які рыхтаваўся падняць народ на новую, рашучую бітву з царызмам. Антыўрадавая дзейнасць Марылі Верашчакі была выкрыта царскімі ўладамі, і ў 1833 годзе яна разам са сваім мужам Ваўжынцам Путкамерам, які таксама быў звязаны са змоўшчыкамі, трапіла ў турму, дарэчы, у той жа самы кляштар базыльянцаў у Вільні, у якім дзесяць гадоў назад адбывалі пакаранне філаматы і філарэты і куды яна разам з іншымі «літвінкамі» прыносіла перадачы зняволеным сябрам. Марылі і яе мужу, што сядзелі ў розных камерах, адарванія ад дзяцей, ад свету, толькі праз паўгода ўдалося тады адкупіцца і выбавіцца з няволі.

Аб часе знаходжання Яна Чачота ў Туганавічах прамых звестак я не знайшоў. Але ж многія факты гавораць аб тым, што ён, гэтак жа як і яго неразлучныя сябры Адам Міцкевіч і Тамаш Зан, быў тут даволі частым госцем. Гэта відаць хаця б з балады «Калдычэўскі шчупак», якую Ян Чачот прысвяціў аднаму з гаспадароў Туганавіч Міхалу Верашчаку. Уступ балады пачынаецца з такіх сяброўскіх «прызнанняў»: «Першага ў свеце люблю гультая, першага цябе, Міхале...» З гэтага ўступу можна ўбачыць, наколькі блізкія яны былі сябры — Міхал Верашчака і Ян Чачот. Дык ці ж мог ён не наведаць свайго сябра ў яго такім гасцінным доме? Тым больш што і Чачотавы бацькі жылі непадалёку — у Лоўчыцах. Зрэшты, у баладзе ёсць і прамы

расказ пра бачанае ім у Туганавічах. Кажучы пра Яна Верашчаку з Пясчанкі, Ян Чачот піша, што ён «найдзіўна піў, найдзіўна еў, як вы сёння ў Туганавічах, ніколі за стол адзін не садзіўся, купаўся з сябрамі ў прысмаках...» І далей, зноў вяртаючыся да Міхала Верашчака, маючы яго «спосаб жыцця»: «Відаць кроў яго ў табе, Міхале: гатоў ты скінуць кашулю і лезці па шыю ў багністыя хвалі, і тут жа моцна ціскаеш Крысю. Віном не пагарджаеш, прагнеш бойкі, але яе табе не дае доля, і цяпер мірную люльку курыш і рыбу ловіш у Сарваны. Прабач, што з табою ісці не згадзіўся я, бо былі важныя прычыны: чым лавіць рыбу, хацеў ісці я побач з гожай Марцэлінай...»

Гэта Марцэліна, пра якую піша Ян Чачот, была зусім рэальная асоба. Тамаш Зан у пісьме да Адама Міцкевіча ад 11 студзеня 1823 года, расказваючы, што ў Туганавічах ён весела правёў час у кампаніі харошых дзяўчат, упамінае сярод іх і «гэту мілую Марцэліну», якая была, як мяркуе ў кнізе «Міцкевічаўскія рэаліі» Леанард Падгорскі-Аколаў, таварышкай дачок генерала Ксаверыя Несялоўскага з недалёкай Сэрвачы — Ванды і Ідаліі. Яна Чачота, значыцца, цягнула ў Туганавічы не толькі сяброўства з Міхамам Верашчакам, але яшчэ і тая прывабная шляхцянка Марцэліна.

Ад даўняй сядзібы Верашчакаў у Туганавічах цяпер застаўся толькі во гэты стары апусцелы парк. Леў Паўлавіч, які некалі, будучы супрацоўнікам музея Адама Міцкевіча ў Наваградку, клапаціўся аб захаванні парку, адразу ж падвёў мяне да той зялёнай палянкі, дзе стаяў некалі памешчыцкі дом. Ад яго засталіся толькі рэшткі зарослага травой падмурка: дом згарэў яшчэ ў першую сусветную вайну. Недалёка адсюль мы ўбачылі дзве невялікія затравелья ўпадзіны. Гэта ўсё, што засталася ад тых дагледжаных некалі прыгожых ставоў, якія так хораша апісаў Адам Міцкевіч у «Пане Тадэвушы»:

А від сапраўды быў прыгожы, маляўнічы!

Ставы два пахілілі да сябе абліччы,

Як пара закаханых: правы быў глыбокі,

Без траваў, чысты, гладкі, як дзяўчыны шчокі,

А левы чуць цямнейшы, як твар маладога,

З загарам і пушком абсыпаны нямнога.

Пяском залачоным свяціўся злёгку правы,

Як ясным воласам, а левы кучаравы,

Лазой наежаны і вербамі чубаты,

Абодва зеленыя вянком былі абняты...

(Пераклад П. Вітэля)

— А цяпер паглядзім альтанку Марылі,— сказаў Леў Паўлавіч, кіруючыся да высозных ліп, што выглядалі з-за маладога пад леска.

Альтанка ў Туганавіцкім парку мне вядома была з кніг Міцкевіча і пра Міцкевіча. Гэта ж у ёй, у той альтанцы, і сустракаўся малады, тады яшчэ нікому не вядомы Адам Міцкевіч з Марыляй Верашчакай, тут, у схове густой лістоты, пад неўтаймаванае цёхканне салаўя, вялі яны свае размовы, праседжваючы да позняй ночы...

Што значыла для Адама Міцкевіча гэта альтанка, відаць з маналога Густава, героя «Дзядоў», вуснамі якога выказаў паэт сваё перажыванне ад запознаенай сустрэчы з Туганавічамі:

...Быў я і ў садзе, асеннім, бязлістым,
Такім жа, як колісь, вечарам, светлым і чыстым.
Гэтак жа сама хмары цямнілі нябёсы,
Той жа месяц асвечваў на купінах росы,
Тым жа снежным сяйвом поўніў туман прасторы,
Тыя ж у небе танулі халодныя зоры,
Убачыў тады я і ззянне зорачкі ўсходняй —
Яна, тая зорачка, свеціць мне й сёння.
Зноў пёк мае грудзі той жа агонь гарачы.
Усё тут было, як даўней — толькі яе я не ўбачыў!
Іду да альтанкі... Чую пошум якісьці.
Мо яна? Не! То вецер прабегаў жаўталісцем.
І зноў цішыня. Дрэвы стаяць паныла.
Альтанка! Майго шчасця калыска й магіла...*

Можна зразумець таму, з якім душэўшым хваляваннем падыходзілі мы да гэтай альтанкі. Яе ўтварылі пасаджаныя роўным кружком ліпы, якія спляліся ўверсе ў суцэльную жывую страху. Толькі што гэта? Адна з шасці ліп альтанкі Марылі, гэтай «калыскі і магілы» Міцкевічавага шчасця, ляжала распасцёртая на зямлі, падмяўшы пад сябе кусты і дрэўцы маладога падлеска. Толькі высокі пашчапаны пень бялеў на яе месцы. Так, аджыла свой век, не ўстаяла перад магутнымі хвалямі буры, якая, відаць, нядаўна пранеслася тут. Другія ліпы альтанкі таксама ўжо былі блізкія да гэтага ж.

Мы моўчкі глядзелі на такі бязлітасны разбой прыроды. Цяжка было звывкнуцца з думкай, што на зямлі ўжо не будзе гэтага жывога сведкі натхнення вялікага паэта, гэтага непаўторнага помніка генію сусветнай літаратуры.

Успамінаючы ў эміграцыі пра гэтыя ліпы альтанкі, Адам Міцкевіч, звяртаючыся да іх, пісаў:

Родныя дрэвы! Калі неба дазволіць,
Каб да вас я вярнуўся, сяброў маіх верных,
Ці знайду яшчэ вас! Яшчэ вы жывыя?

Упершыню — праз сто пяцьдзесят гадоў пасля таго, як пісаліся гэтыя радкі,— можна з жалем адказаць паэту, што яго «родныя дрэвы» ўжо не ўсе жывыя, што яны пачынаюць падаць ад старасці.

Калі мы вось так, прыгорбіўшыся, стаялі перад зялёным яшчэ, але ўжо мёртвым дрэвам, да нас незаўважна падышоў малады хлопец і таксама стаў побач.

— Бачыце, што робіцца,— паказаў ён вачыма на зламанае дрэва.— Гіне альтанка Марылі...

Хлопец — гэта быў Мікола Бобрык, з суседняй Паланечкі, дзе ён робіць тэхнікам-механікам, здаецца, у бальніцы — прыехаў сюды спецыяльна паглядзець міцкевічаўскія мясціны. Ён быў тут яшчэ малым: яго прывозіў сюды бацька, просты калгаснік, каб паказаць свайму сыну Туганавіцкі парк і камень філарэтаў, пра якія ведаў з твораў Адама Міцкевіча.

Паглядзець міцкевічаўскія і філаматаўскія славутасці прывёз сюды Мікола і сваіх таварышаў — мы ўбачылі іх каля машыны з чырвоным крыжам, што стаяла за дрэвамі, на дарозе.

Мікола шчыра трывожыўся за долю альтанкі і пытаўся ў нас, што можна зрабіць, каб захаваць яе.

І праўда, што можна тут зрабіць? Як перахітрыць прыроду? Мо падсаджаць на месцы палеглых дрэў новыя? Нешта трэба б прыдумаць абавязкова, каб і новыя пакаленні людзей маглі сваімі вачыма ўбачыць жывыя памятки творчай біяграфіі геніяльнага паэта, прычасціцца да тайны вялікай паэзіі. Думаецца, альтанку, як і ўвесь Туганавіцкі парк, ды і ўсё, што звязана тут з Імем Адама Міцкевіча і іншых філаматаў, маглі б узяць пад сваю апеку вучні Цырынскай сярэдняй школы, якая зусім побач,— каб па-сапраўднаму ўшанаваць і зберагчы гэтыя «міцкеві чаўскія рэаліі».

За Туганавіцкім паркам амаль адразу пачыналася вёска Карчова. Мы пад'ехалі сюды, каб распытаць дарогу ва ўрочышча Кут, да каменя філарэтаў.

Сухаватая жанчына з поўным капуснага лісця драцяным кашом на сагнутым локці руці закінула другую, незанятую руку паўзверх дашчаных варотцаў, мерачыся адкінуць на тым баку зашчапку.

— Цётка, пачакайце трошкі...— паспяшаўся я да жанчыны.

Яна адняла назад руку, з цікавасцю паглядзела на мяне і Льва Паўлавіча, які таксама ішоў за мной раз'езджанай машынамі вуліцай вёскі.

Калі я папрасіў яе паказаць дарогу ў Кут, яна перапытала:

— Туды, дзе камень філарэтаў?

— Ага, туды,— здзівіўся я гэтакай яе здагадлівасці.— Але чаму вы думаеце, што нам трэба якраз гэты камень?

— Ды многія ж туды едуць... Да каменя...

Мы папыталіся ў жанчыны, чаму ён так называецца, той камень.

— Ды колісь нейкія філярэты збіраліся там на маёўкі... А што гэта былі за яны, дык я і не ведаю...

Ну што ж, нам было даволі і гэтага: мы даведаліся, што памяць пра «філярэтаў», як вымаўляла жанчына, і сёння — праз столькі часу — жыве, аказваецца, сярод людзей.

Толькі чаму назвалі камень якраз імем філарэтаў, а не філаматаў?

Як вядома, спачатку ў Віленскім універсітэце ўзнікла Таварыства філаматаў — сяброў навук. Яго ўтварылі ў 1817 годзе Тамаш Зан, Адам Міцкевіч і Юзаф Яжоўскі, якія ўвялі ў яго яшчэ трох студэнтаў. Паколькі розныя згуртаванні, тым больш тайныя, строга забараняліся царскімі ўладамі, філаматы былі вельмі асцярожныя ў падборы новых членаў. Выбіраліся толькі надзейныя і здатныя да навук, да літаратурнай творчасці студэнты. Таму Таварыства філаматаў было нешматлікай арганізацыяй. За ўвесь час свайго існавання ў яго ўваходзіла толькі дзевятнаццаць чалавек. Найбольш вядомымі з іх, апроч названых вышэй, былі Ян Чачот, Ануфры Петраш кевіч, Францішак Малеўскі, Дзянісій Хлявінскі, Дамінік Ходзька, Казімір Пясецкі, Ян Сабалеўскі, Ігнат Дамейка, Міхал Рукевіч. У 1818 годзе Таварыства было падзелена на два аддзелы: I — літаратуры і маральных навук, II — фізічных, матэматычных і медыцынскіх навук. Першапачатковай мэтай Таварыства было, як пісалася ў статуте, маральнае ўдасканаленне і ўзаемадапамога ў набыцці адукацыі. Але ўжо ў новым, прынятым у 1818 годзе, статуте мэтай Таварыства павінны былі садзейнічаць «па меры мажлівасці ўсеагульнай асвеце», рыхтуючы гэтым самым грамадства да змагання з царызмам. Дзеля пашырэння сваіх ідэй філаматы стварылі больш прадстаўнічую арганізацыю — напauлегальнае Таварыства «прамяністых», якое хутка было рэарганізавана ў тайнае Таварыства філарэтаў — сяброў дабрачыннасці. Таварыства філарэтаў складалася з чатырох аддзелаў — фізіка-матэматычнага, юрыдычнага, літаратурнага і медыцынскага. Два першыя, акрамя таго, падзяляліся яшчэ на асобныя саюзы. Кіраўнікамі ўсіх гэтых падраздзяленняў філарэтаў былі ў асноўным члены Таварыства філаматаў, якое стаяла на чале арганізацыі, з'яўлялася яе ядром. Напрыклад, літаратурным аддзелам, у які ўваходзіў толькі

адзін саюз пад назвай «Блакітны», кіраваў Ян Чачот. Сярод 26 членаў гэтага аддзела мы бачым імёны вядомых у свой час літаратараў, грамадскіх дзеячаў — Аляксандра Ходзькі, Дамініка Ходзькі, Ежы Ягелы, Руфіна Юндзіла, Юзафа Кавалеўскага, Фелікса Кулакоўскага, Мікалая Казлоўскага, Міхала Кулешы, Антонія Эдуарда Адынца, Людвіка Папроцкага, Яна Вернікоўскага, Тамаша Зана, Міхала Данейкі, Тамаша Красоўскага, Францішка Левандоўскага, Тамаша Масальскага, Тэадора Мілакоўскага, Ігната Станкевіча, Тадэвуша Зялінскага. Агульнае кіраўніцтва Таварыствам філарэтаў было даручана Тамашу Зану, які лічыўся яго прэзідэнтам.

На сваіх пасяджэннях філарэты, як і філаматы, чыталі свае навуковыя працы, рабілі агляды айчынай і замежнай прэсы, вялі дыскусіі па розных пытаннях навукі і грамадскага жыцця. Адною з форм работы Таварыства было правядзенне маёвак, на якія філарэты стараліся прывабіць паболей моладзі, дзеля чаго рабілі ўсё, каб гэтыя маёўкі праходзілі як мага весела і прыгожа. Да іх старанна рыхтаваліся, складалі цэлыя сцэнарыі іх правядзення, пісаліся і развучваліся спецыяльна напісаныя да іх вершы і песні, драматычныя сцэнікі. Часта маёўкі прымяркоўвалі да імянін каго-небудзь са сваіх таварышаў.

Філаматы многа рабілі, каб ствараць філарэцкія філіі і ў правінцыях. Кожны з філаматаў абавязаны быў, выехаўшы на канікулы ў родныя мясціны, весці работу сярод насельніцтва, арганізоўваць тайныя згуртаванні. Тут асабліва праявіў свой арганізатарскі талент філакат Міхал Рукевіч, які стварыў у Беластоку Таварыства згодных сяброў, а ў Свіслачы таварыства «Заране». Міхал Рукевіч знайшоў нават шлях да афіцэраў Літоўскага асобнага корпуса, што быў раскватараваны ў Гродзенскай губерні, і арганізаваў сярод іх таварыства «Ваенныя сябры», якое хутка было выкрыта і разгромлена царскімі ўладамі за спробу ў 1825 годзе, праз дзесяць дзён пасля паўстання дэкабрыстаў у Пецяярбургу, сарваць прысягу Мікалаю І.

Да нас няшмат дайшло звестак пра арганізаваныя філакатамі згуртаванні моладзі ў правінцы, так званыя філіі Таварыства філарэтаў. Тлумачыцца гэта перш за ўсё тым, што ўсе дакументы, звязаныя з імі, філарэты пасля выкрыцця царскімі ўладамі тайных саюзаў моладзі аддалі агню.

Філія Таварыства філарэтаў, відаць па ўсім, была створана і дзесьці паблізу Туганавіч, хутчэй за ўсё ў мястэчку Цырын. Пра гэта ж тут, як-ніяк, было каму паклапаціцца: у Туганавічах падоўгу гасцявалі, прынамсі, чатыры філаматы, ды не простыя філаматы, а самыя завадатары згуртавання — Тамаш Зан, Адам Міцкевіч, Ян Чачот і

Ігнат Дамейка, блізкі сваяк Верашчакаў. Калі б уявіць, што каля каменя ў Куце збіраліся на свае сходкі адны толькі яны (што пры іх актыўнасці было зусім немагчыма), то яго, гэты камень, назвалі б найначай як каменем філаматаў, бо ў першую чаргу Зан, Міцкевіч, Чачот, Дамейка былі філаматамі, а потым ужо філарэтамі...

Вузенькай травяной вулачкай мы выехалі за вёску. Дарога павяла ў нестары беразнячок, з якога ў левым баку прасвечвала свежаўзаранае поле. Далей у лесе засвяцілі чырвонымі камлямі хвоі.

Камень быў з аднаго боку як бы ўсечаны і нагадваў сабою невялікую скалу. Ляжаў ён каля самай дарогі, у падножжы ляснага ўзгорка, што даволі крута ішоў уверх. Так, на гэтым узгорку было вельмі добра наладжваць філарэтам свае сходкі. Тым больш і мясцінка ж зацішная, у баку ад вялікіх дарог, наводшыбе ад вёскі. Прастор і воля!

Праз шмат гадоў пасля гэтых сходак філарэтаў прыехаў да іх каменя з далёкай Украіны выдатны савецкі паэт і акадэмік Максім Рыльскі. Стоячы ў гэтым зацішным яры, слухаючы несціханы пошум старых хвой, ён жыва ўявіў тых высокаадукаваных і эрудзіраваных маладых людзей, якія шчыра і горача кляліся змагацца за свой край, за родны народ, што праз вякі валачыў тут ярмо прыгонніцтва, за волю і роўнасць паміж усімі людзьмі. А ўявіўшы, Максім Рыльскі радкамі свайго санета вярнуў нам той далёкі і смутны час, вярнуў тыя гарачыя сходкі юнакоў-патрыётаў, светлыя воблікі першых нашых вестуноў ачышчальных рэвалюцыйных бур, што пранесліся потым па краі:

Бярозы, сосны, і пясок, і яр,
Птушыны свіст, і вецер, і яліны.
Зацішна тут. Не дойдзе гук адзіны
Да тых шпікоў, што рассылае цар.
Віюцца ў высі перламуты хмар,
Якіх няма над землямі чужыны...
Тут крылле ўзнёс у свой палёт арліны
Міцкевічаў пальмяняёвы дар.
Нібы з насення добрага пшаніца,
Тут веліч думкі з крозы каласіцца,
Тут слова воля гарт дае людзям.
Тут, горды верш замысліўшы употай,
З прарочым зрокам слухае Адам
Прамоўцаў палкіх — Зана і Чачота.

(Пераклад У. Дубоўкі)

І БЫЛІ ЯШЧЭ ДАРОГІ...

Мы прайшлі толькі некаторымі сцяжынамі Яна Чачота, тымі, на якіх пазнаваў ён жыццё, якія навучылі яго любіць і ненавідзець, якія выводзілі яго ў людзі, у свет, на дарогу змагання за праўду, за народную долю. Амаль усе гэтыя сцяжыны цесна перапляталіся са сцяжынамі вялікага Адама Міцкевіча, з якім так хораша ступалася па зямлі, так светла і шырока думалася. Сцяжыны роднай Наваградчыны...

Але былі ў Яна Чачота яшчэ іншыя сцяжыны, іншыя дарогі.

Была ў яго біяграфіі Вільня, дзе зноў-такі яму пашчаслівіла ісці поруч з Адамам Міцкевічам, дзяліць з ім усе радасці і нягоды студэнцкага і службовага быцця, сумеснай дзейнасці для дабра радзімы.

Помняць Яна Чачота гулкія каалідоры і аўдыторыі Віленскага універсітэта, дзе ён вучыўся і з захапленнем слухаў лекцыі выдатнага польскага гісторыка і грамадскага дзеяча Іаахіма Лялевеля, які пазней разам з Карлам Марксам і Фрыдрыхам Энгельсам актыўна ўдзельнічаў у інтэрнацыянальнай Дэмакратычнай асацыяцыі ў Бруселі. Ян Чачот разам з Адамам Міцкевічам былі вельмі блізка знаёмыя з Лялевелем, нават сябравалі з ім.

Недзе ў Вільні (цяперашнім Вільнюсе) па сённяшні дзень хаваюцца тыя будынкi, дзе кватараваў колісь Ян Чачот, часам удвух з Адамам Міцкевічам, і дзе застыла ў сценах рэха галасоў маладых патрыётаў, іх гарачых спрэчак.

Пашукаўшы, можна знайсці тут і дом Шымана Малёўскага, рэктара універсітэта, дом, дзе былі шырока адкрыты дзверы для філаматаў, у дружную сям'ю якіх уваходзіў і сын гаспадара — Францішак. Гэты дом быў асабліва дарагі для Яна Чачота, бо жыло ў ім яго самае светлае і чыстае каханне — маладая, гожая, вельмі грацыёзная Зося Малёўская, адна з дзвюх Францішкавых сясцёр, якая так хораша і міла іграла на фартэпіяна, зачароўваючы — і ігрой, і сабою — усіх сяброў-філаматаў. Ян Чачот напісаў Зосі Малёўскай — ні многа ні мала — сто песень, многія з якіх яна выконвала, як падказваў аўтар, на матывы народных, часцей за ўсё беларускіх, песень...

А ў ваколіцах Вільні, магчыма, і цяпер раскашуе той зацішны бярозава-ясеневы гай, дзе любілі збірацца на свае вясёлыя сходкі філаматы і філарэты, уся віленская моладзь і дзе Ян Чачот выступаў са сваімі дзёрзкімі антыўрадавымі вершамі, якія знаходзілі ў маладых сэрцах самы гарачы водгук. Гэты гай віленская моладзь прызвала Янавым, або Чачотавым. Цікава, ці захавалася гэта назва сёння?

Тут, у Вільні, сярод іншых даўнейшых камяніц высіцца базальянскі кляштар, той самы кляштар, які ў 1823 годзе царскі паслугач

Навасільцаў ператварыў у турму, куды былі кінуты члены выкрытых ім тайных згуртаванняў моладзі — Тамаш Зан, Ян Чачот, Адам Міцкевіч, Ігнат Дамейка, Антон Слізень, Адам Сузін, Юзаф Яжоўскі, Юзаф Кавалеўскі, Фелікс Кулакоўскі, Ян Сабалеўскі, Тэадор Лазінскі, Ануфры Петрашкевіч, Мікалай Казлоўскі і іншыя. Ідэйнаму кіраўніку філаматаў прафесару універсітэта Іаахіму Лялелю ўдалося вырваць з турмы толькі Адама Міцкевіча, якога ён узяў на парукі і які тым не менш наведваў там сваіх сяброў. Але і Адам Міцкевіч не пазбегнуў высылкі з «заходняга краю» ў Расію. Яго разам з Янам Сабалеўскім, Юзафам Яжоўскім, Францішкам Малеўскім адправілі на першым часе ў Пецяярбург. Самы суровы прысуд быў вынесены сенатарам Навасільцавым Тамашу Зану, Яну Чачоту і Адаму Сузіну — турма і ссылка. Адам Міцкевіч, як расказваюць, доўга плакаў, даведаўшыся аб гэтым жорсткім прысудзе тром яго сябрам. Галоўнае, у чым абвінавачвалі Яна Чачота, было тое, што ён «у вершах і прамовах выказваў шкодныя намеры».

Такім чынам, была ў біяграфіі Яна Чачота і ссылка. Многа доўгіх гадоў пакут і выпрабаванняў. Спачатку яго завезлі на Урал, у гарадок Кізіл, дзе, згодна з прысудам, пратрымалі шэсць месяцаў у «крэпасці». Пра тое, колькі яму давялося там перажыць, відаць з яго пісем. Вось як пісаў ён з Кізіла ў кастрычніку 1825 года Ануфрыю Петрашкевічу і Юзафу Завадскаму: «Усю зіму аж да 15 мая я пражыў у халаднейшай за Сібір абвахце, заўсёды з салдатамі перад вачамі і з рознымі каравульнымі, якія забруджвалі мой пакой сваім тытунём і размовамі. У гэтай дзіравай і недагледжанай хованцы часам быў такі жахлівы холад, што я змушаны быў сядзець тут адзеты, як у павозцы — у кажуху, паліце, цёплых ботах, рукавіцах і шапцы. Я так замярзаў колькі разоў, што не ведаю, як яшчэ не захварэў — калі б не ўнутранае цяпло, можна б было ператварыцца ў лёд. Схаваныя рукі былі ўсё роўна застылыя, гэтак жа сама і душа. Так што, мой пане Завадскі, пра тое, каб пісаць, і ў галаве не было. А да ўсяго гэтага не па-людску да мяне тут аднесліся... Губернатар, кузіна якога тут заму-жам за камендантам, на пытанне, ці можна мне пісаць да бацькоў, загадаў — ці не з любові да сваіх? — каб у мяне ні пяра, ні чарніла, ні паперы не было. Тут жа загад быў даведзены да дзяжурных. Мне і раней перашкаджалі пісаць дадому розныя фармальнасці, а цяпер я зусім пазбавіўся гэтай адзінай прыемнасці — пісаць, што мроіцца. Зрэшты, на такім халодным гарызонце і сярод усялякіх прыкрасцяў ні пра што асаблівае не мроілася — такое прыніжэнне было вельмі прыкрае і ўсякую ахвоту што-небудзь грымзоліць адбіла...» З Кізіла Яна Чарота выслалі ва Уфу. Беларускі гісторык Валянцін Грыцкевіч

знайшоў у Цэнтральным дзяржаўным архіве Башкірскай АССР, у фондзе Арэнбургскага грамадзянскага губернатара за 1824-1830 гады, цікавыя звесткі аб знаходжанні Яна Чачота ва Уфе. Ёсць там, напрыклад, такі запіс: «Студэнт Іван Фадзееў сын Чачот — перайменаваны ў канцылярыста ў мінулым 1828 годзе ліпеня з 14 дня, знаходзіцца на кватэры і працягвае служэнне ў канцылярыі пана Арэнбургскага губернатара, займаецца пісьмаводствам і ад казны ўжо ніякага жалавання не мае, а атрымлівае адпаведна працы грошы».

З Уфы Яна Чачота ў 1831 годзе перавялі ў Цвер, дзе ён прабываў два гады і дзе ў час эпідэміі халеры ледзь не загінуў ад раз'юшанага натоўпу гараджан, якія паверылі пунчанай некім плётцы, быццам бы ён разам з іншымі ссыльнымі вінаваты ў эпідэміі...

Там, у далёкай ссылцы, Ян Чачот не ўпаў духам, не апусціў рук. Ён і ў тых суровых умовах застаўся верны сваім народазнаўчым інтарэсам, захапіўшыся збіраннем мясцовых этнаграфічных і фальклорных матэрыялаў, якія пасылаў свайму сябру-філаматы манголазнаўцу Юзафу Кавалеўскаму ў Казань, куды той быў высланы. Матэрыялы гэтыя, на жаль, загінулі ў час паўстання 1863 года ў варшаўскай кватэры Юзафа Кавалеўскага, які к гэтаму часу вярнуўся ў Польшчу. Валянцін Грыцкевіч у Рукапісным адзеле Дзяржаўнай бібліятэкі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына ў Ленінградзе знайшоў пісьмо Кавалеўскага вучонаму-ўсходазнаўцу У. У. Грыгор'еву, дзе ён піша: «...І гэты стос пісьмаў (Чачота), каля 200 аркушаў, у час разгрому маёй маёмасці ў Варшаве прапаў без вестак. Цяжка, цяжка аб гэтым пісаць».

І ўсё ж гэта толькі маленькія, як кажуць, «разрозненыя» звесткі аб тых дзесяці гадах сібірскай ссылкі Яна Чачота, толькі іх прыглушаныя адгалоскі. Той, хто захацеў бы адхіліць заслону часу і паказаць ад пачатку да канца жыццё паэта ў ссылцы, павінен быў бы падняць усе тыя матэрыялы — яго і пра яго, якіх нямала, пэўна ж, захоўваецца недзе ў архівах. На некаторыя з гэтых матэрыялаў ужо натрапілі рускія даследчыкі.

Быў яшчэ ў біяграфіі Яна Чачота і Лепель, куды яго ў 1833 годзе перавяў цвярскі губернатар, ратуючы ад несправядлівага абвінавачвання, звязанага з памянёнай вышэй эпідэміяй халеры. У Лепелі нешчаслівага выгнанніка ўладкавалі ў кіраўніцтве сістэмы Бярэзінскага канала, дзе дырэктарам быў сын цвярскага губернатара. Апынуўшыся на Беларусі, Ян Чачот разгарнуў шырокую дзейнасць па збіранні песенных скарбаў беларускага народа, пра што марыў яшчэ ў Вільні.

Нарэшце ў 1839 годзе яму, як пішацца ў цыркуляры міністэрства ўнутраных спраў, «государь император высочайше повелеть

соізволілі: дазволіць высланному за прыкосновенность к обществу филоматов в Оренбургскую губернию, а потом поступившему на службу по ведомству путей сообщения бывшему студенту Виленского университета, а ныне губернскому секретарю Чечоту возвратиться на родину Гродненской губернии в Новогрудский уезд без учреждения за ним полицейского надзора».

Нават без паліцэйскага нагляду! Воля! Пасля шаснаццаці адабраных гадоў жыцця!

Куды ж было кінуцца цяпер былому арыштанту? Вядома ж, дадому, на родную Наваградчыну!

Першага, каго ўспомніў там Ян Чачот, быў апякун філаматаў ліберальны граф Храптовіч з яго надзвычай багатай бібліятэкай у Шчорсах, дзе асабліва любілі працаваць Адам Міцкевіч і Францішак Малеўскі. Граф Храптовіч, ведаючы схільнасць Яна Чачота, адразу ж даў яму там пасаду бібліятэкара — пасаду, пра якую можна было толькі марыць. У Шчорсах Ян Чачот мог цалкам аддацца свайму любімаму занятку — збіранню і публікацыі асобнымі зборнікамі беларускага фальклору.

У 1844 годзе Ян Чачот вымушаны быў пакінуць працу ў бібліятэцы. Апошнія тры гады жыў ён у сваіх сяброў — спачатку ў Вяржбоўскіх у Далматаўшчыне, потым у Рафала Слізеня ў Вольнай і Борніках.

Пасля цяжкая хвароба прывяла яго ў Друскенікі, «на воды». Але лячэнне не дало ніякага выніку, і 23 жніўня 1847 года Ян Чачот, не дасягнуўшы нават свайго 50-годдзя, памірае ў ваколіцах Друскенікаў — вёсцы Ротніца. Адам Міцкевіч, са спазненнем даведаўшыся аб смерці свайго сябра, з болей у сэрцы пісаў 26 чэрвеня 1853 года Ігнату Дамейку з Парыжа ў Чылі: «Дарагі Ігнат, вось што-кольвек пра нашых былых сяброў і мінулыя часы. З двух канцоў зямлі, якія аддзялілі нас адзін ад аднаго, мы бачым па-рознаму цяперашнія часы, у мінулым жа мы сустракаемся па-ранейшаму. Не ведаю, ці вядома табе, што ад нас пайшоў твой ранейшы знаёмы, а мой стары друг (з першага класа) Ян Чачот. Дзень яго смерці нам невядомы. Мы даведаліся толькі, што ён памёр. Прыблізна ў той час, калі ён памёр, мне ўсё снілася пра яго адно і тое ж: што ён прыехаў у Парыж, а я з-за нейкіх перашкод не магу з ім пабачыцца. Гэта мучыла мяне ў сне, і я прачынаўся сумны. Мне доўга не хацелася верыць звесткам пра яго смерць, якія ў нас так цяжка праверыць. Цяпер я ведаю пэўна, што ён памёр. Доўгія гады і многа ўспамінаў звязвалі мяне з ім. Перад смерцю ён выдаў беларускія песні, і яны там у нас выклікалі многа спачуванняў...»

Друскенікі. Сюды я прыехаў з сынам — на адпачынак. Ціхі, увесь у зеляніне цяністых ясеняў і ліп гарадок, падпяразаны шырокім пасам блакітнага Нёмана. Курорт усесаюзнага значэння.

Дабірацца да Ротніцы было вельмі проста: мы селі на гарадскі аўтобус — «тройку» і праз хвілін пятнаццаць сышлі ў зялёным, вельмі акуратным пасёдку, з даволі шыкоўнымі, часта мураванымі дамамі.

Тут жа, каля самага аўтобуснага прыпынку, адразу за плотам і пачыналіся ротніцкія могілкі, што падыходзілі адным бокам да ўтравелага касцельнага двара.

Магіду Яна Чачота знайсці было зусім няцяжка. Прайшлі туды, дзе былі старыя могілкі, і праз колькі часу блукання на іх убачылі акуратна агароджаны з усіх бакоў сціплы, але даволі прыстойны чатырохвугольны помнік, на якім здалёку кінулася ў вочы выбітае залатымі літарамі прозвішча Яна Чачота. І — як тут было не здзівіцца, не ўзрадавацца? — на магіле паэта я ўбачыў слоік са свежымі гваздзікамі! Ды ўжо дзеля аднаго гэтага можна было сюды ехаць!

На фасадным баку помніка зусім добра яшчэ чыталіся выбітыя 136 гадоў назад вельмі прачульня і вельмі дакладныя радкі верша на польскай мове Антонія Эдуарда Адынца, філарэта, малодшага сябра Яна Чачота і Адама Міцкевіча:

Сваю маладосць прысвяціў ён навукам і цноце,
Век сталы ён можна пражыў у няспынных цярпеннях.
Любоў да сяброў і да Бога — істоты яго была зместам.
Цяжкое жыццё яго ўсё — да збавення дарогай.
Імя яго злучана будзе навекі ў айчыне
З Адамам Міцкевічам і Томашам Занам.
Хто ведае іх, перад каменем гэтым схіліся,
Падумай, ўздыхні і за ўсіх іх траіх памаліся.

(Пераклад М. Танка)

Сцяжыны Яна Чачота... Многа яшчэ на іх нязведанага, схаванага ад нас заслонай часу. У сваіх, можа быць, трохі раскіданых нататках я, вядома ж, не мог раскрыць ва ўсёй паўнаце гэту вельмі прывабную постаць у гісторыі нашай літаратуры і культуры ў цэлым. Шматбаковая дзейнасць Яна Чачота, паэта,

фалькларыста, этнографа, мовазнаўцы, грамадскага дзеяча, яшчэ чакае свайго ўдумлівага, сур'эзнага даследчыка, таго, кажучы купалаўскімі словамі, «новага., а мудрага гісторыка», які, зняўшы густыя напластаванні часу, ва ўсёй велічы высвеціць перад намі гэты яркі вобраз аднаго са слаўнай кагорты сейбітаў разумнага, добрага, вечнага.

ДАРОГА Ў СТО ГОД

ЛЯ ВЫТОКАЎ

Песня рэек. Партфель і дубец. Паветра Зялёнай Дубровы. Артобус сярод жыта. Слабада — прозвішча сакратара райкома. Што чытаюць вясковыя дзяўчаты? Мова зямлі. Смольгава ці Смольгай? Эх, Дарожка!

Грукочуць, татахкаюць па рэйках колы цягніка. Проста на яго з ранішняга паўзмроку нібы хтосьці адзін за адным кідае — але ўсё міма, міма! — чорныя, мокрыя яшчэ ад расы, тэлеграфныя слупы. Белая грамадка маладых бяроз, што, застылая, драмала ўперадзе, сярод поля, параўняўшыся з цягніком, схамянулася раптам, закружылася ў вясёлым карагодзе.

Рытм імклівай язды адразу завалодаў мною. Усе клопаты, усе мае штодзённыя непаладкі — цяпер зду. Яны ўжо мяне не дагоняць! Цэлы месяц — як здрава! — буду я ў дарозе.

Гэта — маё першае вялікае падарожжа. Мяне, аспіранта Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН БССР, уключылі ў склад этнаграфічнай экспедыцыі 1970 года. Маршрут — індывідуальны. Я павінен прайсці тымі сцежкамі, якімі болей сто гадоў назад хадзіў Уладзіслаў Сыракомля (Людвік Кандратовіч).

Чаму якраз Сыракомля? Таму, па-першае, што ён наш зямляк, што ён апяваў у сваёй паэзіі Беларусь, яе разлогі і пушчы, расказваў пра долю беларускага мужыка. Таму, што ў жыцці і творчасці гэтага выдатнага наэта XIX стагоддзя, якога высока цапіў М. Горкі і на творы якога пісаў музыку Чайкоўскі, шмат яшчэ няяснага, нявысветленага. Таму, урэшце, што яго творчасць, яго праца як краязнаўцы і этнографа Беларусі — тэма майго даследавання.

Пра Уладзіслава Сыракомлю беларускі чытач, трэба сказаць, ведае няшмат. Чатыры гады назад у нас выйшаў толькі тоненькі томік яго выбраных твораў, польскіх, у неракладзе на беларускую мову, і беларускіх, якія захаваліся. А напісана ж ім вельмі многа. Яшчэ ў 1872 годзе, у дзесятую гадавіну смерці паэта, у Варшаве было выдадзена дзесяць тамоў адной толькі яго паэзіі. Акрамя таго, у Сыракомлі было яшчэ нямала пражытых твораў, навуковых прац, артыкулаў. І асноўнае месца ў гэтай вялікай спадчыне займаюць творы на беларускім матэрыяле...

Цягнік бяжыць на поўдзень ад Мінска. Недзе там, як сведчаць дакументы, у былым Бабруйскім павеце,— месца нараджэння Уладзіслава Сыракомлі. З яго, з гэтага месца, і начну я сваё падарожжа, каб потым — крок за крокам — прайсці ўвесь шлях паэта. У дарогу я прыхапіў у Ленінскай бібліятэцы яго кнігу, выдадзеную ў 1854 годзе, «Вандроўкі па маіх былых ваколіцах». На першай старонцы — яго партрэт: хударлявы, прадаўгаваты твар, добрыя, спакойныя вочы. Што ж, дарагі Сыракомля, павандруем разам — ужо ў новым веку — на тваіх некалі ваколіцах.

Перш за ўсё нам трэба, як ужо гаварылася, адшукаць — і не на паперы, а на самай зямлі — месца твайго нараджэння. Яшчэ ў 1850 годзе ты пісаў у сваёй аўтабіяграфіі: «Нарадзіўся я 29 верасня 1823 года на балоцістым Палессі, у вёсцы Смольгаў». У дзесятым томе «Геаграфічнага слоўніка Польскага каралеўства і іншых славянскіх зямель» за 1889 год пра Смольгаў сказана так: «Фальварак у заходняй частцы Бабруйскага павета, на паграніччы са Слуцкім паветам... пры дарозе з мястэчка Пагост да вёскі Таль». І далей гаворыцца пра тое, што тут нарадзіўся вядомы польскі паэт Уладзіслаў Сыракомля (Людвік Кандратовіч). І Пагост, і Таль я знайшоў на сваёй карце. Гэта — у Любанскім раёне.

Ці ёсць цяпер што на месцы таго фальварка? Што з сябе ўяўляе? Вядома, пра паэта там ніхто нічога не раскажа. Як не раскажуць пра яго і ў іншых «яго ваколіцах», куды я паеду. Але ўсё роўна знайсці тое месца, пабываць там трэба. І не толькі дзеля таго, каб удакладніць факт яго біяграфіі, а яшчэ дзеля таго, каб пахадзіць па тых сцежках, якімі хадзіў паэт. падыхаць паветрам, якім ён дыхаў, паслухаць гаворку, якую ён слухаў, прыказкі, паданні... Нехта добра сказаў: каб лепш зразумець паэта, трэба пабываць на яго радзіме.

За Асіповічамі ад маладых «маслячковых» хвойнікаў, што прабягалі за акном вагона, дыхнула на мяне раптам родным светам маленства: гэта ж за імі, тымі іглістымі хвойкамі, хутка, праз колькі перагонаў, пакажуцца знаемыя хаты станцыі-раз'езда Фалічы, ад якой рукой падаць да маёй Зялёнай Дубровы. І я, убачыўшы гэтыя хаты, не мог, каб не сысці з цягніка, не заскочыць — хоць на гадзіну — у родную вёску. Да сваёй маці. Тым больш, што гэта была, па сутнасці, ужо не толькі мая радзіма, а і Сыракомлева, яго «ваколіцы»: мы ж, калі раздумаць, абодва «случчакі», абодва з таго краю, які некалі называўся Слуцкім княствам (удзел старажытнага роду Алелькавічаў) і які нават цяпер яшчэ, па традыцыі, посіць абагуленае імя — Случчына.

Заехаў дадому, а там якраз — чарга адпасваць каровы. Цяпер, калі нічога не скошана і не зжата, адной мацеры пасвіць — па лесе — не вельмі лёгкая работа. Так што — прабач, Сыракомля,— давалося паставіць за шафу свой вучоны партфель, надзець дапатопныя штаны і ўзяць у рукі дубец.

Па праўдзе кажучы, я і тут не разлучаўся з Сыракомлем: мы ўжо добра падружыліся з ім, сталі як пабрацімы.

Досвітак быў дзіўна спакойны. Ад ночы, якая толькі што прайшла па зямлі, аставаўся яшчэ шэры прыцемак, здаровы летні халадок, што звычайна бывае перад гарачым днём, ды нерухомыя кроплі расы на драсёне і лопуху — імі густа зараслі вадасцёкавыя канаўкі паўз платы. Клікаць: «Каровы выганяйце!» — ці, тым больш, трубіць у прасмолены берасцяны рог, які запомніўся мне з маленства і якога ўжо, напэўна, не знайшоў бы і са свечкай ні ў чыіх сенцах, патрэбы якраз не было. Калі я пайшоў на сярэдзіну вёскі «займаць», каровы ўжо стаялі каля двароў, абціраючы галовамі належаныя за ноч бакі, сонна дажоўваючы сваю жвачку. На выгане, ужо сабраныя ў статак, яны адразу прыпалі да густой нізкарослай муравы.

Міла і хораша было мне слухаць ізноў, праз многа — аж страшна лічыць — год, як дружна грызуць яны ядкую траву, пакідаючы пасля сябе роўныя цемнаватыя дарожкі на белай расе. Быццам і не было горада, не было яго мітусянiны і таўхатні, яго грукату і шалёнага рытму. Жыццё нібы спынілася. А правільней — яно ішло, як і заўсёды, сваім адвечным, натуральным, нічым не прыспешаным ходам. Я неяк адразу настроіўся на гэты яго ход. Усе мае важныя праблемы, усе неадчэпныя думкі, якімі заўсёды была поўна галава, здаліся тут дробязнымі, не вартымі ўвагі. Яны бляднелі, адыходзілі недзе на задні план на фоне гэтай вось ціхай першароднай раніцы, гэтага чыстага — без хмурынкі — неба, бялявай зары, якая, яснеючы, роўна разлівалася над зямлёй, будзячы па алешніках і асацэ балоцін — птушыныя спевы і крыкі.

Я — дома. Тут — маё карэнне, пачатак мяне самога, мой працяг. Тут жылі мае дзяды, тут пасвіў, касіў, вяршыў стагі, спускаў бярозавы сок, араў, сеяў, баранаваў, звозіў снапы, малаціў мой бацька. Я першы кінуў адвечны хлебаробскі занятак маіх продкаў. Яны прыходзілі і адыходзілі, перадаючы — з рук у рукі — сваім наступнікам стары, але лёгкі і ходкі плуг з люстэркам лемяха; да паловы зрэзаную і ўсё яшчэ вострую, як брытва, касу з выгладжаным да бляску касільнам; берасцяную каробку-сяўню ды цупкі малацбiтны цэп. Усе мае папярэднікі — о, як мала я ведаю пра іх! — бралі гэта ў спадчыну як

самы дарагі скарб. Я першы не ўзяў. Я разарваў доўгі спрадвечны ланцуг хлебаробскага племя...

Слухаючы музыку бацькоўскай зямлі, я пачынаю лепш разумець і Сыракомлю — у яго ж была душа селяніна. Калі лёс вымусіў паэта пакінуць родныя палеткі, ён адчуваў сябе як рыба, выкінутая з вады. У адным са сваіх апошніх вершаў вясковы лірнік параўноўваў сябе з салоўкам, які апынуўся «за кратамі з дроту».

Мы прыгналі каровы, калі ўжо добра ўтрэла і скаціне нельга было абараніцца ад заедзі. Я скінуў размяклыя ад расы туфлі, пацяжэлыя штаны і, адпачыўшы ў халядку, палез у шафу — па маю дарожную вопратку.

У канцы вёскі я сеў у аўтобус з непрывычным маршрутам Старыя Дарогі — Зялёная Дуброва. Раней, каб дабрацца да горада, зялёнадуброўцы хадзілі за шэсць кіламетраў у Фалічы — на цягнік. Сёлета — па выхадных — пусцілі аўтобус.

У Старых Дарогах — ранічкай — я сеў на цягнік Мінск-Слуцк, даехаў да Урэчча, там перасеў на любанскі аўтобус.

Дарога ішла якраз праз вёску Таль, якую ўпамінаў «Геаграфічны слоўнік». Гэта ўжо не вёска, а вялікае сяло, з некалькімі аўтобуснымі прыпынкамі. За сялом паабалал дарогі калыхалася жыта, густое, з цяжкімі каласамі. У ім танулі ўдалечыні калгасныя дамы пад шыферам. Гэта ж недзе тут і павінна быць вёска Смольгаў. Ці астаўся ад яе — амаль праз 150 год — які след? У чырванашчокага дзядзькі, які падсеў на прыпынку ў Талі, з заміраннем у сэрцы пытаюся, ці не ведае ён, дзе тут вёска Смольгаў.

— Смольгава? — адказаў дзядзька.— Ёсць такая. Вунь туды, кіламетры два адгэтуль, к Пагосту.

Я памкнуўся быў спыніць аўтобус, каб вылезці. Але тут жа раздумаў: чаго спяшацца. Смольгаў ж а цяпер ад мяне нікуды не ўцячэ. Паеду спачатку ў Любань, знайду там фатографа, магчыма,— і машыну.

На аўтобуснай станцыі людна, мітусліва. Людзі снуюць туды-сюды бесперапынна. Усе заняты сваімі клопатамі, сваімі клумкамі і чамаданами. Цябе ніхто і не заўважае. Можаш так вось стаяць на адным месцы дзень, і гэта нікому не кінецца ў вочы. І я нейкі момант стаю, слухаю людскую гаману. Але ж трэба ісці. Толькі куды? У рэдакцыю газеты? У райвыканком? Райком? Ці не здасца там дробязнай, не вартай увагі мая справа?

Зялёная, падобная на вясковую, вуліца завяла ў цэнтр. У раённым гарадку ў цэнтры звычайна сабрана ўсё: райком партыі, райком камсамола, райвыканком, рэдакцыя раённай газеты, РДК,

гасцініца, рэстаран або чайная, раймаг, харчовы магазін. На вочы трапілася шыльда: «Любанскі раённы камітэт КПБ». Чаму б не зайсці сюды? Падымаюся адразу на другі наверх. Стукаюся ў дзверы да загадчыка аддзела прапаганды і агітацыі. Павітаўшыся, гавару пра мэту маёй паездкі.

— Гэта цікава,— падымаецца з-за стала загадчык, Сцяпан Іванавіч Ісайка.— Мы якраз ствараем музей. Можна будзе зрабіць стэнд пра Сыракомлю — усё ж такі зямляк. Зайдзіце, калі ласка, да першага сакратара. Я таксама зараз падыду. Памяркуем.

Да сакратара, ды яшчэ першага, сам я ісці не адважыўся б. Я ведаю, як загрузаны першы сакратар райкома партыі. Але раз прапанавалі — трэба зайсці.

У прыёмнай пытаюся, ці можна.

— Калі ласка,— адказвае мне дзяўчына-сакратарка.

— А там ёсць хто?

— Ёсць людзі.

Гэта трошкі здзівіла. Я думаў, што, каб папасці да такога начальства, трэба мала ці многа, а пацерці крэслы прыёмнай. А тут — заходзь, калі ласка. На дзвярах пад шклом — шыльдачка «Слабада А. І.». Гэта — прозвішча першага сакратара. Цягну на сябе ручку дзвярэй.

— Можна?

Каля стала стаяць, схіліўшыся, трое. Штосьці абмяркоўваюць: на тварах відаць заклапочанасць. На мяне ніхто не звярнуў асаблівай увагі: заходзь, калі хочаш. Гэта неяк адразу заспакоіла, зняло напружанасць. Падышоў да стала, даў «добры дзень». Сакратар (ён стаяў за сталом) кіўком галавы паказаў на крэсла — пачакаць.

Твар у сакратара адкрыты, просты. Бровы зведзены да пераносіцы: слухае, што даводзіць яму высокі, добра апрануты чалавек, і нешта абдумвае, паціраючы рукой лоб.

Я саджуся, прыслухоўваюся. Пастунова высвятляю, пра што тут гаворка. У адной школе раёна знялі з пасады дырэктара. Знялі таму, што не зжыўся з калектывам, супрацьпаставіў яму сябе, камандаваў, груба абыходзіўся з настаўнікамі. Пра гэта настаўнікі напісалі ў райком. Разбіраліся доўга, дэталёва, гутарылі з усім калектывам. І — знялі. Хоць па паспяховасці з прыходам гэтага дырэктара школа стала адной з лепшых у раёне, за што дырэктар не раз атрымліваў прэміі. Што ж, зазнаўся. А цяпер вось прыйшоў настаўнік школы, член партыі, і даказвае, што дырэктара знялі няправільна. Ён даўно ведае яго — гэта сумленны, прынцыповы камуніст, былы афіцэр

Савецкай Арміі, паспяховасць узяў... Ну, строгі, дык нельга ж без строгаści...

Я разумею сакратара, тут ёсць над чым паморшчыць лоб: справа ідзе пра людскія душы.

— Што ж,— гаворыць урэшце ён, выпроставаючыся,— прыйдзеца яшчэ раз вярнуцца да гэтага. Будзем разбірацца.

Канешне, тут адным махам не перасячэш вузел: яго трэба распятаць.

Калі настаўнік выйшаў, сакратар павяргаўся да мяне.

Я растлумачыў, што ў мяне за справа.

— Усё ясна — пасадзейнічаем,— сказаў ён коратка і, усміхаючыся вачыма, працягнуў мне руку.— Трымайцеся яго,— кіўнуў ён на Сцяпана Іванавіча (загадчык аддзела прапаганды і агітацыі таксама быў ужо тут).

Я падзякаваў — усё, аказваецца, проста робіцца ў добрых людзей. Не ведаю чаму — мо таму, што мяне адразу зразумелі ў райкоме, але, зачыняючы дзверы з таблічкай «Слабада А. І.», я адчуў сябе як бы раскаваным, павесялеў. Пасля толькі падумалася, што Слабада Аляксандр Іванавіч да таго ж Герой Сацыялістычнай Працы.

І вось рэдакцыйны «газон» імчыць па дарозе з Любані. Са мной — фатограф раённай газеты «Будаўнік камунізма» Сцяпан Рыгоровіч Дарожка, рухавы вясёлы чалавек, і яшчэ два хлопцы — варацілы раённай прэсы. Хлопцы ссадзілі нас па краі вёскі, а самі падаліся далей — на нейкі сход у глыбінны калгас.

Мы ідзем па Смольгаве. Акуратныя, зробленыя па-сучаснаму хаты, разгалістыя векавыя ліпы ля платоў, шырокая вуліца. У вёсцы, як я даведаўся, 60 двароў. Ёсць клуб, бібліятэка, васьмігадовая школа, фельчарска-акушэрскі пункт. Смольгаў — цэнтр калгаса «Ленінскі шлях». Веска ўваходзіць — да ведама біёграфаву Сыракомлі — у Юшкавіцкі сельсавет.

Пры вуліцы будынак з белай цэглы. Гэта праўленне калгаса. Зайшлі. За сталамі — пераважна дзяўчаты.

Пытаемся, як убачыць старшыню калгаса.

— А ён толькі што паехаў дадому, у Невалаж.

Невалаж — як бы працяг Смольгава. Зусім побач.

Ну што ж, завітаем.

Іван Яфімавіч Мурашка, малады, поўнага твару мужчына, быў без пінжака, у клятчатай сарочцы.

— Вы якраз у час, малайцы,— вітаючыся, сказаў ён з усмешкай.— Я толькі збіраўся снедаць.

Пасадзіўшы нас на крэслы, Іван Яфімавіч ускінуў на плечы пінжак, узяў у рукі сетачку.

— Пачакайце хвіліну — я зараз...

Праз «хвілінку» ён зноў затупаў на ганку, а яшчэ праз «хвілінку» на сталае бліснула бутэлька «Расійскай».

За чаркай і добрай старшынёўскай скваркай выдатна гаварылася пра ўсё. Калгас, як высветлілася, не лепшы ў раёне, але і не ў хвасце — «з сярэдзінкі на палавінку». Мала моладзі. Усе бягуць у горад — там, бачыце, весялей. Але астаюцца і дома, асабліва ў апошні час. Калгас памалу набірае сілы і — хто ведае? — можа яшчэ пераходны сцяг атрымае...

За сталом сядзелі нядоўга (мы з Дарожкам выпілі — для прыліку — па чарцы, гаспадар яшчэ менш: «Не магу, хлопцы, — работа»). Івану Яфімавічу трэба было з'ездзіць у раён. Нам ён прапанаваў праехаць трохі па калгасе: якраз падкаціў да двара «газік».

Машына ішла паміж дзвюх сцен збажыны. Сапраўды, пахва-ліцца тут было чым. Густыя, як шчотка, ячмяні, цёмна-зялёнае, са схіленымі каласамі, жыта.

— Ураджайны сёлета год, — кажу я да старшыні. — Колькі так цэнтнераў тут будзе з гектара? Прыкладна.

— Чакаем — цэнтнераў дваццаць... А раней, гадоў некалькі назад, — было ўсяго шэсць.

— Дык добры скачок?

— Аміячная вада памагла...

Аміячная вада? Так я і паверу! Ці ж сама сабой вылілася гэтая аміячная вада на поле?

Пакалясіўшы па калгасе, мы з Дарожкам зайшлі ў смольгаўскую бібліятэку: цікава, што чытаюць на радзіме Уладзіслава Сыракомлі, які некалі, у вершы «Непісьменны», пісаў ад імя беларускага мужыка:

Я не зайздросчу, крый мяне божа,
Нікому ў свеце, ніякай сіле;
Адно зайздросна мне толькі, можа,
Што вас, Панове, пісаць наўчылі.

Месцілася бібліятэка ў звычайнай хаце. У адной палавіне — стэлажы кніг, у другой абсталявана маленькая чытальная зала. У бібліятэцы, як расказала мне загадчыца Марыя Кузьмоўна Ермаліцкая, — 8 800 тамоў кніг, чытачоў на абанеменце — 386.

Што ж, дзіўнага тут для мяне нічога не было. Для Сыракомлі ж, канешне, які марыў аб асвеце народа, гэта была б вялікая і радасная навіна. У яго час прыгоннікі не толькі не заахвочвалі сялян да асветы, а, наадварот — забаранялі вучыцца. Больш таго, селяніна, які браў у

рукі кнігу, абвясчалі бунтаўшчыком, за гэта яго жорстка каралі. Адзін такі выпадак з болем у сэрцы апісаў Сыракомля ў сваім драматычным творы «Вясковыя палітыкі». Да пана суддзі (які, дарэчы, лічыўся яшчэ лібералам) прыйшоў аканом са скаргай на млынара Янку, быццам той бунтуе ўсю вёску. Што ж гэта быў за бунт? Аказваецца, млынар перастаў хадзіць у карчму, пачаў адгаворваць ад гэтага іншых сялян (а гэта ж удар па кішэні карчмара і гаспадара) і ў дадатак — чытае кніжкі! Паведамленне занепакоіла пана: «Калі хлоп паразумнее — тады ўжо вядома: не пойдзе на паншчыну... Чытанне!.. Хоча быць разумнейшы за мяне! Гвалт! Сканчэнне свету!» І ён загадвае пакараць селяніна бізунамі, каб той больш не адважваўся браць у рукі кніжку.

Так, гэта — гісторыя. Але ведаць яе, думаю, вельмі не шкодзіць. Дарэчы, у Любані я прачытаў машынапісную гісторыю Любанскага раёна. Мяне здзівіла адна рэч — гэтую гісторыю аўтары пачынаюць з 1917 года. Як быццам да гэтага не існавала Любаншчыны! Праўда, асобныя факты і лічбы дарэвалюцыйнага часу пададзены ў прадмове. Як жа можна зразумець значэнне Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыі, не ведаючы ўсёй папярэдняй гісторыі нашай краіны, у тым ліку Любаншчыны? Думаю, мы вельмі шмат трацім у нашай выхаваўчай рабоце, забываючы многія факты айчыннай гісторыі, не выкарыстоўваючы іх у нашай прапагандзе...

Але вернемся ў бібліятэку. Да стала падышла маладая дзяўчына з сімпатычнымі ямачкамі на шчоках — абмяняць кнігі.

— Ну, ну, што чытаюць смольгаўскія дзяўчаты? — як бы між іншым, пытаюся я, заглядваючы, якія кнігі запісвае бібліятэкарка.

— А вось паглядзіце, — працягвае Марыя Кузьмоўна картку.

Папытаўшы дазволу ў дзяўчыны, гартаю лісткі. «Вецер у соснах», «Основы земледелия», «Детская болезнь левизны в коммунизме», «Руководство для растениеводства», «Основы политических знаний», Ясенін, «Математика», Бруна Ясенскі, Стэфан Цвэйг, Брэт Гарт, Пецёфі...

— Маркуючы па кнігах, вы — студэнтка. Адгадаў?

— Не зусім, — смяецца дзяўчына. — Я працую ў калгасе. Вучуся завочна. У Горацкай акадэміі.

— І не сумна тут, у вёсцы?

— Наадварот, Смольгава мне падабаецца.

Дарэчы, чаму Смольгава? Я звярнуў увагу, што і ў раённай газеце так пішуць. Між тым, бібліёграфы Сыракомлі пісалі Смольгаў (і як варыянты — Smolków, Smółków). Як жа правільна? На вуліцы я прыпыніў старую жанчыну. Яна аказалася старажылам вёскі. Вольга

Іванаўна Масальская. Ей, як яна сказала, пайшоў «восьмы дзесятак». На пытанне, як старыя завуць вёску, адказала так:

— Заўсёды называлі вёску толькі Смольгаў. Колькі я помню — Смольгаў і Смольгаў. Я не ведаю, чаму гэта цяпер так перакручваюць — Смольгава. Так — няправільна.

У яе голасе я адчуў незадаволенасць.

Значыць, гэта час змяніў, «абкатаў» назву. Так, як мора абкатвае камяні.

Але ці толькі час? Вельмі часта і ў нас саміх праяўляецца гэты неадольны сверб — мяняць, «прыхарошваць» геаграфічныя назвы. Пры гэтым мы забываем, што кожная пазва вёскі, горада, ракі, возера, нават малога ручая — гэта своеасаблівы гістарычны помнік. Многія з назваў узніклі вельмі даўно, яшчэ задоўга да ўзнікнення пісьма, і з'яўляюцца адзінымі моўнымі сведкамі далёкіх часоў. Аналізуючы іх, чытаючы гэтую «мову зямлі», вучоныя вельмі шмат могуць даведацца і расказаць нам пра далёкае мінулае нашай бацькаўшчыны, пра тое, якія народы засялялі яе ў самыя розныя эпохі, пра гаспадарку, заняткі, культуру, мову нашых далёкіх продкаў.

Археологі ва ўсіх канцах свету перакопваюць сёння горы зямлі, каб адшукаць у яе глыбіні маленькі гліняны чарапок. Кожны такі чарапок старанна ачышчаюць ад пылу, фатаграфуюць, беражліва пераносяць у кабінеты вучоных, у музеі. Ён — дарагі сведка мінуўшчыны. Можна, гэта якраз той ключык, які адамкне дзверы ў непазнаны дагэтуль дзівосны свет.

Гэтакія ж сведкі далёкіх тысячагоддзяў і геаграфічныя імёны. І чым лепш яны захаваюцца, чым меней будуць зменены, «адшліфаваны», тым больш каштоўным матэрыялам будуць яны для навукі. Да таго ж, на іх адшуканне не трэба траціць столькі сродкаў, працы, колькі траціцца на археалагічныя раскопкі. Геаграфічныя імёны на паверхні. Іх трэба толькі зберагаць.

У Смольгаве ніхто, каго я ні пытаў, не адказаў мне, адкуль узялася назва вёскі. А яна ж пра нешта расказвае, гэтая назва. Расказвае кожны дзень, ужо не адно стагоддзе. А мы ўсё не разумеем. Можна яна расказвае пра тое, што калісьці, магчыма, некалькі вякоў назад, нехта тут смоль гнаў? Гэта толькі мае асабістае, неабгрунтаванае меркаванне. А знойдзецца ж даследчык, які, магчыма, дакажа гэта. І, даказаўшы, раскрыве цэлую старонку ў жыцці народа, невядомую нам сёння.

Мы з Дарожкам абышлі ўсю вёску. Я папрасіў яго сфатаграфавачь агульны яе выгляд, але веска была такая раскіданая, што ніяк не ўлазіла ў аб'ектыў. Дарожка палічыў, што трэба зняць хоць

вуліцу з асобнымі, вядома, лепшымі, дамамі, пераважна цаглянымі (там сапраўды ёсць такія). Але як ён ні прымяраўся, добрага краявіду не мог выбраць. Дарожка сігануў цераз плот, пачаў пстрыкаць фотаапаратам адтуль. Але яшчэ загвоздка — вуліца была бязлюдная, усе якраз у полі. Пустую вуліцу здымаць нецікава. Дарожка знайшоў трох хлапчукоў. Двух пасадзіў на лаўку, трэцяга паставіў перад імі: «Гавары ім што-небудзь ды руку выцягні ўперад». Хлопчык ненатуральна выцягнуў руку і так — у напружанні — трымаў яе, пакуль Дарожка не закончыў фатаграфаванне. Ужо калі я вярнуўся ў Мінск, ён прыслаў мне здымкі. Вось і той хлапчук, што трымае (і як яму не балела?) ненатуральна выцягнутую перад сабой руку. У пісьме Дарожка папісаў: «Мусіць, чаго нам хацелася, не дасягнулі».

Дарэчы, веска Смольгаў, як я даведаўся з кнігі С. Александровіча «Па слядах паэтычнай легенды», цікава яшчэ тым, што гэта ж тут, аказваецца, была тая жаданая «новая зямля», пра якую так марыў Міхал — бацька Якуба Коласа, прататып выдатнай паэмы. На гэтую зямлю, якую з такой цяжкасцю давялося купіць у Хадыкі («ядзяць іх мужі з камарамі!»), так і не перабралася сям'я Міхала, хоць Антось і прыязджаў яе засяваць. Яна назаўсёды засталася ў паэме як сімвал неажыццявімай пры панскім ладзе мары хлебараба аб вольным жыцці. Па сутнасці, у паэме Якуба Коласа «Новая зямля» ідзе гаворка пра зямлю, якую ў першай чвэрці мінулага стагоддзя арандаваў Аляксандр Кандратовіч і на якой нарадзіўся Сыракомля.

Таму, ходзячы па вуліцах і сцежках Смольгава, я з падвоянай увагай глядзеў на магутныя дрэвы прысадаў, на шырокія хвалі неспакойнага жытнёвага мора, што налівалася і спела пад шчодрым ліпеньскім сонцам, па чыстыя асфальтаваныя дарогі, па якіх няспынна спавалі машыны. Цяпер сапраўды гэта была — новая зямля.

СЛЯДАМІ ЛЕГЕНДЫ

З сівых вякоў. Адрас-Дзякавіцкія лясы. Літаратурная размова. Кніга пад назвай «Палессе». Была такая вёска. Бусянка на воданпорнай вежы. Усе ў Розе. Хмара над возерам. Парада ў старшынні калгаса. Валя і Лёня. Люсін Крым. Прабач, Князь-возера. Агонь і лёд. Партызанскі камісар. Пажар у вачах Хаўронні Іванаўны Хаміцэвіч. Драчова-Драчова. «Ну, та-ата!» Двойчы ўрочышча Хадыка. Сведка мінулага — лес.

Далей мой маршрут ішоў у глыбiню Палесся. Мне даўно рупiла пашукаць там невялiкае лясное ўрочышча, якое дао назву аднаму з самых паэтычных твораў Уладзiслава Сыракомлi, паэме — або, як сам аўтар называў яе, гавэндзе — «Хадыка». У прыпiсцы да першай яе публiкацыi ў 1848 годзе аўтар паведамляў, што заснаваны твор на народным паданнi пра пасеку Хадыка, што на Палессi, у акружнасцi Дзякавіцкiх лясоў.

Паэма «Хадыка» ў перакладзе Максiма Лужанiна друкавалася некалькi гадоў назад у «Польмi», потым яна ўвайшла ў кнiжку перакладаў выбраных твораў Сыракомлi. Чытачы, напэўна, помняць яе сюжэт. У Слуцкiм замку, дзе мясцовы ваявода правiў суд, з'явiўся раптам, расштурхваючы людзей, увесь аброслы, абшарпаны старац. Зняможаны i задыханы, ён упаў перад суддзёй. Аддыхаўшыся, загаварыў праз плач. Ён з Палесся, завуць — Хадыка. Быў асочнiкам звяроў, меў у лесе хацiну. Аднойчы паклiкаў яго ў двор пан лоўчы i паведамiў, што на паляванні прыбудзе сам Сапега вяльможны («гэта гетман лiтоўскi, не жарты, васпане»). Трэба асачыць мядзведзяў, абкружыць. «Будзь пiльны i жвавы,— наказваў лоўчы асочнiку.— Каб пад кулю яму зверына выбягала...» Але Хадыка, атрымаўшы наперад грошы, загуляў. Каалi ж спахапiўся, астаўся адзiн дзень да прыезду гетмана, а мядзведзь, як на тое, сышоў з пушчы. I вось: «Трубiць гучна аблава, страляе, гукае»,— а мядзведзя няма. Так i паехаў нi з чым гетман, пры гэтым добра аблаяў лоўчага. Лоўчы сваю злосць рашыў спагнаць на асочнiку. «Падхапiлi мяне,— расказвае стары,— прывязалi да дрэва, лупцавалi гарапнiкам з тоўстага дроту, падплываў я крывёю ад панскага гневу». Але не са слабых духам быў Хадыка. «Меў за дзягай тапор i, хоць вельмi знясiлеў, засвяцiў мiж вачэй таму пану абухам». Вядома, што чакала ў той час селянiна, якi адважыўся ўзняць руку на пана. Хадыка ўцёк у пушчу. Там, у непраходнай палескай глушы, зрабiў ён сабе ў дупле агромнiстага дуба бярогу. У гэтай бярозе, хаваючыся ад людскога вока, пражыў ён — не многа не мала — трыццаць гадоў. Уся асноўная частка паэмы — гэта паэтычны расказ пра жыццё Хадыкi сярод векавечных лясоў Палесся. Як здабываў ён там ежу; як навучыўся разумець прыроду — птушак, звяроў, дрэвы; як, злавiўшы ў лесе пчалiны роi, памала яму выжыць у адзiноце столькi гадоў. Пад старасць, расказваецца ў паэме, не вытрымаў Хадыка. Надта ж захацелася яму пабачыць людзей, аблiчча якiх пачаў ужо забываць.

«Усiх людзей схапiў бы я ў абдымкi»,— расказваў стары. I вось ён — у Слуцкiм замку: судзiце... Заканчваецца паэма так:

Не ведаю, які быў дзень той судны,
Ды звапары са Слуцка мне казалі,
Што ў кляштары памер стары прыблудны,
Якога, быццам бы, Хадыкам звалі.

...А між бароў, сярод імшары дзікай,
Дасюль вядзецца пасека лясная,
Багата дзіў аб ёй апавядаюць
І называюць гэтак жа — Х а д ы к а.

Прыгожая, чыста беларуская, з сівых вякоў легенда. Нечым падобная на паданне пра Машэку. Але ці існавала сапраўды такая легенда? Можна, гэта толькі прыгожая кветка паэтычнай фантазіі? Усё гэта трэба даказаць. А каб даказаць — неабходна пашукаць легенду. Праўда, з таго часу, як мог чуць яе Сыракомля, прайшло сама меней 122 гады. За гэты час не адно пакаленне людзей змянілася на той зямлі. Але ж народныя паданні і легенды, як сцвярджаюць фалькларысты, жывуць доўга, яны пераходзяць з вуснаў у вусны, з пакалення ў пакаленне. Тым больш легенды тапапімічныя. Ва ўсякім разе, хай не сама легенда, то хоць бы назва ўрочышча, ды павінна ж захавацца, калі яно сапраўды існавала. Праўда, адшукаць нейкае маленькае ўрочышча, ды яшчэ ў глухіх бясконцых лясах, мусіць, нялёгкая задача. Ну, а ўсё ж? Адрас жа ў мяне ёсць — Дзякавіцкія лясы.

Дзякавічы я знайшоў на карце. Гэта веска ў Жыткавіцкім раёне. Каля самай большай ва ўсім Палессі блакітнай плямкі з надпісам «Чырвонае» — легендарнага Князь-возера, якое, дарэчы, таксама апісана ў паэме Сыракомлі.

Значыць, спачатку еду ў Дзякавічы. Тым больш, што недзе там, на Палессі, павінна быць і вёска Яскавічы, куды разам з сям'ёй, ва ўзросце, здаецца, аднаго года, пераехаў са Смольгава будучы паэт.

У пакоі адміністратара любанскай гасцініцы сядзелі тыя, каму не хапіла месца. Што ж, гэта не дзіўна: гасцініца ў Любані старэнькая, драўляная, на 24 ці 26 чалавек. Але ўсё ж я назваў бы яе гасцініцай у поўным сэнсе гэтага слова. Мне нямала даводзілася бываць у раённых і абласных гасцініцах. Як часта ўжо з парога цябе сустракалі халодныя, нерухомыя, далека не гасцінныя вочы, якія самі гаварылі: «Месцаў няма». Да адміністратара з такімі вачыма не падыходзь: усе твае просьбы, усе твае довады адскокваюць ад яго, як ад сцяны гарох. Начуй хоць пад плотам — яго справа малая. Тут жа было інакш. Невысокая шчуплая жанчына, загадчыца, не засланылася ад мяне бранябойным шчытом з гэтых двух штампаваных слоў: «Месцаў няма». Яна толькі паморшчыла лоб. Памаўчаўшы з хвіліну, сказала:

«Пакуль усе месцы занятыя. Прыйдзецца вам пачакаць — пад вечар нешта прыдумаем». І вось, чакаючы, што прыдумае нам загадчыца гасцініцы, сядзім: вельмі гаварлівая жанчына гадоў трыццаці з вялікім падбародкам — інспектар нейкай санстанцыі, мужчына ў замусоленай куртцы, «пад мухай», здаецца, шафёр; маладая дзяўчына з Далёкага Усходу — студэнтка дарожнага факультэта політэхнічнага інстытута (прыехала сюды на практыку — пракладваць дарогі); капітан міліцыі з Мінска; загадчыца гасцініцы і я — вось больш-менш пастаянны сёння «экіпаж» адміністратарскага пакоя. Гаворка ідзе на самыя розныя тэмы. Пра гасцінічныя справы, пра злачыннасць, санітарыю, пра тое, як кормяць у рэстаранах і сталовых, пра навуку і вучоных, нарэшце — пра літаратуру.

— Няма ў нас цяпер сапраўдных пісьменнікаў,— катэгарычна заяўляе шафёр.— Такіх, як Пушкін, Лермантаў.

— Як гэта няма? — падхопліваецца жанчына з санстанцыі.

— Ну, хто? Назавіце...

— Хаця б Шолахаў...

— Ну, дапусцім... А яшчэ?..

— Юрый Герман...

— А Роберт Раждзественскі, Эдуард Асадаў? — падымае ад кніжкі вочы студэнтка з Далёкага Усходу.— Чым дрэнныя паэты?

Шафёр толькі ўсміхаецца: не пераканалі.

Я таксама ўмешваюся ў гаворку: мне здалося, што ў шафёра свой густ, свой падыход да літаратуры. Называючы асобных, найбольш выдатных, на маю думку, пісьменнікаў, стараюся давесці, што нашай — як усесаюзнай, так і беларускай — літаратуры ўсё ж ёсць чым ганарыцца.

Але шафёр стаіць на сваім:

— Усё гэта не тое...

Мы пачынаем падазраваць, што ён проста нічога не чытае, а спрачаецца толькі каб падражніць нас, і пераводзім гаворку на другую тэму.

Я больш слухаю. І то не з увагаю — пятае цераз дзесятае. Я жыву ўжо сваім далейшым падарожжам. Каб даведацца, як дабірацца ў Дзякавічы, іду па аўтастанцыю. У дыспетчарскай сказалі: трэба ехаць да вёскі Абоз. Аўтобус «Любань — Абоз» ідзе роўна ў 9 гадзін раніцы. Як ехаць далей — не ведаюць. Можна, спадарожнымі. Машыны там хадзіць павінны, бо ў Абозе, хоць вёска і Любанскага раёна,— Жыткавіцкі леспрамгас. Леспрамгас? А можна, гэта якраз тое, што мне трэба? Хто ж лепей ведае лес, як не работнікі лесу? Ну, што ж, астаецца толькі добра адпачыць перад дарогай.

Вечарам загадчыца гасцініцы ўсё-такі нас усіх парастасоўвала — каго ў нумар, каго на калідор, каго ўладкавала проста на прыватнай кватэры непадалёку. Нават вясковаму дзядзьку з малым хлопчыкам знайшлося месца па раскладушках на калідоры. Дзядзька быў вельмі давольны: раскладушкі — яму і сыну — паставілі побач, галава к галаве. Малы, зашыўшыся над коўдру з падбародкам, пасопваў посам каля самай бацькавай галавы.

Мне знайшоўся ложкак у нумары. У пакоі — утульна, халадок. Стол засцелены чыстым беласнежным абрусам. На ім — графін з вадой, шклянка. У калідоры нехта пранёс транзістар. Я ўлавіў голас дыктара: «...У наступныя два дні тэмпература паветра будзе 24-27 градусаў цяпла, вецер умераны. На поўдні Беларусі — кароткатэрміновыя дажджы, часамі з навальніцамі...» Значыць, еду заўтра проста пад дождж...

Раніца была ясная, рэдзенькі туманок (ці мо дым?) слаўся, ужо асвечаны сонцам, па сіўцовых паплавах і канавах. З травы дарожнай абочыны — перад самым носам аўтобуса — узяталі павольныя вароны і чародкі шэрых маладых шпачкоў. Перада мной разгортвалася — старонка за старонкай — найцікавейшая жывая кніга, назва якой «Палессе». Толькі чытай. Праўда, з акна аўтобуса яе не прачытаеш. Гэта толькі перагортванне яе, разглядванне малюнкаў. Каб чытаць яе, трэба пачуць пад нагамі трывалую цвёрдзь дарогі, халадок травы...

Аўтобус прыпыніўся ў саўгасе «10 год БССР» — тым слаўным саўгасе, пра які пісаў у паэме «Над ракой Арэсай» Янка Купала. Шафёр пабег у ствалоўку — значыць, аўтобус пастаіць. Я выйшаў на вуліцу размяцца. Абалёўся рукамі на штыкетнік. Па двары тупаў пажылога веку дзядзька. Каля хлява ляжала куча граверу, знятыя з крукоў дзверы, у праёме відаць быў сталярны станок з дзвюх дошчак, стружкі. Дзядзька неўзабаве падышоў да мяне, таксама палажыў на штыкетнік локці. Разгаварыліся. Дзядзька робіць прыбудоўку да хаты, склеп. Але нестae лесу, цэменту... Мы не дагаварылі: да кабіны падышоў шафёр, адчыніў дзверцы. Я хацеў развітацца з дзядзькам, але ён таксама, накульгваючы на адну нагу, накіраваўся са мной да аўтобуса.

— Дык вы таксама едзеце? І куды?

— Да Абоза.

— Раз так, то давайце, дзядзька, сядзем разам — і я ж да Абоза.

Мусіць, ужо мне трэба, падумаў я, дапытвацца пра тое, дзеля чаго еду. Гэта ж тут недзе пачынаюцца тэя лясы. Буду распытваць усіх, з кім толькі давядзецца загаварыць. Пачну якраз з гэтага дзя-

дзкі. Хай, можа, ён не ведае пра нейкае там урочышча з назвай Хадыка, дык хоць параіць, дзе яго шукаць. Але дзядзька нечакана адказаў:

— Хадыка? Ведаю — была такая веска...

— Як? Веска? І — была?

— ...Яе спалілі немцы.

— Як спалілі? — усё яшчэ не разумею я.

— Як... Не ведаеш, як палілі немцы вёскі. Прыйшлі, сагналі ўсіх у адну хату — і спалілі. І людзей, і вёску.

— І веска называлася Хадыка?

— Хадыка.

Вось як, аказваецца, павярнулася справа з прыгожай, з сівых вякоў легендай. Трагедыя асочніка Хадыкі адступіла раптам недзе на задні план перад навейшай, непамерна большай трагедыяй — вёскі Хадыкі, трагедыяй, так знаёмай кожнаму беларусу.

— Скажыце, а як туды ехаць?

— Гэта — у Даманавіцкім сельсавеце... Лепш за ўсё вам вярнуцца назад, у «10 год БССР». Адтуль на Даманавічы ідзе аўтобус.

Аўтобус скакаў цяпер па тоўстых каранях, што перапляталі дарогу. Аб вокны шаргацелі калючыя сасновыя галіны, білі шышкамі. Усё ж у мяне было жаданне вылезці і пайсці назад, у «10 год БССР», каб хутчэй трапіць на месца тых дзвюх трагедый. Але чаму назад? У Сыракомлі ж ясна сказана: Хадыка — у акружнасці Дзякавіцкіх лясоў.

— Дзядзька, дык веска была не ў Дзякавіцкіх лясах?

— Не, у Даманавіцкіх.

Можа, гэта зусім не тое месца, якое я шукаю. Тым больш, што Хадыка, як сведчыць легенда, толькі невялічкая палянка ў лесе. Значыць, каб высветліць гэта, трэба ўсё ж з'ездзіць у Дзякавічы.

— А з Дзякавіч я дабяруся да Даманавіч?

— Не ведаю, аўтобусы там не ходзяць. Гэта — другая вобласць...

Усё ж я вырашыў канчаткова — паеду спачатку ў Дзякавічы. А там відаць будзе. Спяшацца тут няма чаго, час пакуль што ў мяне ёсць.

Мінулі лясную вёску Забярэзнік, і вось, нарэшце, канцавы пункт — Абоз, таксама сярод лесу. Веска Абоз разам з назвай узнікла нядаўна, пры Савецкай уладзе. Недалёка адсюль быў лесспрамгас у вёсцы Пасталы. На месцы ж цяперашняй вёскі Абоз раней была стаянка коней, якімі тралявалі да Пасталоў лес, іншымі словамі — тут быў абоз. Ён і даў назву вёсцы, якая наўзабаве тут утварылася. Да гэтага ж тут, на лясной палянцы, быў хутар, у ім жыў нейкі Жыцька,

якому (гэта было яшчэ да рэвалюцыі) пан за добрую службу даў тры гектары зямлі з лесам: карчуй і жыві сабе. Жыцька абжыўся тут.

Пра ўсё гэта мне расказаў той жа дзядзька, з якім я ехаў і які разам са мною сышоў у Абозе. Дабіраўся ён да свайго брата, лесніка, які жыве ў вёсцы Буда — два кіламетры ад Абоза (ці не расстарацца лесу?). Каб трапіць у Дзякавічы, мне таксама трэба было ісці да Буды — адтуль могуць быць машыны. Ды, Кажуць, і аўтобус раз у суткі ідзе на Жыткавічы. Нам ізноў было па дарозе. Але, перш чым ісці ў Буду, я з дзядзькам зайшоў у кантору леспрамгаса — можа, туды, у Жыткавічы, ідзе якая машына. Але ў канторы толькі сядзела за лічыльнікамі жанчына. Ні начальства, ні машын цяпер тут не было — усе ў лесе. Можа, гэта і лепей — пойдзем да Буды пеша.

Ішлі вузенькай, але добра ўбітай лясной сцежкай. Паабাপал віліся, у тым жа кірунку, другія сцежкі — каровіныя. На купінах ля самых ног сінелі на зялёных галіначках ягадніку спелья чарніцы — толькі нагінайся ды кладзі ў рот. І я з асалодай смакаваў халаднаватыя ягады. Дзядзька ж на іх і не глядзеў — тут гэта, відаць, не навіна.

— Што ў вас з нагой, дзядзька?

Я папытаў і з няўпэўненасцю паглядзеў на яго: можа, пытанне нетактоўнае? Але дзядзька, памаўчаўшы, адказаў як бы з неахвотай:

— Параніла.

Мусіць, бачачы, што я не задаволіўся адказам, дадаў:

— Гэта яшчэ ў дзевятнаццатым годзе. Я службыў тады ў чэка, у Ленінградзе.

Я папрасіў дзядзьку расказаць, пры якіх усё ж абставінах яго параніла.

— Пры звычайных абставінах, — сказаў дзядзька...

Іх, дзесяць маладых байцоў-чэкістаў, паслалі ў вёску — там засела група белабандытаў, афіцэраў. Прыехалі туды ноччу. Афіцэры адбіваліся гранатамі — вінтовак у іх не было. Падаспела якраз на машыне другая група чэкістаў — падмога. У гэтым баі яго і параніла. Афіцэраў тады палавілі і, дапытаўшы, парасстрэльвалі. Дзядзька расказаў яшчэ, як тады было цяжка. Галадалі — хлеба не было. Пяклі хлеб з аўса: як ясі — ажно колюцца асцюкі. Да таго ж, быў ён цвёрды і гарэніў... Калі ён прыслаў такога хлеба дадому і там кінулі яго сабаку, то і сабака не ўзяў: панюхаў, панюхаў і адышоў.

За лесам адразу расло жыта, трохі далей відаць былі стрэхі хат. У вочы кінулася воданаярняя вежа з буслянкай на версе. На ёй стаяў бусел ці, відаць, бусліха, парадкуючы нешта сваёй доўгай дзюбай у гняздзе. Я пашкадаваў, што ўсё яшчэ не абзавёўся фотаапаратам.

Можна было б зрабіць цікавую кампазіцыю пад назвай «Палескі пейзаж».

У вёсцы — ніякага руху, толькі куры грабуцца ў пяску каля платоў. Усе, вядома, на працы, на сене. Адны дзеці відны дзе-нідзе ў акне замкнёнай хаты. Але вунь і дарослы чалавек на лавачцы. Падыходзім да яго з дзядзькам.

— Скажыце, калі ласка, як заехаць у Дзякавічы?

— А я таксама туды,— адказаў малады чалавек. Каля яго стаяла чорная напакаваная сумка з замком «маланка».— І таксама не ведаю, як заехаць. Аўтобус на Жыткавічы будзе толькі вечарам. І ідзе ён не праз Дзякавічы, а бокам. Так што трэба чакаць якой машыны.

— Ну, што ж, пачакаем, удваіх весялей,— сказаў я і, падзякаваўшы дзядзьку за тое, што правёў мяне ў Буду, прысеў на лаўку.

Малады чалавек быў таксама з Мінска, з Міністэрства меліярацыі і воднай гаспадаркі. Едзе ў камандзіроўку ў Дзякавічы. Там яго павінны чакаць таварышы — яны ў Дзякавічах ужо даўно. Даследуюць мясцовасць, вымяраюць паверхню перад асушкай балот.

Чакаць, на наша прыемнае здзіўленне, давялося няшмат. На вуліцы паказалася машына, крытая. Галаснулі. Машына спынілася, і шафёр сказаў, што едзе ў Дзякавічы. Лепей і не прыдумаеш.

Мінут сорок гоцання па каранях дрэў і дарожных выбоінах — і мы ў Дзякавічах. Вёска вялікая — мы даволі доўга яшчэ ехалі вуліцай. Праз акенца відаць былі хаты, правільней — сцены хат. На кожнай сцяне — пасярэдзіне — прыбіты дошчачкі. На адной сцяне — дошчачка з надпісам (мусіць, вугалем) «вядро», па другой — «лапата», на трэцяй — «багор». Перад вачыма так і мільгацелі: «вядро» — «лапата» — «багор», «вядро» — «лапата» — «багор», «вядро» — «лапата» — «багор»...

Машына — гэта была «тэхпомач» — высадзіла нас у цэнтры сяла. Тут, на прасторным двары-стадыёне,— двухпавярховы драўляны будынак Дома культуры, у якім таксама праўленне калгаса «Кастрычнік», Дзякавіцкая сельская бібліятэка. Побач з Домам культуры — невялікі дамок: «Выканаўчы камітэт Дзякавіцкага сельскага Савета Жыткавіцкага раёна Гомельскай вобласці». За вуліцай, насупроць,— магазін.

Мой спадарожнік пайшоў шукаць сваіх, я ж накіраваўся ў праўленне калгаса. У канторы за сталамі — дзве зусім маладзенькія дзяўчыны і пажылая жанчына. На пытанне, як мне пабачыць старшыню калгаса, адказалі амаль хорам:

— Паехаў у Рог.

— Рог?

— Гэта так называюць урочышча нашы сенакосы.

— А сакратар партарганізацыі?

— І ён там.

— Ну, а камсорг?

— Усе сёння ў Розе. Ужо тыдзень, як туды паехалі касцы. Сёння павінны кончыць касіць. Прыедуць вечарам, а можа, уночы.

Я — цераз двор — накіраваўся ў сельсавет: трэба ж забяспечыць сабе начлег.

Тузануў дзверы з шпільдачкай «Старшыня» — зачынены.

— Старшыня сельсавета тут, — наказала жанчына на дзверы, з якіх выйшла.

Папрасіўшы дазволу, увайшоў у пакой. Там за сталом сядзела толькі маладзенькая дзяўчына. Пажартавалі са мной, ці што?

— Я хачу ўбачыць старшыню сельсавета...

— Я — старшыня, — адказала нечакана дзяўчына.

Пазнаёміліся. Зваць яе — Лідзія Ігнатаўна Чаркас. Неўзабаве ў пакой зайшла зноў такая ж маладая дзяўчына (ці мо я ўжо так пас-тарэў, што ўсе здаюцца маладымі?). Гэта новы завуч школы — толькі што скончыла Мазырскі педінстытут.

— Значыць, тут дзяўчаты ўзялі ўсю ўладу ў свае рукі? — пажартаваў я.

— Выходзіць, так, — смяецца Ліда Чаркас. — Тут нас многа.

Пасядзеўшы ў сельсавеце, выйшаў на вуліцу: усё роўна з нач-легам цяпер нічога не атрымаецца — усе на сене. «Падыдзіце вечарам — нешта знойдзем», — сказала старшыня сельсавета.

На адным двары я ўбачыў старую жанчыну і дзядка з рэдзенькай белай бародкай. Я папытаў у іх, ці ведаюць яны такое ўрочышча — Хадыка.

Дзядок пачухаў галаву.

— У нас тут няма такога...

— А я недзе чула, — сказала жанчына. — Па-мойму, гэта сяло... Туды — за Пісаравічы...

Я пытаў пра Хадыку і ў іншых людзей. Усе ў адзін голас адказалі мне, што паблізу Дзякавіч урочышча пад назвай Хадыка няма. Значыць, веска Хадыка, якую спалілі немцы, якраз і ёсць тое месца, пра якое пісаў Сыракомля, і затрымлівацца тут няма сэнсу. Пера-начую і — на Даманавічы. Толькі як мне туды дабрацца? Аўтобусы ж у той бок не ходзяць. Надзея толькі на старшыню калгаса — калі не сёння, то заўтра раніцай ён, як мяне запэўнілі, павінен вярнуцца з Рога.

Да вечара было далекавата. Можна яшчэ схадзіць па Князь-возера — я даўно марыў пабачыць яго, самае вялікае возера Палесся,

пра якое складзена столькі легенд. Да яго ад Дзякавіч, як мне казалі, кіламетры тры.

Дарога ішла полем — на ім цвіла бульба, далей калыхалася жыта. За полем, удалечыні, сінеў лес. Сонца ішло ўжо да захаду, хоць было яшчэ высока і добра прыпякала. На паўдарозе мяне заманіў пад свой цень шырокі дуб. Тут я як знайшоў той брусок сала з хлебам, што — на ўсякі выпадак — загарнуў дома ў газету.

Паляжаўшы ў траве, рушыў далей.

Але нечакана пачуў збоку вуркатанне — мо самалёт? Паглядзеў — аж на неба, пачынаючы ад жыта, якое чамусьці пабялела, насоўвалася цёмна-сіняя, без прасветлінкі, хмара. Па ёй паласнула маланка.

Не ведаю, як каго, а мяне навальніца заўсёды неяк узрушае. Я не раз, асабліва ў дзяцінстве, трапляў пад яе разгул. Льюць, лупцюць па спіне, па твары, па галаве халодныя вадзяныя пугі, недзе зусім побач б'юць — аж закладае ў вушах — грамавыя гаўбіцы. Здаецца, вось-вось расколецца напалам зямля. Але ты, не эважаючы ні на што, смела ідзеш, мокры з галавы да пят, і на ўсе грудзі гарланіш, стараючыся перакрычаць навальніцу, дзёрзкую вясёлую песню, песню радасці — ад таго, мусіць, што вось спусцілі на цябе ўсё неба, усю яго ваду і агонь, цяляючы ў цябе, бухаючы з усіх гарматных ствалоў, а ты ўсё яшчэ жывы, і ніякі чорт цябе не бярэ!

А што, калі і цяпер, забыўшыся на ўсё, пайсці пад грымоты навальніцы? Сустрэць яе на самым беразе Князь-возера, каб яшчэ раз адчуць тую шалёную радасць найцяснейшага збліжэння з прыродай? Я нават прайшоў колькі крокаў далей, да возера, але хутка халодная развага ўзяла верх над гарачым парывам. Я змокну, а дзе сушыцца? Не, мусіць, такая рамантыка не для мяне.

Пакуль я ішоў назад, у Дзякавічы, хмара распаўзлася на асобныя шматкі, схавалася за даляглядам. Яна толькі сыпанула на дарогу рэдкімі кроплямі, нават не прыбіўшы пыл. Ну, што ж, усё правільна: з вялікага грому — малы дождж.

Ужо вечарэла, і мы з Лідай Чаркас пайшлі шукаць кватэру. Стукнулі ў адну хату — замок, у другую — таксама: усе яшчэ на рабоце. Цераз зялёны лужок з гусінымі лужынамі падышлі да трэцяй хаты.

— Валя! — гукнула Ліда ў вароты.

Валя — сімпатычная танклявая дзяўчына, здаецца, крыху маладзейшая за Ліду — выйшла з варот. Ліда растлумачыла, чаго мы прыйшлі.

— Пераначаваць? Чаму ж не — можна. Заходзьце.

— Ну, вось і добра,— сказала з палёгкай Ліда,— У іх месца досыць — жывуць удваіх з мужам. Яго пакуль няма дома, але нічога — ён не раўнівы,— усміхнулася дзяўчына.

Валя мяне ўжо бачыла, калі я заходзіў у праўленне калгаса. Яна — загадчыца бібліятэкі. Сядзіць там, на галубятні, са сваімі кнігамі.

Зайшлі ў хату. Валя пасадзіла мяне на канапу, дала з этажэркі стос «Раман-газеты», часопісы.

— Вы тут пасядзіце, а я згатую што-небудзь паесці.

Пры гэтым яна ўсміхнулася. Наогул, Валя вельмі вясёлая. Што б ні сказала, ніколі не забудзе ўсміхнуцца. Гэтак міла, непасрэдна.

Варачы на керагазе бульбу, яна заглядвала з кухні да мяне («Вы тут не сумуеце?»), прысаджвалася на канапу і ўсё расказвала — пра сваю работу, пра сваё, новае для яе, сямейнае жыццё.

— А будуць дзеці — яшчэ весялей стане,— устаўляю я слова.

— Ага, будуць,— падхапіла яна і засмялася.

Я зразумеў яе.

— А ў вас дзеці ёсць? — панытала яна.

— Ёсць таксама,— адказаў я. У мяне гэтае «таксама» вырвалася міжволі. І, можа, недарэчы? Я паглядзеў на Валю. Але яна не звярнула на гэта ніякай увагі: значыць, усё правільна!

У хату заскочыла, кусаючы агурок, кірнаносая рыжуха гадоў пятнаццаці. За ёю хавалася, выпіраючы брудным рукавом пад носам, малое хлапчанё — з гэтакай самай рыжай галавой. Гэта, сказала Валя, сястра і брат Лёні — яе мужа. Хата яго бацькоў побач — за агародам. Маладажонам гэта вельмі дарэчы: у іх з бацькамі пакуль што ўсё агульнае — і малако, і скварка... Цераз бульбу ідзе сцэжка, якая злучае новую сям'ю са старой. Але ў маладажонаў ужо ёсць свае планы, як стаць на ногі. Яны збіраюць памалу грошы на свой дом (гэтая хата — не іх, яны яе наймаюць). А сабраць можна: абое ж кожны месяц нешта прыносяць у хату: і яна, і Лёня, які робіць механікам у калгасе, у рамонтнай майстэрні...

Павячэраўшы, мы пайшлі да Дома культуры. Каля сельсавета курылі мужчыны. «Вярнуліся з Рога»,— сказала Валя. Я накіраваўся да праўлення калгаса. Мяне нагнаў невысокі малады мужчына. Гэта быў парторг. Яму ўжо расказалі пра мяне. Быццам прыехаў з Мінска карэспандэнт, па чьёйсьці скарге. Я ўсміхнуўся — у мяне ўжо да гэтага пыталі: «Вы па пісьме прыехалі? Наскардзіўся хто?» Я заспакоіў парторга, што ніякай скаргі я не ведаю: проста заехаў у Дзякавічы пацікавіцца, як жывуць тут людзі, магчыма — напісаць пра гэта.

— Тады мо зойдзем у кабінет, пагаворым, што вас цікавіць,— прапапаваў ён.

— Ну, што ж, давайце зойдзем.

— Пятровіч! — гукнуў ён у той бок, дзе гаманілі мужчыны.

Да нас падышоў высокі, шыракаплечы мужчына-здаравяка. Гэта быў старшыня калгаса Кароткі.

— Ну, што ж, зойдзем пагаворым,— сказаў ён, калі мы пазнаёміліся, і, бразнуўшы ў кішэні ключамі, накіраваўся да Дома культуры.

Адчыніў дзверы кабінета, сеў за свой стол, сабраў паперкі, што ляжалі пасярод стала, і стосікам палажыў збоку.

— Я гатоў. Чым магу служыць?

Я паўтарыў тое, што казаў парторгу, і дадаў, што, вядома, мне цікава было б ведаць і пра калгас увогуле, пра гаспадарку...

— Ясна. Зараз паклічам брыгадзіраў — яны вам усё пабрыгадна выкладуць,— сказаў ён і гукнуў у акно.

Зайшлі брыгадзіры, селі з парторгам пры сцяпе, дзе стаяў рад крэслаў,— якраз насупроць мяне. Неўзабаве да іх далучылася і Валя Чаркас, старшыня сельсавета. Так што — хоць пачынай нараду калгаснага актыву: усе ў зборы. Ды гэта, мусіць, і была маленькая нарада, лятучка на тэму: «Як лепш расказаць мінскаму карэспандэнту пра калгас».

Старшыня сказаў, што хваліцца пакуль няма чым. Ён тут не вельмі даўно. Быў сакратаром райкома партыі, сюды накіравалі на ўмацаванне. Але падняць гаспадарку нялёгка. І асноўная прычына — гэта Князь-возера.

— Праз яго мы ніяк не можам дабіцца дазволу на асушку балот. Я быў у другіх калгасах, дзе ўсё асушана, дык гэта ж любата: возьмеш у рукі сена з тарфянікаў — ну што чай. Даць бы нам такое сена — было б зусім іначай. Мы дзержым жывёлу на адных дзікіх травах, на асацэ. Карова толькі з гора яе есць. А што значыць скасіць гэтую асаку, выцягнуць з балота — там жа вады па пояс. Во сёння прыехалі адтуль — два тыдні, не вылазячы, сядзелі ў балоце. Але зрухі ўсё ж у нас ёсць. Балота асушваць ужо дазволена. Праблему захавання возера вырашылі — вада ў яго будзе паступаць з каналаў праз трубы. Так што і балота будзе асушана, і возера астанеца. Гэта я ўнёс такую прапанову...

Потым старшыня «даў слова» аднаму з брыгадзіраў:

— Раскажы пра сваю брыгаду.

Брыгадзір сказаў, колькі гектараў трэба яму скасіць, колькі скошана, пачаў пералічваць лепшых касцоў, даводзіць, па колькі кожны з іх скошвае за дзень...

Вядома, я з цікавасцю слухаў расказ брыгадзіра Міхала Чаркаса, які быў да таго ж студэнтам-завочнікам Горацкай сельскагаспадарчай

акадэміі. Мне падабалася, з якой павагай гаварыў ён пра людзей сваёй брыгады, пра іх справы. Напрыклад, пра Мікалая Васільевіча Кудзельку, Уладзіміра Паўлавіча Жураўлевіча, Уладзіміра Змітровіча Весалява, якія скошваюць — па балоце ў Розе — па 45-50 сотак за дзень. Ды яшчэ такога сенакосу, як асака. Мне самому даводзілася не раз касіць дома асаку, на Ласінай Балоціне, і я добра ведаю, якая гэта работа. Мне, ды і здаравейшым за мяне і спрактыкаваным мужчынам, паколькі помніцца, ні разу не ўдавалася скошваць за дзень болей за сорок сотак такой травы. Ад брыгадзіра я даведаўся таксама пра выдатнага трактарыста калгаса Міхала Мікалаевіча Рагалевіча, пра школьніцу Надзю Жураўлевіч, якая, памагаючы мадэры, стала ўзорнай даяркай... Вось бы пажыць тут, у Дзякавічах, сярод людзей, пазнаёміцца з імі. На жаль, мне трэба было ехаць далей — па сваім маршруце. Рабіць сваю справу.

На адыход старшыня сказаў мне, што машына будзе, мне трэба толькі падысці сюды заўтра раніцай, роўна ў сем.

Значыць, цяпер можна ісці спакойна спаць.

У хаце разам з Валяй была Лёнева маці. Сядзела на ложку, падпёршы далоняй шчаку. Думаць ёй, як высветлілася, было над чым. Дачка Люся — тая кірпаносая рыжуха — едзе заўтра ў Крым. Наймацца ў саўгас на працу — збіраць вінаград. Я ўсномніў, яна з Валяй, каалі я еў маладую бульбу, усё валтузілася з чамаданам — нешта не замыкаўся.

У сенцах загрузкала — было чуваць, як там укацілі веласіпед.

— Лёня прыехаў, — надхапілася Валя.

Мне ўяўляўся калгасны механік высокім, шыракаплечым, з асмужаным тварам. Ubачыў жа я шчуплага хлопца, падобнага на тых студэнтаў з Інстытута механізацыі і электрыфікацыі сельскай гаспадаркі, што жывуць у інтэрнаце паблізу маёй кватэры ў Мінску.

Ён сеў пры парозе разубацца. Маці таксама падышла. Пачала зноў пра Люсю: каб хаця ўсё добра было ёй у тым Крыме.

— Вам, мусіць, рабіць няма чаго, — заклаваў раптам Лёня. — Надумаліся — Крым, Крым. Нашто ёй той Крым? Думаецца, тут не тое самае? Абы ездзіць. Хай лепш уладкуецца ў які тэхнікум. Як я: павучыўся — ёсць ужо свая спецыяльнасць... А то пралётае толькі дарэмна...

Маці адно слухала. Так і пайшла з хаты, схіліўшы ў маўчанні галаву.

Мы таксама доўга не сядзелі: і Валі трэба было заўтра, як і мне, рана ўставаць — яна павінна ехаць у Жыткавічы, на нараду культасветработнікаў. Аўтобус таксама ідзе ў 7 гадзін раніцы.

— Пайду скажу маці, каб разбудзіла.

— А унь жа на сталае будзільнік,— падказаў я.

— Мы прабавалі ўжо ўставаць па будзільніку — чуць па вымове не схапілі,— засмяялася Валя.— Празвінеў — і не пачулі, ні я, ні Лёня. Хоць каля самай падушкі ставілі...

Рапіцай мы ішлі з Валяй да цэнтра калгаса. Нас дагнала Люся.

— Дык едзеш у Крым? — спытала Валя.— А чаму без чамадана?

— А, мама не пусціла...— адказала Люся з крыўдай у голасе.— Але я потым усё роўна паеду!..

Старшыня калгаса даў мне грузавую машыну. Я папрасіў шафера заехаць на хвілінку да возера — хоць адным вокам глянуць на яго. Але шафёр сказаў, што да возера з машынай не пад'едзеш: балоцісты бераг, да таго ж — яно ў баку ад нашай дарогі, трэба рабіць круг.

Ну, што ж, прабач, Князь-возера,— я так і не пабачыў цябе, хоць быў зусім побач. Другім разам — абавязкова! — я прыеду да цябе спецыяльна, і не на дзень. Прыеду, каб пахадзіць па тваіх зялёных берагах, пагойдацца ў чоўне на тваёй ціхай хвалі, па тваіх зорах, што глядзяць з глыбіні яснымі летнімі начамі, паслухаць крыкі тваіх птушак, убачыць тваіх звяроў і рыб, твае краскі і травы, сярод якіх, як сцвярджаюць вучоныя, ёсць вельмі рэдкія, унікальныя. Легендарнае Князь-возера называюць «жамчужынай Палесся», «Палескім морам»! Магчыма, гэта дно таго дагістарычнага мора, пра якое яшчэ задоўга да новай эры пісаў Герадот.

Цяпер шырокім фронтам ідзе асушка палескіх балот. Таму трэба толькі вітаць прынятую ўрадам летам 1969 года пастанову аб стварэнні Прыпяцкага дзяржаўпага ландшафтна-гідралагічнага запаведніка, дзе захаваецца частка Палесся. Такім запаведнікам, мусіць, трэба было б зрабіць і возера Чырвонае з ваколіцамі, каб захаваць тыповы для палескіх азёраў раслінны і жывёльны свет. Ужо цяпер цікаваяцца ім вучоныя: на возера Чырвонае кожны год наладжваюцца экспедыцыі на вывучэнні фауны і флоры Палесся...

Машына скакала на выбойстых, з лужынамі і гразёй, дарогах. Шафёр быў мясцовы жыхар. У вайну партызаніў тут, у Дзякавіцкіх лясах. Я на ўсякі выпадак папытаў у яго пра Хадьку. Не, такой вёскі не чуў: яго атрад быў у процілеглым баку.

З-за хвой выплылі хаты, мільгануў указальнік з надпісам «Пісаравічы». Гэта ж адсюль той дзядзька, з якім я пазнаёміўся ў саўгасе «10 год БССР». Каля магазіна стаяла чалавек восем мужчын. Я папрасіў шафера прыпыніць машыну.

Падышоў да дзядзькоў, расказаў, што шукаю вёску Хадыку. Дзядзькі абступілі мяне, пачалі наперабой успаміпаць, хто з Хадыкі астаўся ў жывых. Нават усчалася спрэчка.

— Што тут спрачацца,— сказаў адзін з дзядзькоў.— Хадзем, я завяду вас да старшыні Даманавіцкага сельсавета — ён якраз тут жыве. Той усё ведае.

І вось мы гутарым са старшынёй сельсавета Барысам Рыгора-вічам у яго кабінэце. Нагадаўшы вайну, я закрануў у ім вельмі балючую струну душы. Барыс Рыгоравіч быў тады падлеткам. На яго вачах палілі вёскі, людзей. Палілі яго самога. Ён уцёк з агню. За ім гналіся з аўчаркамі. Каб лягчэй было ўцякаць, ён скінуў лапці і бег босы па лёдзе.

— Забытваючы след, я часта збочваў,— расказваў Барыс Рыгора-віч.— Вы не можаце ўявіць, як я тады імчаў! Ні адзін цяперашні чэмпіён свету мяне не мог бы дагнаць. А скакаў лепей за рысь — любы плот мог пераскочыць. Быў такі здаровы. Толькі гэта і выра-тавала мяне.

Вярнуўшыся з лесу на папялішча роднай вёскі, Барыс Рыгоравіч знайшоў усіх сваіх блізкіх і знаёмых спаленымі і забітымі. Ад людзей асталіся груды касцей. Сярод іх пазнаў толькі труп бацькі. Адсюль хлапец, якому тады ўжо было 17 год, найшоў у партызаны, яго прынялі ў атрад імя Ламейкі сто першай брыгады.

— Усяго на Даманавіцкім сельсавеце,— расказваў далей Барыс Рыгоравіч,— за вайну загінула 1247 чалавек. Усе вёскі былі спалены. Многія з іх немцы палілі па некалькі разоў: спаліць, людзі пабудуюцца — зноў паляць. Па тры разы палілі, напрыклад, Даманавічы, Пісара-вічы, Заброддзе. Тут была партызанская зона. На лёдзе Чырвонага возера быў партызанскі аэрадром. Немцы спаганялі сваю злосць на старых, дзецях і жанчынах. Самай першай была спалена разам з людзьмі якраз вёска Хадыка.

Я папытаў Барыса Рыгоравіча, што ён ведае пра Хадыку. Ён адказаў, што ўрочышча Хадыка раней уваходзіла ў Даманавіцкі сель-савет, цяпер адносіцца да Нова-Цярушкаўскага сельсавета Салігор-скага раёна. Гэта — землі калгаса «Усход». Больш падрабязна пра вёску і яе гісторыю могуць расказаць толькі старажылы. Каб не траціць часу, мы і найшлі іх шукаць.

На вуліцы, адразу каля сельсавецкіх варот, сустрэўся нам пажылы дзядзька.

— О, на лаўца і звер бяжыць,— сказаў старшыня сельсавета, здароўкаючыся з дзядзькам,— Мы якраз да вас і хацелі ісці. Давайце, Змітрок Іванавіч, зойдзем на хвілінку да мяне.

Мы зноў вярнуліся — ужо ўтраіх — у сельсавет.

Змітрок Іванавіч Хаміцэвіч аказаўся адным з арганізатараў партызанскага руху на Палессі. Яшчэ 28 чэрвеня 1941 года ім была створана партызанская група з 22 чалавек. Дачуўшыся пра дзейнасць тады яшчэ малавядомага партызанскага камандзіра Каржа, партызаны вырашылі далучыцца да яго брыгады. Змітрок Іванавіч стаў камісарам атрада імя Бандараўца, атрада, які добра даўся ў знакі нямецкім акупантам. Змітрака Іванавіча добра ведаў Васіль Іванавіч Казлоў, сябраваў з ім, пра яго ён пісаў у сваёй кнізе «Людзі асобага складу».

— Вёска Хадыка,— расказаў мне Змітрок Іванавіч Хаміцэвіч,— утварылася ў 1912 годзе, Гэта была наша купча. Дата мне запомнілася таму, што мне тады стукнула якраз 10 гадоў. Раней там была палянка сярод лесу, урочышча. Называлася Хадыка. Даманаўцы купілі тую зямлю ў нясвіжскага пана, прозвішча яго, здаецца, Агаркоў. Перад вайной у вёсцы налічвалася 24 двары. Спалілі яе немцы ў 1942 годзе. У маім атрадзе былі партызаны з Хадыкі. Восіп Хаміцэвіч, муж і жонка Андруховічы... Іх дзяцей немцы спалілі. Расказвалі, яны былі ўцяклі з агню, дык паліцай Кузьма Хаміцэвіч зноў паўкідаў іх у агонь — такі быў звер. А маці тых малых дзяцей, Ганна Андруховіч, і цяпер жыве. У вёсцы Яскавічы.

Яскавічы? Так, гэта былі тыя самыя Яскавічы, куды я мерыўся ехаць пасля Хадыкі. Я знайшоў іх на карце — аказалася, яны зусім недалёка ад Даманавіч. Не дзіва, што Сыракомля ведаў легенду пра Хадыку.

Я папыгаў у Змітрака Іванавіча, ці не ведае ён, чаму ўрочышча называлася Хадыка, ці няма пра гэта якога-небудзь падання.

— Хадыка,— адказаў Змітрок Іванавіч,— ад слова хадзіць. З Даманавіч туды 15 кіламетраў, дарог ніякіх не было, хадзілі пеша праз лес. Таму — і Хадыка.

Ясна, гэта пазнейшае тлумачэнне назвы, так званая народная этымалогія. Але яна ўжо сведчыць аб тым, што Хадыка сапраўды было глухое, далёкае ад чалавечага жылля месца.

— А хто яшчэ, акрамя Ганны Андруховіч, астаўся з вёскі жывы?— папыгаў я.

Наўрад ці мог бы хто лепей за саміх жыхароў вёскі расказаць мне пра паходжанне яе назвы.

— Хаўроння Іванаўпа Хаміцэвіч, але яна цяпер жыве ў вёсцы Таварышч.

— Ну, што ж, давайце з'ездзім да яе,— згадзіўся Барыс Рыгора-віч.

На вуліцы ён завёў свой матацыкл. Па пясчанай палявой дарозе, потым па лясной сцежцы мы хутка даехалі да маленькай, акружанай лесам утульнай вёсачкі.

Хаўронню Іванаўну засталі непадалёку ад яе двара — яна палола сваю норму буракоў. Пагаварыць прымасціліся на лавачцы пад ліпамі — у хаце спала малое дзіця («Даччыно, прыпаручылі глядзець мне, бабе»).

— Калі палілі нашу вёску, я пасвіла каровы,— расказвала Хаўроння Іванаўна.— Яшчэ тата прыходзіў: паглядзець, ці не баюся я адна пасвіць па лесе... Пабыў са мной трохі, памог мне сабраць каровы ў гурт... «Доўга ж не пасі, дачка, як пачне цямнець, то і гані». Сказаў так і пайшоў лесам дадому... Потым чую — страляюць. У мяне аж абарвалася нешта ўсярэдзіне: немцы!.. Я кінула каровы на руні (была якраз восень), пабегла ў лес... Адна... Толькі сабачка пры мне быў... Каровы самі пайшлі дадому... Пераначавала ў лесе, потым пайшла па лесе шукаць сваіх людзей... Аднаго чалавека знайшла, ён з коньмі ўцёк. Дрымак з Ляхавіч... Разлажылі агонь... Потым чуем— вішчаць свінні, коні ржуць... Не ведаю, праз колькі часу — пайшлі глядзець... Замест вёскі — адны галавешкі... Адзін будынак дагараў... А людзей — ні душы. І нічога, дажа ката няма... Дзе ж, думаем, людзі?.. Глянулі ў калодзеж — аж там чалавек забіты. Хаміцэвіч Арцём. І больш — нікога... Думалі ўжо ісці ў лес шукаць, але адзін хлопец — мы яго сустрэлі раней у лесе, ён уцёк яшчэ да прыходу немцаў,— гэты хлопец глянуў на тое месца, дзе быў калгасны склад. А ж там — усе нашы, спаленыя, знявечаныя... Касцей — як картошкі... Не ведаю, колькі б мы там млелі, галасілі, каб нас не адцягнулі партызаны... Яны забралі нас у атрад... Я асталася адна — усе мае загінулі тады... І бацька, і сястра з хлопчыкам...

Успамінаючы, Хаўроння Іванаўна бралася рукою за шчаку, губы яе дрыжалі, а ў вачах — у мяне аж мароз прайшоў па скуры — я ўбачыў жах. Як быццам яны, вочы, цяпер вось глядзелі на груды касцей тых родных і блізкіх, з якімі яна, здаецца, яшчэ во нядаўна гаманіла, смяялася, сядзела за сталом, выбірала бульбу, спявала на радзінах...

На развітанне я ўсё ж папытаў Хаўронню Іванаўну, ці не ведае яна, чаму вёску называлі Хадыка.

— Раней было там урочышча Хадыка,— адказала жанчына.— А чаму яно так называлася — хто ж яго ведае... Урочышча даўнейшае...

Я разумею, вельмі цяжка ўтрымаць у памяці пасля перажытых жахаў нейкую там легенду пра далёкія часы. Тым больш, што сама рэчаіснасць была непараўпальна больш драматычная.

І ўсё ж я не траціў надзеі натрапіць на след. Магчыма, яе ведаюць старажылы суседніх вёсак. Я запісаў у сваю запісную кніжку іх назвы: Сухая Міля і Абедземля.

Але перш за ўсё трэба пабыць на самім урочышчы (так, цяпер ужо зноў урочышчы) Хадыка. Барысу Рыгоровічу звазіць мяне туды на сваім матацыкле не было часу. Ды гэта ўжо і не яго сельсавет, сказаў ён. Лепш за ўсё мне цяпер паехаць у Доўгае — адтуль да Хадыкі будзе бліжэй.

Барыс Рыгоровіч падкінуў мяне да вёскі Драчова (ці Драчава, як называюць некаторыя). Там я сеў на праезджы аўтобус, які высадзіў мяне на скрыжаванні дарог. Тры кіламетры хады па гравейцы — і я ў Доўгім, вялікай, доўгай вёсцы з шырокай і чыстай вуліцай.

Я так нахадзіўся і наездзіўся за дзень, што хацелася цяпер толькі адпачыць, таму адразу пайшоў у сельсавет. Старшыня сельсавета завёў мяне ў БМУ (Старобінскае будаўніча-мантажнае ўпраўленне Салігорскага раёна), якое размяшчалася ў Доўгім. Там камэндант інтэрната гэтага БМУ адвёў мне цэлы пакой з дванаццаццю акуратненька засцеленымі ложкамі — выбірай любы.

Раніцай, пасвяжэлы, з новым запасам сіл, я ўжо быў у старшыні доўгаўскага калгаса «40 год БССР» Івана Трафімавіча Слагады, вельмі добрага і сціплага чалавека. Іван Трафімавіч падвёў мяне да бартавой машыны, поўнай гаманлівых жанок і дзяўчат, і, пагаварыўшы з шафёрам, сказаў мне:

— Завязе на буракі ў Равецкі Лес палольшчыц, і ў перапынку, да абеду, можаце з ім паехаць у Хадыку. Толькі доўга машыны, калі ласка, не затрымлівайце.

Ссадзіўшы за вёскай Равецкі Лес палольшчыц, якія хутка рассыпаліся па бураковым полі, мы паехалі шукаць Хадыку. Шафёр, Мікола Сцешыц, мой аднагодак, у тым баку не бываў. Але я з распытаў ужо ведаў, што спачатку трэба ехаць зноў на гэтае Драчова — Драчаву. Адтуль да ўрочышча 7-8 кіламетраў.

Магазіншчыца ў Драчове паказала нам дарогу, якая вяла да Хадыкі. Але, сказала яна, ні разу там не бываўшы, можна легка збіцца. Яна параіла нам узяць з сабой хлапчукоў, што гулялі непадалёку, — яны там бывалі.

Падехалі да хлапчукоў. На наша пытанне, ці ведаюць яны дарогу да Хадыкі, двое з іх адказалі, што яны адзін раз былі там. Хадзілі ў той бок у маліну і зайшлі паглядзець. Мы прапанавалі сесці ў кузаў і праехаць з намі. Малыя з ахвотай згадзіліся і ў адзін момант былі ў кузаве. Нават малы мурзаты цяльпук гадоў шасці ўскараскаўся

і стаў пры кабіне. Але яго заўважыў бацька, які стаяў тут жа, ля варот.

— А ну злазь, Колька!

Але Колька пачаў прасіцца:

— Ну, та-а-та...

— Каму я кажу?..

— Ну, та-ата!..

Мы сказалі бацьку, што затрымлівацца ў Хадыцы не будзем, зараз жа вернемся назад, і з дзецьмі нічога не станецца. Але ён, пачуўшы, што едзем у Хадыку, загаварыў яшчэ настойлівей:

— Туды вельмі кепская дарога...

Як ні прасіўся малы, расцягваючы — ужо з плачам — сваё «ну, та-ата!», бацька быў няўмольны — давялося злезці.

Дарога і праўда была неважнецкая. Яма на яме. І ў кожнай — на ўсю шырыню дарогі — вада. Аб'ехаць ніяк нельга: паабапал цеснай сцяной стаіць лес. Густы, змрочны, з зараснікамі папараці між замшэлых камлёў. Ехалі проста на вадку. Шафёр аж пацеў, раз за разам пераключаючы хуткасці, круцячы руль. І гэтак — амаль усю дарогу.

Нарэшце пасвятлела — гэта кончыўся лес. Паказалася невялікая, прадаўгаватая палянка.

— Хадыка, — сказалі хлапчукі.

Мы вылезлі з машыны. Збоку ад дарогі на невялікім курганку стаяў просты бетонны помнік. Я хацеў прачытаць, што на ім напісана, але ніякага надпісу не знайшоў, хоць малыя запэўнівалі, што надпіс быў. Сапраўды, пасярэдзіне помніка значыўся след ад шыльдачкі. Можна яна дзе валяецца ў траве? Хацелі прыўзняць пачарнелы вянок засохлых кветак, але туды раптам шмыганула гадзюка, што грэлася на сонцы.

У другім канцы палянкі мы знайшлі яшчэ адзін, падобны на гэты, помнік. І — таксама без надпісу. Пасярод палянкі стаяў абгароджаны трэці, малы помнічак, таксама з бетону. Абапёршыся на шыкеціны агарожы, мы прачыталі выбіты на ім, ужо замшэлы, надпіс: «З + П мирная жителька д. Ходыки сожжена немецкими захватчиками во время Отечественной войны 1941-1945 г.г.» Чытаючы ўголас надпіс, адзін з хлапчукоў замест слова «Ходыки», што якраз пераносілася, сказаў спачатку «Хатыні».

Так, гэта сапраўды была яшчэ адна беларуская Хатынь, адна з тысяч. Хто быў у Хатыні, той бачыў даўжэзны рад адных толькі назваў тых вёсак Беларусі, якія разам з людзьмі былі спалены фашысцкімі акупантамі за час вайны. Прытым, там значыліся толькі вёскі, у якіх было не менш за пяцьдзесят двароў.

Анямеля, мы — шафёр Мікола Сцешыц, трое хлапчукоў і я — хадзілі па зямлі, дзе 28 гадоў назад жылі людзі, па зямлі, якая, здаецца, і цяпер крычыць галасамі закатаваных дзяцей, жанчын, старых. Вось тут былі хаты — мы пазналі іх па сівым палыне і замшэлых цаглінах, што вытыркаліся з зямлі. А вось так ішла вуліца — яе ўсё ж можна было пазнаць. Збоку ад гэтай былой «вуліцы» — мусіць, на агародах — стаялі тры ігрушы-дзічкі — дзве зялёныя, адна ўжо ссохлая. І больш — ніякага следу. Адна палавіна былой вёскі засаджана лесам. На слупе, на бляшанай шыльдачцы, я прачытаў: «Н-Терушское л-во, ур. Ходыка. Мех. посадка сосны з березой. 1969 г. Пл. 4,9 га».

І як тут было не ўспомніць Панчанку:

Буду хату шукаць — а знайду руіны,
Буду маці гукаць—адгукнецца магіла
На пагосце старым пад вярбою пахілай.

Свае пачуцці, выкліканыя ўбачаным і пачутым, я таксама паспрабаваў выказаць у вершы, які так і назваў — «Хадыка».

Дубы ды сосны. Хвошч ды вязель.
Жывіцы выстаялай хмель.
Я думаў: стране даўгавязы
Над звонкай студняй журавель.

Я думаў: сонечную казку
Пакажуць ліштвы, а ў акне
Адчыніць вейкі — калі ласка! —
Блакiт нябесны ў сэрца мне.

Я думаў: ля прысад рабінавых,
На вуліцы, дзе мурава,
Акружыць стайкай верабінай
Мяне вясковая дзятва.

Дарэмна: у вянку яловым —
Вуглі ды некалькі цаглін.
Дыміць на печышчах вясковых
Расліна горкая — палын.

Той чорны дзень—як цень далёкі.
Ды ўсё запомніў гэты кут.
Па сённю — ледзь ступі— сарокі
Спалохана стракочуць тут.

Над палянкай, выглянуўшы з-за вяршалаін дрэў, стаяла сонца. Яно не мінае ні адзін куточак на зямлі — яго хапае ўсім. Толькі, аказваецца, ёсць людзі, якім яго мала...

Шумелі паціху бярозы, недзе рыпела дрэва, тручыся аб другое дрэва. Цішыня. Хораша, мусіць, было тут людзям, у гэтай зялёнай глушы, сярод дрэў і птушак, сярод лясных красак і пчол. І я разумею асочніка Хадыку, які змог пражыць тут свае трыццаць год. А што гэта было якраз тое месца, я не сумняваюся. Вельмі ж падобная была гэтая пушча на тую, у якой апынуўся няшчасны прыгонны селянін:

Дамоў не трапіш, людзі не пачуюць,
І пошчаку ў адказ не прычакаеш.
Усё жыццё, папэўна, тут звякую,
Ніхто не знойдзе, нават з ганчакамі...
Ніхто не абзавецца і не крыкне,
Хіба гадзюка ў мокрых травах ськне
Або на вадапоі, ля крыніцы,
Раўне мядзведзь і прамільгне лісіца.
І зноўку ціха... Толькі лёгкі вецер
Шуміць таёмна у спрадвечным вецці.
А як жа шмат на баравых палянах
Пахучых зёлак і раслін мядзвяных...

Толькі ж дзе той дуб, у якім магло быць Хадыкава дупло? Дуба на палянцы няма. Толькі калі я зноў вярнуўся ў калгас «40 год БССР» і раскажаў там пра паездку ў Хадыку, сакратар нартарганізацыі запытаў у мяне: «А пня ад дуба там не бачылі?» І раскажаў, што ён, калі ездзіў туды пасля вайны, звярнуў увагу на той пень, бо быў надта вялікі і з дуплом.

Усе сляды легенды!

Пахадзіўшы па паляне, мы паехалі шукаць вёскі Абедземлю і Сухую Мілю: а раптам знойдзецца сама легенда?

Дарога і тут была з лужынамі (і адкуль яны сярод лета?), з тоўстымі жыламі карэння. Праехалі па ёй кіламетры чатыры, а лесу ўсё не відаць канца. На дарозе ўбачылі чалавека — ішоў, коцячы побач веласіпед. Гэта быў брыгадзір з калгаса «Усход» Іван Аляксандравіч Яфімчык. Ён раскажаў, што вёскі, да якіх мы едзем, таксама былі разам з людзьмі спалены фашыстамі. Значыць, пра мясцовыя легенды няма ў каго і пытаць...

Мы вярнуліся назад і, апошні раз абвёўшы вачыма затравелую паляну, развіталіся са старадаўнім урочышчам Хадыка, дзе калісьці — так, ужо зноў калісьці — жылі людзі і паданні, дзе цяпер ізноў

гамоніць з небам той самы вячысты бор — нямы сведка жахлівых чалавечых учынкаў.

ДАРОГАМІ ПАЛЕССЯ

Чым пахнуць палескія дарогі. Сустрэча з Церашковай. Лепш мени, ды лепш. Загадчык кішкі. За пяць капеек — сто галоў. Салацік па-доўгаўску. Пра што расказала афіша. БМУ, калгас і Глеб Успенскі. Зямлі пагрэбны паэты.

Па зялёнай зямлі, без дарог і сцежак, проста па каласах жыта, па галоўках лугавых красак, па голлі дрэў, прайшоў — з грымотамі — кароткачасовы, як казалі б па радыё, дождж. І зараз — шырока і хораша — пагне свежай глебай, лісцем аleshніку і — ад дарожнага гравію, з якога ідзе пара, — лазняй.

Гравейка, прамаая і гладкая, вядзе мяне ў Яскавічы — мой далейшы «пункт прызначэння».

«Першае месца, якое я помню, — гэта Яскавічы», — пісаў Сыракомля ў сваёй аўтабіяграфіі.

У арбіты маіх вачэй плывуць ніколі не бачаныя дагэтуль прасторы — Палессе. Хто з нашых, беларускіх, паэтаў не пісаў пра гэты дзівосны і самабытны край! Сапраўды, «шмат злажылі казак, і легенд, і песен, людзі пра балота, пра сваё Палессе» (Я. Купала).

Але першым, хто расказаў у сваіх паэмах і вершах пра палескую зямлю, быў Уладзіслаў Сыракомля, які некалі таптаў яе сцежкі, слухаў яе казкі, карміў яе камароў:

Смутны краю Палессе! З маленства знаёмы,
Так і свецяць мне вобразы даляў замгнёных:
Прад вачамі снуюць, нібы сонныя мары,
Неаглядныя багнаў куп'істых абшары.
Гушча цёмных лясоў, дзе — нібыта ў скляпенні,
Ды рака, што ў чаротах цячэ ў задуменні,
Аваднёў, тых крылатых назолаў, дружина,
Матылёк, што лятае над воднай раўнінай,
Тая ціша, што часам парвецца ўранні
Вострым жорава крыкам, буслоў клекатаннем,
Або плюханнем чоўна па хвалі спакойнай,
Калі з вонцерам выйдзе рыбак. Край чароўны!
Зноў плывуць у мой сон таго ветру павевы,
Жаўтапесак Палесся і панурья дрэвы...

Гэтыя радкі з паэмы «Улас» я пераклаў сам: да сённяшняга дня твор беларускаму чытачу невядомы. А дарэмна: паэма вельмі хораша і паэтычна расказвае пра міпулае Беларусі, пра жыццё і быт, вераванні і паданні палешукоў, якія

Заслепеныя лесам, акружаныя вадою,
Тут сам-насам жывуць са сваёю бядою.
Ніякі новы звычай, ніякі павеў новы
Ані не змяніў іх адзення, іх даўняе мовы...
Таксама іх кормяць ягады, мёд і рыба,
Нішто тут не дадалося — трохі нэндзы хіба...

Як жа змянілася цяпер жыццё палешукоў, само Палессе? Я шаргачу чаравікамі па жорсткаму гравію дарогі і шукаю вачыма тыя пейзажы, якія маляваў паэт. Іх няма. Як і ўсюды, дзе я ні ездзіў. Яны — назаўсёды — засталіся толькі ў паэтычных строфах. На месцы тых «неаглядных багнаў» — паўсюдна красуе жыта, кусціцца ячмень, цвіце ружавата-белымі суквеццямі бульба. А вунь, пры боку дарогі, бягуць кудысьці, чапляючыся за белья ролікі на слупах, поўныя гуду правады — новая казка Палесся.

Недзе на сярэдзіне дарогі, калі ногі папрасілі адпачыць, я падняў руку перад запыленым грузавіком.

— Вы не ў Яскавічы? — папытаў я ў акенца кабінкі, калі машына прытармазіла.

— Залазь,— шафёр, перагнуўшыся, націснуў на ручку дзвярэй.

У машыне, побач з шаферам, сядзела танклявая дзяўчына гадоў дваццаці. Яна пасунулася, дала мне месца. Дзяўчына была жвавая, без ганарлівасці, і гаворка завязалася сама сабой. З размовы я даведаўся, што яна — з БМУ, едзе на аб'ект у Яскавічы. Там, на рацэ Морач, будуюцца шлюз. А чаму б мне таксама не пабыць там, не пацікавіцца, што робяць палескія будаўнікі-мантажнікі? Я выказаў сваё пажаданне. Пры гэтым, канешне, назваў сябе і заадно папытаў пра яе.

— Я раблю інжынерам па працы,— адказала дзяўчына,— Прозвішча мае — Церашкова.

— Церашкова? — перапытаў я.— А не Валяй зваць?

— Не, Ніна,— усміхнулася ў адказ дзяўчына.

Ніна Церашкова аказалася родам з Гомельшчыны.

Бацькі праслаўленай лётчыцы-касманаўткі, як мне вядома, таксама з Беларусі. Ці не ад Цярэшкі — назвы вядомай беларускай народнай гульні— паходзіць гэтае прозвішча?

Вось і шлюз. Кругом будаўніцтва — самазвалы, каўшы экскаватараў. Успыхвае зарыва электразваркі. Рака цячэ яшчэ сваім старым рэчышчам, але побач ёй падрыхтавалі ўжо другое, больш шырокае, прамое. Калі б я прыехаў крышку пазней, то не ўбачыў бы ўжо рапейшай Морачы, той Морачы, па чаротах якой лазіў малы Уладзіслаў Сыракомля, на хвалі якой не раз сустракаў ен рыбацкі човен ці шугалею (лодка, выдзеўбаная з камля дуба, такія лодкі рабілі якраз па Палессі, пра іх таксама гаворыць Сыракомля ў сваіх творах).

Ніна Церашкова прывяла мяне ў дашчаны дамок каля шлюза — да галоўнага інжынера БМУ Аркадзя Карніенкі, маладога хударлявага хлопца-ўкраінца. Ён трымаў у руках трубку радыёсувязі, шчоўкаў шматлікімі рычажкамі прыстасавання:

— Алё, алё! Як мяне чуеце? Пераходжу на прыём.— І зноў — шчоўканне рычажкамі.— Добра? Дык вось, яснавокая: перадай — не робіць ні адзін вібратар!.. Патрэбен трансфарматар... Або электрык. Няма чым ушчыльняць бетон. Прысылайце тэрмінова, бо будзе прастой! Чуеце?

Калі ён пагаварыў, Ніна пазнаёміла нас і пачала развітвацца:

— Прабачце, мне няма калі — чакае земснарад.

Сказала так, быццам земснарад — імя добрага хлопца, які чакае яе недзе там, ля ракі, і ніяк не можа дачакацца.

Аркадзь Карніенка робіць тут з 1962 года. Спечатку быў прапрабам, а тры гады назад яго прызначылі галоўным інжынерам. Асноўная задача Старобінскага БМУ, расказаў ён,— асушка палескіх балот. На сённяшні дзень асушылі тры асноўныя масівы — Крывіцкі, Дзвінскі (калгас «Партызанскі край») і Ракітню. Усяго — больш за 300 тысяч га. Цяпер прыступілі да асушкі агромністага Вялікалескага масіву і нізоўя ракі Морач. Там пакуль што захаваліся яшчэ непраходныя балоты. На іх месцы будуць пабудаваны два буйныя саўгасы, якія дадуць краіне тоны хлеба і мяса...

Тут я выказаў Аркадзю сваю трывогу: а што будзе з прыродай, з кліматам? Ці не здарыцца так, што на багатае вадой Палессе мы наклічам калі-небудзь засуху?

Аркадзь заспакоіў мяне, што гэтага не здарыцца:

— Праўда — у «10-годдзі БССР» на тарфяніках пракідаюцца беля зальсіны. Але гэта — ад няправільных севазваротаў. Трэба, каб тарфянікі на 40 працэнтаў былі заняты травамі — яны замацоўваюць глебу. Другая прычына — тое, што Мар'інскія балоты асушваліся прымітыўнымі спосабам — адкрытай сістэмай. Цяпер мы так не робім — будзем асушваць балоты толькі закрытым дрэнажом. Так, каб можна было, па меры неабходнасці, рэгуляваць узровень вады.

Канешне, гэта будзе абыходзіцца даражэй, тэмпы будуць меншыя. Але — лепш менш, ды лепш.

Я папрасіў яго растлумачыць больш падрабязна пра гэтую новую сістэму асушкі балот.

— Вы філолаг? — папытаў ён.— Тады, канешне, вам не ўсё панятна,— і ён узяў аловак.

Я слухаў Аркадзя, і мне было сорамна, што не ведаю такіх простых рэчаў. «Філоны мы, а не філолагі,— гаварыў я сабе.— У век тэхнікі — не ведаем тэхнікі. Летаем па версе, як матылі».

Потым мы глядзелі, як рабочыя ўстанаўлівалі арматуру. Хлапец гадоў семнаццаці, прымерваючыся вокам з адлегласці, паказваў ім далоняй рукі, наколькі патрэбна гэтую арматуру пасунуць. Рабіў ён гэта яшчэ няўпэўнена, увесь час азіраўся на галоўнага інжынера.

— Гэта наш новы майстар участка,— растлумачваў мне Аркадзь.— Толькі што скончыў Мазырскі тэхнікум. Міша добры хлопец — стараецца, з яго будзе толк...

Знізу, з будучага шлюза, поўз сюды, пад нашы ногі, тоўсты шланг, падобны на пажарную кішку. Дзядзька з папяросай у зубах час ад часу браў яго рукамі і накіроўваў праз насыпаны грудок зямлі, на якім мы стаялі, у бок рачной плыні — выпускаў ваду.

— Значыць, рака ўжо ўзята ў кішку? — пажартаваў я, падышоўшы да дзядзькі.

— Выходзіць, так,— адказаў ён з усмешкай.— Яно — не зліваць, дык затопіць усю пляцоўку. Так што, некаму трэба і гэтую работу рабіць. Паставілі мяне. Вось і стаю, гляджу сваё дзела. Адным словам, загадчык кішкі!

Тут жа, за два крокі ад шлюза, былі Яскавічы. Найду пахаджу па вёсцы, а потым, к вечару, вярнуся сюды, каб зноў разам з меліяратарамі паехаць у Доўгае, дзе ў мяне забяспечаны начлег.

Сяло аказалася вялікае, стройнае, з шырокай вуліцай. Дамы даволі прыстойныя, з верандамі і шырокімі вокнамі. Над шыфернымі дахамі — тэлевізійныя антэны. Так, сённяшнія Яскавічы нічым не напамінаюць тых Яскавічы, якія больш чым стагоддзе назад бачыў Уладзіслаў Сыракомля. Вось як пра іх пісаў паэт:

Сярод багнаў і бораў,
На пясочку на рыжым
Села вёска ў пакоры,
Як убогі пад крыжам.

Людзі ў зрэбных сярмягах,

Лапці ногі ім вязжуць,
Уваччу голад, смага,
Б'е ад іх дым і сажа.
Тырчаць пуняў і хатаў
Ломам сцены-шкілеты,
Замест гонтаў на латах —
Лахманы з ачарэнтаў.

Гняздо ж бусел бяспечна
На страсе пачаў класці —
Селянін верыць вечна,
Што яго ў гэтым шчасце.

Не пляці гэтых божбаў...
Жывуць буслы пустынна,
Калі ж слухаць варожбаў,—
Шчасна й ваша краіна.

О, жывём мы шчасліва!..
Трудна хлеба век меці,
Глядзіць пусткаю ніва,
Пуста ў пуні і клеці.

Гэтыя строфы, перакладзеныя Янкам Купалам,— жывая гісторыя Палесся. Дзе, у якога этнографа знойдзеш такі васьмаляўнічы расказ пра жыццё і быт палешукоў часоў прыгону, ачмураных забабонамі, прыгнечаных галечай, вечнай бяхлебiцай?

Многа вады ўцякло з таго часу. Шмат пабачылі за стагоддзе Яскавічы. Ало, мусіць, піколі столькі не перацярапелі, як у міпулюю вайну. Сяло было начыста спалена фашыстамі, спалена, як яны гэта ўсюды рабілі, разам з людзьмі — дзецьмі, жанчыпамі, старымі. Ад вялікага сяла не засталася ні каля ні двара. Зараз яно адрадзілася: панаехаі людзі, разбудаваліся. Цяпер тут — каля 180 двароў. У Яскавічах — васьмігадовая школа, аддзяленне сувязі, сельмаг, камбінат бытавога абслугоўвання. Сяло з'яўляецца цэнтрам сельсавета і саўгаса.

Пра ўсё гэта я даведаўся ад людзей, з якімі сустракаўся проста на вуліцы. Дарэчы, я думаў спачатку завітаць да Ганны Парфенаўны Андруховіч, якая, паводле слоў Дзмітрыя Івапавіча Хаміцэвіча, жыла ў Яскавічах. Але потым раздумаў: папомніўшы ёй пра спаленых дзяцей, я, канешне ж, зноў растрывожыў бы самыя балючыя яе раны. А так — яна, напэўна б, шмат чаго дабавіла да той трагічнай гісторыі маленькай беларускай вёсачкі Хадыкі.

Пад канец я затрымаўся каля магазіна — тут было людна. Сабраўшыся ў кружкі, гаманілі — пра тое, што набяжыць — мужчыны, пакурваючы папулярны тут «Север». Я таксама падышоў да аднаго кружка — на мяне асабліва ніхто не звяртаў увагі, бо тут быў, акрамя ўсяго, аўтобусны прыпынак, і многія чакалі аўтобуса. Мне вельмі цікава было паслухаць людскую гаворку. Якая чыстая, каларытная беларуская мова, колькі нечаканых, вядомых, але ўжо, здавалася, забытых слоў! І як хораша, патуральна льецца яна з вуснаў гэтых простых дзядзькоў і цёткаў, занятых сваімі адвечнымі гаспадарскімі клопатамі!

Я загаварыў да камлюкаватага, нябрытага дзядзькі, што стаяў крышку збоку — у руках ён трымаў сетку з буханкамі хлеба, між якімі былі заціснуты абаранкі, размоклы кулёчак камсы (за пяць капеек—сто галоў, такую загадку загадаў пра яе адзін з дзядзькоў) і бутэлька «чарніла». Мне хацелася даведацца, ці няма тут паблізу ўрочышча або вёскі пад назвай «Чортаў Брод» — я забыўся пра гэта папытаць у тых, з кім гутарыў раней. Пра Чортаў Брод расказваецца ў адным з твораў Сыракомлі. Гэта — глухое палескае ўрочышча сярод непраходных балот. Магчыма, я знайду яшчэ адзін факт, які будзе гаварыць аб тым, наколькі блізкі паэт быў у сваёй творчасці да беларускага фальклору. Дзядзька сказаў мне, што ён ведае вёскі Жоўты Брод, Жылін Брод, а вось Чортавага не сустракаў. Можа, хто іншы раскажа. Сам дзядзька не яскавіцкі, жыве ён за некалькі кіламетраў адсюль — у Савецкай Морачы. Ну, што ж, для мяне і гэта было цікава — усё-такі Брады каля Яскавіч ёсць. Дарэчы, а чаму — Савецкая Морач? Дзядзька расказаў мне, што раней тут — якраз на Марачанцы (так ён назваў раку Морач) — праходзіла савецка-польская граніца. На польскім баку была веска Морач. У 1924 годзе адтуль у Савецкуго Беларусь уцякалі ўсе, хто толькі мог — людзі не жадалі больш рабіць на паноў. Перабежчыкі з Морачы пабудавалі на савецкім баку новую вёску, якую і назвалі — Савецкая Морач. Да той жа, першай Морачы, дабавіўся эпітэт — Заходняя.

Вечарам я зноў быў у Доўгім. Мая палеская праграма была, як пішуць газетчыкі, вычарпана. Пераначую — і гайда далей.

Вячэраў у сталоўцы БМУ. На раздачы стаяла бялавая ружова-шчкая дзяўчына з кропелькамі рабаціння, працавала яна весела, з усмешкай. Я бачыў яе тут, на гэтым жа месцы, і ўчора вечарам, і сёння — як снедаў.

— Што вам? — глядзела яна на чарговага кліента з падносам, трымаючы напатагове талерку.

А праз секунду глядзела ўжо на другога:

— Што вам?

Колькі разоў за дзень паўтарыла яна гэтае «што вам?», стоячы ў густой духаце кухні, дзе на шматлікіх плітках і плітах увесь час нешта варыцца, смажыцца, пяэцца, скварыцца! Можна толькі здзіўляцца, як яна яшчэ захавала пры гэтым «прысутнасць духу», не набыла той раздражнёнасці, праз якую так часта хапаемса мы, гарадскія, за «Кнігу скаргаў». Такую ж во ветлівасць мы, чэрствыя кліенты, як бы і не заўважаем. А варта б было. Варта б было хоць нечым ды адзначыць гэтую нялёгкую, сапраўды гераічную працу сціплых працаўніц рабочых — ды і не толькі рабочых — сталовак. Так, я ўпэўнен, што сярод іх таксама ёсць свае героі.

Праўда, гатавалі тут, як кажуць, не вельмі (відаць, на гэта былі свае прычыны). Узяць вось гэтую «салату»: буйна пакрышылі капусту, лінулі на яе алею — і гатова. На добры толк, яе трэба б было хоць перацерці. Але цыбатыя, хударлявыя хлопцы — асноўныя наведвальнікі сталоўкі,— заказваючы гэтую «жывую» капусту, ласкава называлі яе «салацік», а потым, за сталамі, у адзін момант пераціралі яе ўласнымі зубамі. Гледзячы на іх, я таксама са смакам з'еў сваю порцыю «салаты па-доўгаўску».

У 10 гадзін вечара ў клубе БМУ афіша абяцала канцэрт артыстаў Белдзяржсфілармоніі, сярод іх я прачытаў імёны Ніжнікавай, Бражніка. На вуліцы, перад уваходам у клуб, тоўпіліся рабочыя БМУ і калгаснікі мясцовага калгаса. Я ўжо навучыўся іх адрозніваць. Зрэшты, і «вучыцца» тут не было чаго: раз малады — значыць, рабочы, пажылы — калгаснік. Аркадзь Карніенка казаў мне, што сярэдні ўзрост рабочых БМУ — 18-25 гадоў, трыццацігадовага называюць ужо старым. Старшыня ж калгаса Іван Трафімавіч, у сваю чаргу, скардзіўся, што ў калгасе асталіся адны старыя, уся моладзь перабегла ў БМУ.

Яго, Івана Трафімавіча, я якраз і ўбачыў тут, сярод людзей. Падышоўшы, я пацікавіўся, хто аплачвае канцэрт, Іван Трафімавіч адказаў, што аплачвае калгас сумесна з БМУ — па 150 рублёў: хай глядзяць і тыя, і другія.

Мне прыгадаліся шматлікія артыкулы, якія вырашалі праблему «моладзь і вёска». Апошні, які я чытаў, быў артыкул М. Дзелянкоўскага ў газеце «Літаратура і мастацтва» ад 5 чэрвеня. Асноўнай прычынай міграцыі сельскай моладзі ў горад аўтар лічыць неўладкаванасць быту ў вёсцы. На зусім сур'ёзнай ноце М. Дзелянкоўскі піша: «А ўзяць бытавое абслугоўванне. І зноў — не ў спрошчаным выглядзе: у вёсцы, маўляў, ёсць быткамбінат, пошта, магазін. Так, ёсць. Але куды ім да гарадскіх! Не купіш жа ў сельскім магазіне ні торта, ні

марожанага, пі іншых прысмакаў. А абаранкі, булкі, белы хлеб...» І далей: «Спажывецкі падыход? Магчыма. Але і яго ўлічваць трэба. Булка свежая ці марожанае, скажам, дробязь. Ну, а тэатр, спартыўныя спаборніцтвы на высокім узроўні ці іншыя масавыя відовішчы, музеі, выстаўкі і г. д. А дзе ў вёсцы пастрыгчыся, зрабіць модную прычоску?..»

Усе гэтыя вельмі наіўныя довады легка разбіваюцца аб факт Доўгага: людзі жывуць абсалютна ў адных і тых жа ўмовах — у адной і той жа вёсцы, наведваюць адзін і той жа клуб, адны і тыя ж магазіны, пошту, сталоўку і г. д., а вось працаваць у калгасе не хочучь, стараюцца ўладкавацца ў БМУ.

Значыць, моладзь ідзе не з вёскі ў горад, а з калгаса на прадпрыемства — вось у чым соль. Але чаму? Можна, таму, што на прадпрыемстве, у адрозненне ад калгаса, нарміраваны рабочы дзень («ад і да»), цвёрдая зарплата? Не хачу быць тут катэгарычным — магчыма, і гэта мае значэнне. Але асноўная прычына, чаму моладзь пакідае зямлю, мне здаецца, усё ж не ў гэтым..

Нядаўна я прачытаў выдатныя нарысы Глеба Успенскага пра сялянскую працу. У адным з іх пісьменнік прызнаецца, што доўга не мог зразумець, што прымушае селяніна, у дадзеным выпадку Івана Ермалаевіча, усе без астатку сілы аддаць сваёй цяжкай працы, біцца ўсё жыццё, не бачачы свету, дзеля аднаго кавалка хлеба, не мог даўмецца, дзе «тайна бясплённасці і бясконцасці працы, з якіх сатканы дні, гадзіны і гады існавання Івана Ермалаевіча і многіх на яго падобных». Гэтую тайну ён разгадаў, дзякуючы глыбокаму вывучэнню душы хлебароба, яго псіхалогіі. Ёю, гэтаю тайнаю, была, як даказаў пісьменнік, паэзія земляробчай працы: «Аказалася, што земляробчая праца, якая забірае ў Івана Ермалаевіча ўсё жыццё, хоць і мае бачны вынік толькі ў тым, што Іван Ермалаевіч «не галодны» з усім сваім сямействам і скацінай, але ў той жа час у гэтай працы — усе яго найістотнейшыя інтарэсы. Іван Ермалаевіч «бецца» не толькі таму, што яму трэба пад'есці, плаціць падаткі, але і таму яшчэ, што земляробчая праца з усімі яе разгалінаваннямі, нечаканасцямі паглынае і яго душу, сканцэптуоўвае ў сабе амаль усю яго разумовую і нават маральную дзейнасць, як бы задавальняе маральна. Ні ў якой іншай сферы, акрамя сферы земляробчай працы, зноў-такі ў безлічы яе разгалінаванняў і складанасцей, думка яго не такая вольная, не такая смелая, не такая напружальная, як іменная тут, дзе саха, барана, авечкі, куры, качкі, каровы і г. д.». Тут, у сваёй працы, піша Г. Успенскі, солянін — мастак, паэт, творца. Адсюль такая «ўлада зямлі», яе «цяга», якая прымушае селяніна ад цямна да цямна «круціцца» на

полі, прачыпацца сярод ночы, цэлымі днямі думаць аб нейкай качцы ці «зялёненькай травінцы» жыта. Прычым, падкрэслівае пісьменнік, гэтую цягу і ўладу зямлі, якія пабочнаму воку здаюцца нязмерна цяжкімі, «народ нясе лёгка, як пустую сумачку».

Паэзія земляробчай працы, яку. «адкрыў» Глеб Успенскі, была магчыма ў апісаным ім выглядзе, канешне, толькі пры адсталай, патрыярхальнай, аднаасобніцкай сістэме гаспадаркі. Яна, гэтая паэзія, як паказаў выдатны нарысіст-псіхолаг, была ў яго час велізарнай сілай, на якой па сутнасці трымалася ўся тагачасная сельская гаспадарка, была тым адзіным рухавіком, пры дапамозе якога яна развівалася. Сёння, з увядзеннем новых, прагрэсіўных форм гаспадарання на сяле, з ростам спецыялізацыі сольскага гаспадарчай вытворчасці, сама сабой знікае — як гэта ні шкада — і тая паэзія земляробчай працы, пра якую так хораша раскажаў Глеб Успенскі.

Ці не таму і не прыжываецца сённяшня моладзь на зямлі, на якой параджаецца, пазбаўляючыся яе «ўлады»? Ці не таму і расце, большыцца, як снежны ком, гэты паток моладзі — з вёскі ў горад? Чым яго можна прыпыніць? Тортам і свежымі булкімі, як раіць М. Дзелянкоўскі? Выбачайце. Што-што, а падобныя бытавыя «даброты» мала цікавяць маладога чалавека. Яго больш задавальняе рамантыка — вядома, не ўяўная, а сапраўдная, кліча справа, у якой ён можа найбольшым чынам праявіць сябе, дзе ён можа быць самім сабой, адным словам, вабіць паэзія — канешне, у шырокім сэнсе гэтага слова. Відаць, усё гэта больш знаходзіць цяпер моладзь у горадзе — на прадпрыемстве, у навукова-даследчым інстытуце, у той ці іншай установе.

Я не ведаю: што трэба зрабіць, каб усё гэта было і ў вёсцы, у калгасе. Ведаю адно: рабіць нешта трэба. Бо сёння таксама — я думаю, з гэтым згодзіцца кожны — зямлі патрэбны, побач з нашай новай выдатнейшай сучаснай тэхнікай, паэты — людзі, якія любяць гэтую зямлю, якія не ўяўляюць без яе жыцця, якія адчуваюць сябе тут дома.

Зямлі патрэбны—

паэты,

якія

ёю жывуць і дыхаюць,
аб ёй, як аб маці, дбаюць,

якія,

перш чым з плугам прайсці,
думкамі
яе саграваюць.

Яны яшчэ ў снежні снежным,
калі за хатамі свет увесь белы,
у галаве
раўнютка ўзаруць яе і прабарануюць!
Яны яшчэ ў лютым лютым,
калі замятае снег зоры,
Кожны палетак засеюць
зярнят золатам.
А потым зноў яго перасеюць,
і не раз, а разоў, можа, дваццаць ці сорок.
І доўга думаць будуць,
дзе жыта пусціць, дзе проса,
куды колас вось гэты
Паставіць звінець...
Адным толькі ім, паэтам
(сапраўдным, не вершаплётам),
рада
Аддаць зямля ў рукі ключы
ад
залатаносных складаў.

Крытык Р. Бярозкін, прачытаўшы гэты верш у маёй кнізе «Чарназём», зразумеў яго так, быццам я заклікаю на зямлю паэтаў — членаў і не членаў нашага Саюза пісьменнікаў. А ў мяне і ў галаве такога не было. Што ж, значыць, я недастаткова ясна выказаў сваю думку, не здолеў як след данесці яе да чытача.

Пра ўсё гэта думалася мне, калі я тупаў каля клуба, чакаючы прыезду артыстаў.

Нарэшце яны прыехалі. Я ўбачыў знаёмы мне твар Бражніка. Людзі, што стаялі на вуліцы, паціснуліся ў клубную залу, а я падаўся ў свой дванаццаціложкавы пакой — спаць: заўтра мяне чакала новая частка маёй дарогі.

НЯСВІЖСКІЯ НЕБАСХІЛЫ

*На «новай зямлі». «Самаяздачка» і акно,
расчыненае ў свет. Калгасны «стражнік». «Шпіён».
Сонца горада. Сустрэча з паэтам. Попел князёў.
Альба — звярынец Радзівілаў. Кацярынскія бярозы.*

Дзень гойданкі па дарозе Доўгае — Яскавічы — Старобін—Слуцк — Капыль, начлег на раскладушцы капыльскай гасцініцы, і вось, сышоўшы чыстым ядраным ранкам з чарговага аўтобуса, я апынуўся

ў Кудзінавічах — вёсцы, куды пераехаў з Яскавіч, намерваючыся знайсці на «новай зямлі» сваё арандатарскае пгчасце, Аляксандр Кандратовіч — бацька паэта.

Тут, па гэтай зялёнай мураве, па круглых, як маленькія курганкі, купінах, зрашочаных мурашкамі і чмялямі, па беламу і мяккаму (ступіш — і не пачуеш) пяску вуліцы — працягу палявой дарогі — хадзіла некалі маленства Уладзіслава Сыракомлі, тут, забываючы на вячэру, а то і сон, цэлымі днямі гуляў ён з вясковымі хлапчукамі ў «чыжыка» і «свінню», гарцаваў верхам на бярозавым «кані», тут, на зімовых вячорках, як зачараваны, слухаў ён, поўня суму і жалю, цягучыя песні прыгонных беларускіх сялянак, адсюль, ахоплены прагай аблегчыць долю забітага беларускага мужыка, падаўся ён з набітым кнігамі і шпыткамі ранцам у Нясвіж па навуку.

Вёска Кудзінавічы знаходзіцца якраз на мяжы Нясвіжскага і Капыльскага раёнаў, але ўваходзіць у склад апошняга. Сельсавет — Пацейкаўскі.

Інфармацыю пра вёску даў мне яшчэ ў аўтобусе дзядзька з Кудзінавіч, які вёз з Капыля сетку хлеба. Мы разам з ім і выйшлі на прыпынку.

— А да каго вы ў Кудзінавічах? — папытаў ён.

Я не ведаў, што і адказаць. Моркавалася проста пахадзіць па вёсцы, пагутарыць з людзьмі. Але так вось і сказаць дзядзьку — ён, напэўна, не зразумее.

— Думаю зайсці ў школу,— адказаў я. Відаць, і сапраўды трэба было пачаць са школы: з дырэктарам ці настаўнікам, якім легка можна растлумачыць мэту майго з'яўлення тут, усё ж лацвей было знаёміцца з вёскай.

— Але школа цяпер зачынена,— сказаў дзядзька.— І ні дырэктара, ні настаўніка няма ў вёсцы — паехалі ў Мінск.

Раз так, сказаў я дзядзьку, то зайду да брыгадзіра. Але перш — пагляджу магазін.

У магазіне я папоўпіў свой сакваяж пачкам пчэння і кульком цукерак — хай ляжаць. Калі зноў выйшаў на ганак, убачыў у акне суседняй хаты тры ці чатыры прыплюснутыя да шыбы жаночыя і, здаецца, дзіцячыя насы і столькі ж пар вачэй па-над імі, што былі скіраваны ў мой бок. Ці не мой гэты чорны сакваяж і «дэголеўка» (капялюшык без палёў, які я купіў у Бабруйску, хоць і не ведаў, носяць яго ў нас ці не, ва ўсякім разе ні ў каго іншага, апрача дзяцей, я такога не сустракаў) выклікалі ў людзей такую цікавасць да маёй асобы?

Ідучы па вуліцы, убачыў на лаўцы дзвюх жанчын немаладога веку. Даў «добры дзень», прыпыніўся. Слова за словам — разгаварыліся, я прысеў да цёткаў.

Жанчыны былі вельмі словаахвотлівыя, з тых, каго хлебам не кармі, а дай пагаварыць. Цётка, што сядзела бліжэй да мяне, поўная, мажняя, была родам з Пухавіцкага раёна. Я сказаў, што мы суседзі, бо я — са Старадарожскага раёна, раскажаў пра сябе, пра сваю маці, якая, так вось, як і яны, жыве ў вёсцы, дзержыць карову. Заадно, нічога не тоячы, як мог, растлумачыў, чаго я тут, у Кудзінавічах. Гутарыць з імі было легка, бо яны разумелі мяне, я — іх. З размовы я даведаўся нямала цікавага пра вёску Кудзінавічы. Напрыклад, тое, што тут раней была невялікая рачулка, якая называлася Бабулька, з яршамі, уюнамі і ракамі. Цякла яна ў Нёман. Цяпер, калі скрозь панакопвалі канаў, асушылі балоты, рачулка знікла. І яшчэ — недалёка ад вёскі ёсць месца пад назвай Двор. Там некалі жыў пан. Цёткі добра яго помняць, хоць былі тады малыя. Помняць, як першы раз убачылі ў пана веласпед. Спецыяльна хадзілі ў двор глядзець, як пан катаецца на гэтым дзіве з двух колаў, якое яны празвалі — самаяздачка. А зараз — унь якіх машын панараблялі. Да Кудзінавіч некалькі разоў на дзень ходзіць аўтобус. Праўда, зімой, калі намяце снегу, панасыпае гур, ніякая машына ўжо сюды не дапінае. Людзі, акружаныя снягамі, сядзяць тады дома, пры нагрэтых грубках, ды глядзяць тэлевізар — праз гэтае акенца відаць увесь свет.

Гаварылася шмат пра што. І, канешне, пра тое, што трывожыць хлебароба: як пратрымаць карову, нарабіць сена, што трэба б было зрабіць калгасу, каб маладыя гэтак не ўцякалі ў горад, чаго тут ім не хапае.

У час нашай гаворкі на лаўку падсеў дзядзька гадоў пяцідзсяці пяці. Гэта быў, як мне казалі цёткі, — «стражнік», калгасны вартаўнік. Ён сядзеў моўчкі, слухаў — і расказы цёткаў, і мае распыты. А потым, падазрона аглядаючы мяне, пальнуў:

— А вам нашто гэта ведаць? Хто вы такі?

Я пачаў як можна прасцей растлумачваць дзядзьку прычыну майго з'яўлення ў Кудзінавічах. Але па яго вачах я бачыў, што маім словам ён не надта дае веры.

Цёткі таксама прыкусілі языкі, пачалі кідаць на мяне цікаўныя позіркі, як быццам толькі цяпер убачылі. Гаворка, як я ні стараўся яе працягваць, ужо не клеілася.

— Можна б, лепей правялі мяне, дзядзька, да брыгадзіра? — я зразумеў, што без афіцыйна тут не абысціся.

— А вы і самі знойдзеце, яго хата унь за выганам,— адказаў дзядзька тым жа — з цвёрдымі ноткамі — голасам.

Мне нічога не заставалася, як развітацца. Я ішоў з такім адчуваннем, быццам у чымсьці быў вінаваты.

Брыгадзіра (правільней, выконваючага абавязкі брыгадзіра, бо пастаянны брыгадзір хварэў) дома не было. Бабка, відаць, яго маці, сказала, што ён паехаў з жонкай у дровы. Прышлося яшчэ пагуляць па вёсцы — памазоліць людзям вочы.

Калі зноў вярнуўся да брыгадзіравай хаты, на двары — убачыў — стаялі калёсы з дрыўмі, пры аглаблі ляжалі хамут і сядзёлка. Каля гайка тупаў і сам гаспадар.

Паздароўкаўшыся, я назваў сябе, дастаў сваё камандзіровачнае пасведчанне. Брыгадзір — пажылы, павольны ў рухах чалавек — узяў паперку, запрасіў мяне на веранду, пасадзіў на лаве, сам таксама сеў побач са мной і пачаў — доўга, шавелячы губамі — чытаць. У час гэтага зацяжнага чытання ўвайшла яго жонка. Яна нахілілася да яго вуха і пачала нешта шаптаць.

— Ды не, вось жа дакумант,— сказаў уголос брыгадзір, паказваючы ёй мае пасведчанне.

— Хто ж яго ведае,— сказала цётка — у яе быў агрубелы ад вятроў і сонца твар, патрэсканыя прыпухлыя рукі; павярнуўшыся да мяне, яна «датлумачыла»: — Гэта ж, Кажуць, амерыканцаў з неба спускаюць. Каб нашу савецкую ўласць забраць... Хаця ж бы і вы не былі які шпіён...

Я не памыліўся, яна так і сказала: «шпіён». Мне гэта пачало ўжо надакучаць, і я не ўтрымаўся:

— Кіньце вы малоць глупства! Няўжо вы думаеце, што патрэбны нейкаму шпіёну?

Мае вельмі шчырае абурэнне, здаецца, заспакоіла жанчыну. Хаця не зусім, бо яна ўсё яшчэ паглядвала на мяне з падазронасцю — відаць, чутка пра мяне ужо разнеслася па вёсцы. Усё гэта толькі раздражняла, псавала настрой.

Між іншым, з такімі недарэчнымі падазрэннямі я сустракаўся не ўпершыню. Аднойчы, калі я яшчэ працаваў на Беларускай радыё, мы ўдваіх з супрацоўнікам літаратурнага музея Янкі Купалы літаратарам Іванам Курбекам збіралі ў вёсцы Камуна Любанскага раёна матэрыял для перадачы «Гавораць героі пазмы «Над ракой Арэсай». Мы хадзілі ад хаты да хаты, запісвалі галасы першых камунараў, па ходу здымаючы фотаапаратам тое, што здавалася нам цікавым у вёсцы купалаўскіх герояў. І раптам на вуліцы наганяе нас хлапчук і кажа, што нас просіць старшыня сельсавета. Калі мы зайшлі ў сельсавет, стар-

шыня — помніцца, ён быў без нагі — спытаўшы, хто мы такія, патрабаваў у нас дакументы. Мы дасталі свае пасведчанні з месца работы. Хоць яны былі з фотакарткамі, усімі пячаткамі і подпісамі, старшыня аб'явіў нам, што яны не сапраўдныя і патрабаваў даць другія. Пашпарты нашы былі ў любанскай гасцініцы, і больш нічога даць старшыні мы не маглі. Тады ён загадаў нам аддаць «рэпарціёр» і фотаапарат, дакументы таксама нам не вяртаў. Дзейнічаў ён вельмі рашуча, упэўнена. У сельсавеце — каля стала і ў дзвярах — стаяла нямала дужых вясковых хлопцаў, якія з цікавасцю назіралі, як старшыня затрымліваў «шпіёнаў», як званіў у раённую міліцыю, дакладваючы аб затрыманых, у якіх ён «ізыял фотаапарат и магнітофод». Нас, канешне, давялося потым адпусціць (трэба было бачыць, з якой незадаволенасцю аддаваў нам старшыня нашы — «магнітафоды»!), хоць мы і патрацілі на гэты спектакль нямала дарагога нам часу...

Дарогай, па якой ездзіў некалі на вазку ў нясвіжскую дамініканскую школу Уладзіслаў Сыракомля, я — спачатку пехатой, потым на аўтобусе — дабраўся пад вечар да Нясвіжа.

Гарадок якраз «абзаводзіўся» цэнямі. З акна нейкай вежы, што маячыла над усімі дахамі дамоў і хат, цяляла ў вочы чырвонае вячэрняе сонца, якое расплылося па шыбе. За Слуцкай брамай нехта раскручваў — здаецца, «Запарожцам» — белы шлейф пылу, які так і вісеў над усёй паласой дарогі.

Уладкаваўшыся ў гасцініцы, я выйшаў пагуляць па горадзе. Накіраваўся да радзівілаўскага замка, дзе, шапочучы чаротам, залацела возера. Пры вуліцы, агароджаны мураванай сцяной, ішоў у неба велічны фарны касцёл. Ён якраз быў адчынены — там нешта рамантавалі. Я ўвайшоў унутр. Справа, на сцяне, у вялікай пазалочанай рамцы мне адразу кінуўся ў вочы знаёмы партрэт Уладзіслава Сыракомлі. Гэта мяне не здзівіла: тут, у Нясвіжы, паэт быў дома. Тут, пачынаючы з 1833 года, гэта значыць, з дзесяцігадовага ўзросту, жыў — спачатку вучыўся, а потым і працаваў у радзівілаўскай канцылярый — будучы паэт, тут ён ведаў кожны камень на бруку, кожнае дрэва ў старажытным парку. Як ніхто лепей, ведаў ён і гісторыю горада, пачынаючы ад даўнейшых часоў. З яе, з гісторый Нясвіжа, і пачаў ён па сутнасці сваю працу па даследаванні гісторый Беларусі. Артыкул пра Нясвіж, які папісаў Ул. Сыракомля на падставе радзівілаўскіх архіваў, быў надрукаваны ў «Старажытнай Польшчы» Балінскага. Гісторый Нясвіжа, яго быту і культуры, яго багатым гістарычным помнікам прысвечаны таксама вялікі раздзел у «Вандройках па маіх былых аколіцах». Можна смела сказаць, што і па сённяшні дзень

гэтыя працы па гісторыі Нясвіжа найбольш поўныя. Без іх наўрад ці абыдзеца і цяпер любы даследчык гісторыі нашых гарадоў і мястэчак. З прац Сыракомлі мы даведваемся, напрыклад, пра тое, што Нясвіж некалі адыгрываў вельмі значную ролю як у культурным, гаспадарчым, так і палітычным жыцці Вялікага княства Літоўскага. Яго называлі нават «другой сталіцай Літвы» пасля Вільні. У сваіх «Вандроўках» Сыракомля расказвае аб развіцці культуры, аб выдавецкай дзейнасці ў Нясвіжы выдатнага беларускага асветніка эпохі Адраджэння Сымона Буднага, чалавека энцыклапедычных ведаў, які добра валодаў многімі еўрапейскімі мовамі, у тым ліку чэшскай, італьянскай, грэчаскай, лацінскай, царкоўнаславянскай, стараўрэйскай, але які тым не менш пісаў і друкаваў свае творы на роднай яму беларускай мове. «Глупствам з'яўляецца,— гаварыў ён,— пагарджаць мовай адной краіны і ўзносіць да неба мову другой». На беларускай мове Сымон Будны напісаў і выдаў у 1562 годзе ў Нясвіжскай друкарні адзін з найбольш значных сваіх твораў — «Катэхізіс», прызначаны для «паспаітнага люду», а таксама іншыя кнігі.

Мяне захапілі яркія, багатыя фарбамі старажытныя роспісы — карціны на біблейскія тэмы, што былі на сценах і столі касцёла, а таксама шматлікія скульптурныя ўпрыгожанні і прадметы дэкаратыўнага мастацтва. Пра іх я ведаў раней з літаратуры, у тым ліку ад Сыракомлі, але бачыў упершыню. Сам касцёл таксама быў цікавы для мяне як архітэктурны помнік мінулага. Пабудаваны ён быў яшчэ ў XVI стагоддзі па праекту італьянскага архітэктара Яна Марыі Бернардоні, якога запрасіў князь Мікалай Хрыстоф Радзівіл-Сіротка. Князь задумаў зрабіць у гэтым касцёле скляпенне для пахавання членаў свайго роду. Кажуць, і цяпер там стаяць дубовыя ацынкаваныя труны з пахаванымі князямі розных пакаленняў. Пра гэтыя труны мне ўспомніўся верш Уладзіслава Сыракомлі, у якім ён вельмі ясна, з характэрнай для паэта іроніяй і выкрывальнай сілай выказаў свае адносіны да «мажнаўладцаў» — прыгнятальнікаў народа:

З трун гнілізнай вее — хоць там арыстакраты
Ляжаць у бальзаміне, злажыўшы галовы.
Згнілі паны і пані, адно ўбор багаты,
Шкілет, герб гавораць пра іх шлях жыццёвы.

Хацелі застацца ў гісторыі, у памяці люду,
Золатам ды крывёю свае імёны пісалі.
Так, былі і яны людзі — тут блюзніць не буду.
Толькі што, каб яны раптам з труны паўставалі?
Зноў бы беглі да іх на паклон, па спагаду,

А яны адварочвалі б вочы з пагардай?..

З касцёла завяла мяне вуліца да замка, дзе цяпер санаторый «Нясвіж». Зялёныя агромпістыя насыпы-валы, тоўстыя мураваныя сцены палаца, вузкія высокія вокны, глушыня ўнутранага двара — адусюль веяла старажытнасцю, часамі, якія даўно праляцелі над светам, але якія, здавалася, нейкім чынам затрымаліся, зачাপіліся тут за гэты востры грудок зялёнае зямлі.

Свае ўражанні ад велічы нясвіжскага замка Уладзіслаў Сыракомля выказаў у санеце, які так і назваў «Замак». Наогул, у Нясвіжы няма месца, якое б ён не апеў у сваіх паэтычных радках. Напрыклад, у цыкле санетаў «Успаміны Нясвіжа» паэт раскажаў і пра Радзівілаўскія муры («Канторшчык бедны, там сядзеў я днямі»), і пра агульны выгляд горада («Малы занушчаны горад стаіць у руінах»), і пра Слуцкую браму, і пра радзівілаўскі звярынец Альбу з летнім палацам, які, дарэчы, як з абурэннем піша Сыракомля ў «Вандроўках», быў, ужо ў яго час, «рукою нейкага спекулянта перароблены на простую гаспадарчую ферму», ад чаго «пазбавіўся сваёй аздобы». Шмат нясвіжскіх пейзажаў першай палавіны XIX стагоддзя рассыпана і ў выдатнай паэме Сыракомлі пра яго «школьныя часы».

Пра ўсё гэта я ведаў, прачытаўшы Сыракомлю, асобныя радкі і строфы былі ў памяці. Таму, калі блукаў па Нясвіжу, было такое ўражанне, быццам горад мне даўно знаёмы і я цяпер толькі прыпамінаў, пазнаваў вядомыя мне мясціны.

На ўскраіне горада, за старым змрачнаватым паркам, мне падалося, што я іду якраз па той дарозе, якую некалі князь Кароль Радзівіл усыпаў соллю і ездзіў па ёй летам на санях, запрэжаных мядзведзямі. Дзядзька, які скошваў па броўках густы пырнік, пацвердзіў маю здагадку: сапраўды, гэта тая «белая» дарога, пра яе ён чуў ад старых. Пра гэтую дарогу, пра дзікія свавольствы князя пісаў і Сыракомля — як у нарысах, так і ў паэтычных творах. Князь марыў аб славе, аб людскай памяці, а дабіўся таго, што паэт «увекавечыў» яго як тупога і бяздушнага самадура, самахвальца, часовае «вядо-масць» якога вырасла на народнай крыві. Смяротны прысуд вынес яму паэт у сваёй «Народнай гутарцы» — «Люмінацыя», пачутай тут, у Нясвіжы, ад старой беларускай жанчыны.

Князь нясвіжскі Кароль, дайце веры мне, дзеткі,
Пэўна, мора меў грошы,
Нечувана нідзе, дый не бачана гэткай
І за светам раскошы.

Колькі птаства на кухню ішло, колькі трункаў,
Як ігралі музыкі,
Калі князь на дзівосы свае і частункі
Панства рознае клікаў.
От, вядома, шалеюць з раскошы магнаты,
Шум і смех у палацы;
Плацяць плачам за гэта змарнелыя хаты,
Плацяць чорнаю працай.

Гэта, так сказаць, «запеў» гутаркі, дзе дадзена агульная характарыстыка Кароля Радзівіла. Далей Уладзіслаў Сыракомля — вуснамі боларускай жанчыны — расказаў пра дзікі факт свавольства і здзеку з народа ўсеўладнага князя-самадура. Задумаўшы гучна правесці свае ўгодкі, князь загадаў усім жыхарам Нясвіжа паліць паходні. Жанчына, ад імя якой вядзецца апавяданне, не магла выйсці на вуліцу, каб паліць на сваім слупу літар,— у яе на руках было хворае дзіця. Тады служка з ратушы, паразбіваўшы ў хаце вокны, вырваўшы з рук дзіця, сілай выцягнуў яе на вуліцу. Дзіця, якое заходзілася ад плачу, засталася ў напоўненай холадам хаце адно.

Там венгерскае п'юць, забаўляюцца госці
У раскошы, ў багацці,
А тут паліць святло і па сыне галосіць
Змізарная маці.

Калі ж князю крычаць пачыналі віваты,
Зычыць год яму многа,
Я дабегла да сына ў халодную хату,
Ды знайшла нежывога.

У гэтай гутарцы — увесь Сыракомля з яго нянавісцю да прыгнятальнікаў, з яго шчырым спачуваннем да жыцця бяспраўнага беларускага селяніна.

Ходзячы па крывых нясвіжскіх вуліцах, я прыглядаўся да старых камяніц, да рэштак мураваных калон, гадаючы, дзе была, напрыклад, тая дамініканская школа, у якой вучыўся Сыракомля, і дзе той дамок, у якім кватараваў паэт. «Школа была ў кляшторы, а кватэры ў месце» (гэта значыць, у горадзе), чытаў я ў «Школьных часах». Але дзе канкрэтна яны былі? Я дастаў з сакваяжа і разгарнуў «Вандроўкі». З партрэта зноў глядзелі на мяне спакойныя вочы паэта, якія як бы гаварылі: што ж, разгадвай маю загадку, разгадвай, я сваё слова сказаў.

Сёння Нясвіж, канешне, змяніў свой выгляд. Новыя, шматпавярховыя дамы, школы, магазіны, адміністрацыйныя будынкі, нядаўна пабудаваная аўтастанцыя — добра ўпісваюцца ў стыль горада, мірна суседнічаюць са старажытнымі пабудовамі. І ўсё ж хацелася б, каб слаўнае мінулае горада неяк было ўвекавечана ў памяці нашчадкаў. Думаю, напрыклад, што помнікі такім двум выдатным сынам Беларусі, як Сымон Будны і Уладзіслаў Сыракомля, якія праславілі Нясвіж, якія аддалі яму добрую частку сваіх сэрцаў, — былі б тут вельмі да месца. Тым больш, што Нясвіж усё болей і болей прыцягвае да сябе сваімі старажытнымі помнікамі турыстаў, якія з цікавасцю пазнаёміліся б таксама з жыццём і творчасцю гэтых выдатных культурных дзеячаў.

У 1844 годзе, згуляўшы вяселле з семнаццацігадовай Паўлінай Мітрашэўскай, Уладзіслаў Сыракомля пакінуў сваю канцылярскую службу ў Нясвіжы і пераехаў з жонкаю ў Залуча — ціхі салаўіны куток на беразе Нёмана, дзе малады паэт задумаў пагаспадарыць на зямлі. Цянiстай асфальтаванай дарогай, аздобленай высознымі кацярынінскімі бярозамі (якія, дарэчы, пачалі ўжо там-сям падаць), пагойдаў — праз сто з чвэрцю год — і мяне аўтобус услед за паэтам — да ціхапыннага Нёмана.

КРАЙ ПАЭТАЎ

Птушкі Нёмана. Залуча — радзіма песень. З рукапісам і матыкай. «Гнёзды» паэтаў. Гід — Сыракомля. След аратага, які памёр 10 жніўня 1851 года. Як гараць кнігі? «На начлег, да зялёнага гаю». Нараджэнне песні.

У высокай, рыжаватай ад метлюкоў траве, не чапанай ні каровінымі зубамі, ні авечым капытом (тут — сенакос), стракаталі нябачныя конікі. Над зелянінай лугоў — адсюль, з узгорка, яны відаць далека — стаяла, трохі прымружанае воблакамі, сонца. Аднекуль, здаецца, з таго унь раскідзістага куста, узляцела і пачала кружыць над паплавамі кнігаўка. Яе прарэзлівае «кні-гі! кні-гі!» то прыбліжалася да нас, то зноў аддалялася, прападаючы недзе за Нёманам. Ён, бацька Нёман, хаваючыся ў аеры, ішоў, аказваецца, зусім блізка. Яго лёгка было пазнаць па ланцугу лазнякоў, які, выгінаючыся, цягнуўся нізам логу.

Так, гэта было яно, Залуча (дарэчы, якраз так гавораць мясцовыя жыхары, а не Залучча, як пішучь некаторыя аўтары). Тое Залуча,

дзе восем гадоў пражыў, арандуючы панскую зямлю, Уладзіслаў Сыракомля. Залуча, якім памечаны вельмі многія выдатныя творы паэта, напісанья ў гэтым зацішным куточку беларускай зямлі, такія, да прыкладу, як «Хадыка», «Вясковы лірнік», «Добрыя весці» (на беларускай мове), «Пра заклёты скарб», «Аб Заблоцкім і мыле», «Над кальскай», «Прысвячэнне літвінам народных гутарак», нарэшце, «Паштальён», верш, які потым стаў шырока вядомай рускай народнай песняй «Ямщик». Тут, у Залучы, паэт шмат працаваў над перакладамі польскіх паэтаў-лаціністаў, а таксама над даследаваннем па гісторыі Беларусі, яе гарадоў і мястэчак, быту беларускага селяніна.

«Залучы, часу ціхай працы і патайнага, нябачнага для вока набірання сіл,— пісаў у сваёй кнізе пра Сыракомлю А. Драгашэўскі,— абавязаны паэт найшчаслівейшым гадзінам свайго жыцця». Пасля Залучы,— працягваў крытык,— «новых канцэпцый, вышэйшых ці хоць бы інакшых адносін да свету, да людзей, да прыроды ўжо не спадзяваемся... Творы пісацца яшчэ будуць, але плынь паэзіі будзе ліцца выжлабленым ужо рэчышчам, страціўшы свой разгон».

Пра Залуча, пра беларускую прыроду ў паэта назаўсёды засталіся самыя светлыя ўспаміны:

У дні маладыя, у час мой шчаслівы
І я араў наднямонскую ніву.
Знаю, як люд там жыве у хацінах,
Як жаць грамадою выходзяць жанчыны.
Я тыя дугі ўсе па паху пазнаю,
Па смаку ваду з той бруі адгадаю.

Сюды, у ціхі паэтаў куток, мяне прыкаціла «Волга», якую мне далі ў рэдакцыі стаўбцоўскай раённай газеты «Прамень». Са мной былі фатограф газеты Міша Пражэнік і сакратар партарганізацыі мясцовага калгаса Мікола Кавальчук, хлапец гадоў дваццаці двух, якога мы «прыхапілі» ў Аталезі — цэнтры калгаса. Абодва хлопцы вельмі зацікавіліся сваім земляком Уладзіславам Сыракомлем і з ахвотай ездзілі са мной па яго мясцінах.

Па шырокіх, здзічэлых кустах бэзу, што зелянеў, як астравок, сярод паджоўклага ўжо жыта, мы адразу пазналі на ўзгорку арандатарскую сядзібу. Пра яе нам расказала ў Жукавым Барку васьмідзесяцігадовая бабулька, дадаўшы пры гэтым, што недзе там, як чула яна ад старых, схавана залатая калясачка. Сярод травы мы знайшлі валун з падмурка, старыя, з імхом цагліны, не зусім яшчэ засыпанья ямы — ці не ад skleпай? Так, якраз тут і стаяла, пэўна, Сыракомлева

хата. Канчаткова ўнэўніліся мы ў гэтым, прачытаўшы раздзел «Вандровак» пра Залуча і верш «Пра маю старую хату», у якім паэт пакінуў вельмі дакладнае яе апісанне:

Паркановай трапіш вулкай
Да старой пахілай хаты.
Да зямлі яе прыгнула,
Мох страху закрыў і латы.

Цераз шчыліны ў драпіцы
Можна немаль бачыць неба.
Гэта ўсё — мая святліца,
Лепшай мне нідзе не грэба.

Астракол, нібы на варце,
Каля весніц, перад ганкам.
А ў аградачцы, пры хаце,
Густалісты бэз альтапкай.

Праз аградку бачыш поле,
Як плыве здалёку Неман.
А пры шчыльным астраколе
Ля вулля пчаліны гоман.

Тут мае ўсё ў агародзе,
Хоць убога ў ім і дзіка.
Тут я ў радасці, ў нягодзе
З рукапісам і матыкай.

(Пераклад Ул. Дубоўкі.)

Магчыма, у гэтым кутку «ціхай працы» Сыракомля застаўся б да канца свайго жыцця, калі б аднойчы не напаткала яго няшчасце: смерць дзяцей. «Магіла на Стаўбцоўскім могільніку,— пісаў пра гэта паэт,— забрала ў мяне двое дзяцей — маю самую светлую надзею на будучыню. Хто не быў бацькам, ніколі не марыў, не зразумее таго болю...» З гэтай часіны,— прызнаваўся ён,— «старана, так дарагая сэрцу, стала для нас невыноснай... Не ведаючы, дзе ўзяць сілы для таго, каб застацца сярод тых мясцін і тых успамінаў, кінуўшы жменю пяску на апошнюю дамавіну, вырашыў я, як сапраўдны бадзяга, падацца адсюль, куды вочы глядзяць». «17 верасня 1852 года,— з распаччу працягваў Сыракомля...— развітаўшыся з добрымі прыяцелямі і кінуўшы затуманены слязамі погляд на дом, які перастаў ужо быць маім, і на акаліцы, так любяя сэрцу, рушылі мы ў дарогу на

Мінск — да Вільні». (У Вільні, заўважу, паэт так і не знайшоў ужо шчасця: змучаны непасільнай працай, прыціснуты бясконцымі нястачамі, паэт хутка згас, пакінуўшы за плячыма ўсяго 39 год жыцця.)

Злева ад Залучы, калі стаць тварам да Немана, відаць хаты Жукавага Барка. Залуча — гэта бліжэйшая аколіца вёскі, яе выган. Нездарма паэт называў Жукаў Барок сваім. Мікола Кавальчук, які быў не абьякавы да гісторыі свайго краю, раскажаў мне, што ў Жукавым Барку нарадзіўся знаны вучоны XVIII стагоддзя Саламон Майман, які быў знаёмы з Кантам і Гётэ і выдаў на нямецкай мове каля 30 прац па філасофіі і матэматыцы. Я ведаў пра Маймана з «Вандровак» Сыракомлі, які пісаў пра яго як пра «вялікага чалавека», «вядомага ў свеце вучонага», ведаў пра тое, што Майман некаторы час жыў у Нясвіжы, а вось што ён родам з Жукавага Барка — пачуў упершыню. Гаворачы пра Саламона Маймана, Мікола прызнаўся, што, як гэта ні сорамна, ён дасюль чамусьці нічога не ведаў аб пражыванні ў Залучы Сыракомлі і цяпер быў прыемна здзіўлены. Ён здзіўся яшчэ больш, калі я раскажаў, што ў Жукавым Барку ў той жа час, што і Сыракомля, жылі яшчэ два пісьменнікі — аўтар многіх раманаў і апавесцей з жыцця Беларусі Адам Плуг (сапраўднае імя Аўгтоні Пяткевіч; дарэчы, Пяткевічы і цяпер ёсць у вёсцы) і беларускі паэт Вінцэс Каратынскі, якога, паводле сведчання літаратара Юльяна Гарайна, адкрыў тут Сыракомля, дапамог яму выйсці ў людзі. Адным словам, мы прыйшлі да вываду, што Жукаў Барок — цэлае гняздо паэтаў. Мусіць, якраз яго і меў на ўвазе крытык Спасовіч, калі пісаў у 1889 годзе ў артыкуле «Уладзіслаў Сыракомля»: «З усіх родных зямель нашых найбольш багаты не толькі на мінеральныя крыніцы, але і на кастальскія крыніцы самароднай паэзіі — край прынёманскі». І гэта гаварылася задоўга да таго, як у «прынёманскім краі» забілі новыя, магутныя і чыстыя «крыніцы самароднай паэзіі». Гэта — Нізок з аколіцамі, дзе загучалі такія самабытныя галасы нашай беларускай літаратуры, як Паўлюк Трус, Кандрат Крапіва, Пятро Глебка. Гэта — Пясочнае, якому мы абавязаны многімі папулярнымі песнямі, напісанымі яго ўраджэнцамі — Анатолем Астрэйкам і Адамам Русаком. Гэта, нарэшце,— Мікалаеўшчына, калыска неўміручага Якуба Коласа, дзе сёння ўзыходзіць новы літаратурны падлесак — маладзья, здольныя беларускія паэты Мікола Маляўка, Алесь Камароўскі, Мікола Міцкевіч.

Пакінуўшы каля былой паэтавай хаты машыну, мы вырашылі прайсці па вуліцы Жукавага Барка. У праваднікі ўзялі Сыракомлю, разгарнуўшы яго «Вандроўкі»:

«Праз пясчысты насып уязджаем у вёску Жукаў Барок,— працавіты люд урабіў праз вякі бясплодныя пяскі — збажына тут буйней кусціца, чым у аколцы; люд сярэдняга росту, лагодных славянскіх рысаў твару, у чорных з дамашняй воўны сярмягах, заклапочана снуе на сваіх шнурах. Вітаем яго па даўняму звычаю словамі: «Бог у помач» і ад сэрца зычым яму поспеху ў яго мазалю. Веска балоцістая, бо ў нізіне, і хоць малая — складаецца з якіх дзесяці хат — усё ж, дзякуючы таму, што побач Неман,— можа пахваціцца кузняй, млынам, царквой, плябаняй, лясніцтвам, вялікай новай карчмой і паромам».

Канешне, ні «чорных сярмяг», ні «шнуроў», ні балота не было тут цяпер і ў паміне. Але што ж, цікава, засталася са старых пабудоў? Каля берага Немана мы знайшлі стары каменны млын. Пануры, з бародкамі імху, зарослы бальнягом — колькі праз яго ўцякло вады!

Але мяне больш за ўсё цікавіла уніяцкая царква, якую, як піша на той жа старонцы Сыракомля, «каля 1720 году залажыў» тут «Кароль Станіслаў Радзівіл, літоўскі канцлер». Аказваецца, яна прастаяла тут усе свае 250 гадоў і толькі нядаўна была знесена. На яе месцы мы знайшлі кучы бітай цэглы і друзу. Мікола Кавальчук шчыра шкадаваў («Гэта было не пры мне, я б такога не дапусціў»). Ён пры гэтым расказаў мне, што ў царкве было шмат кніг, у тым ліку старажытных, а таксама рукапісных, дзе рэгістраваліся ўсе падзеі вёскі, асабліва нараджэнне, шлюб, смерць прыхаджан. Усе гэтыя кнігі, як яму казалі, перавезлі ў Стоўбцы, пра іх павінны ведаць у раённым адзеле культуры.

Я адразу ўзгарэўся паехаць зноў у Стоўбцы: гэтыя кнігі, асабліва рукапісныя, былі б для мяне выдатнай знаходкай. Яны, канешне ж, шмат чаго раскажваюць пра ўсё «паэтычнае гняздо» — і пра Саламона Маймана, і пра Вінцэся Каратынскага, і пра Адама Плуга, і пра Уладзіслава Сыракомлю! У іх, пэўна ж, хаваецца нямала тайнаў, якія памогуць даследчыкам вельмі многае растлумачыць з гісторыі нашай культуры і літаратуры. Мне ж, у прыватнасці, яны б дапамаглі разгадаць «загадку Сыракомлі». У паэта, як вядома, ёсць нямала твораў, напісаных на матэрыяле жыцця мясцовых сялян. Маючы пад рукамі запісы вясковых падзей, можна б было дакладна даведацца, наколькі праўдзівы быў паэт у сваіх творах, што было асновай яго творчасці, як ён выкарыстоўваў у ёй мясцовыя факты. Мне ўспомніўся, у прыватнасці, пранікнёны верш Сыракомлі «Араты да жаваранка», у якім паэт раскажа пра вельмі звычайную, а таму яшчэ больш жахлівую з'яву ў жыцці тагачаснага беларускага селяніна вясновы голад.

Ты ўжо звоніш, жаўраночку, я ару таксама.
Табе легка — заляці, брат, да нябеснай брамы,
Раскажы там аб ратаях, долі невясёлай:
Люд вясне не рад, бо ходзіць голад зноў па сёлах.

Чалавек прачнецца рана — рук крануць не ў сіле,
Песню сноў бы, толькі грудзі з голаду застылі.
Што нам кліч вясны-красуні, ранак той чароўны,
Калі зноў і зноў па мёртвых звоніць звон царкоўны.

У канцы верша стаіць дата: «10 красавіка 1851 г.». І месца напісання твора — «Залуча». Відаць, паэт гэты страшны голад бачыў якраз тут, у Жукавым Барку. Каб упэўніцца ў гэтым, дастаткова перагартачь тых рукапісных кнігі з рэгістрацыяй смерці сялян за час, якім памечаны верш. Можна на падставе тых запісаў, дакументальна дамаляваць карціну той сялянскай бяды. І гэтым самым упэўніцца, якія жыццёвыя крыніцы жывілі творчасць паэта.

Гэтак жа сама можна, мусіць, даведацца і пра жыццёвую аснову верша «Пахаванне маладога аратага», напісанага ў тым жа, 1851 годзе, толькі 10 жніўня. У ім паэт з вялікім спачуваннем («Чую, як кроў мая стыне ля сэрца») расказвае, як вязуць на могілкі і хаваюць зусім яшчэ маладога селяніна, загубленага цяжкім паднявольным жыццём. Ёсць пра верш сведчанне Вінцэся Каратынскага, які быў сакратаром Сыракомлі: «Штуршок да напісання гэтага верша даў Кандратовічу сапраўдны выпадак у вёсцы Жукаў Барок, якую арандаваў паэт». Наколькі дакладныя гэтыя словы? Хто быў той «малады араты»? Адказ на гэтыя пытанні, напэўна ж, хаваецца ў царкоўных запісах — такая падзея не магла прайсці міма царквы.

Такім вось чынам можна б было «праверыць» шмат якіх вершы Сыракомлі.

Але мае надзеі лопнулі, як той мыльны пузыр, калі я, вярнуўшыся ў Стоўбцы, зайшоў у аддзел культуры райвыканкома: там мне сказалі, што кнігі з жукаборскай царквы... спалілі. Ubачыўшы мае здзіўленне і расчараванне, Таіса Сцяпанаўна Дзіянава, супрацоўнік аддзела культуры, нараіла мне схадзіць да качагара, які паліў кнігі — магчыма, у яго што-небудзь ды засталася. Жыве ён недзе на вуліцы Гагарына. Зваць — Міхаіл Кандратавіч Пляскач. Што ж, на ўсякі выпадак трэба схадзіць. Вясёлы гаваркі дзядзька, у якога я папытаў, дзе жыве Пляскач, з ахвотай узяўся правесці мяне.

— Па носе пазнаю: вы — яго радня,— сказаў дзядзька.

Я толькі ўсміхнуўся, не спяшаючыся яго расчароўваць: у дзядзькі, мне здалося, засварбеў ужо нос, нешта прадчуваючы.

Высокі, светлы дом Плескача хаваўся ў зеляніне дрэў і кустоў. Сад быў зайздросны, добра дагледжаны. Дзядзька, не гледзячы, адшчапіў прывычным рухам рукі дашчаныя зялёныя варотцы і ўпэўнена пашыбаваў на дывановай дарожцы на верандзе ў дом. Там нікога не аказалася, і дзядзька павёў мяне ў сад.

— Дзе ты там, старая развалюха? — гукнуў ён і, пачуўшы голас Плескача, дадаў:— Ідзі скарэй — госця табе прывёў. З тваёй, з Плескачовай, хеўры.

Пляскач, не надта стары, моцны чалавек, паволі расхінаючы галіны яблынь, падышоў да нас.

— Ну, пазнаеш? — пытаў дзядзька.— Пазнавай, пазнавай — нос у яго твой.

Пляскач акінуў мяне ўважлівым поглядам і паціснуў плячыма.

Каб не рабіць з сябе загадкі, я адразу растлумачыў, хто я і чаго сюды прыйшоў. Дзядзька, які мяне прывёў, пачуўшы пра нейкія кнігі, прыкметна расчараваўся і, даўшы «бывайце здаровы», хуценька паціснуў за вароты.

— Што праўда — то праўда, кнігі мы спалілі,— расказваў Пляскач.— Звалілі к нам, у качагарку — прайсці не было як. Яны там доўга ляжалі. Усе Стоўбцы хадзілі туды — што хто хацеў, тое і браў. Кніг гэтых было, можа, дзвесце — цэлая гара. Усякія там былі — і друкаваныя, і так, ад рукі пісанья. Якім было мо па тысячы год — тоўстыя, счарнелыя, крыж залачоны пасярэдзіне. У другіх было запісана, калі хто радзіўся, вянчаўся, прычашчаўся. Я дажа сябе там быў зпайшоў... Чакалі мы, чакалі, калі іх забяруць, асвабодзяць нам праход і — па кнізе, па кнізе — пачалі падпальваць імі ў печы. Нас тады чатырох было, качагараў. На змену палілі. Больш як на месяц хапіла іх для распаалу...

— А хто прывёз іх да вас, гэтыя кнігі?

— Распараджаўся імі былы намеснік старшыні райвыканкома Ліцко,— адказаў Пляскач.— Не ведаю, можа, ён не ўсе нам скінуў...

Разам з інструктарам райкома партыі Сашам Турко, вельмі цікаўным і дапытлівым хлопцам, які нядаўна закончыў універсітэт у Мінску і зараз піша кнігу па гісторыі Стаўбцоўшчыны, мы адшукалі шыкоўны, у зеляніне дом Ліцко. Жанчына, якая выйшла нам насустрач, сказала, што гаспадара дома няма — пайшоў купляць муку. Падышлі к магазіну. Саша адразу знайшоў у чарзе Ліцко.

— Кнігі? — павярнуўся да мяне сярэдніх гадоў мужчына з поўным, старанна выгаленым тварам.— У мяне нічога не засталася —

усё спалілі качагары, - і ён зноў адварнуўся, даючы мне зразумець, што размова скончапа.

Выпадкова я даведаўся, што ў гаражы райвыканкома частка кніг, праўда, з другой, Вялікасульскай царквы, усё ж захавалася. «Я збіраўся паведаміць куды-небудзь у Мінск, — сказаў мне цяперашні намеснік старшыні райвыканкома таварыш Юнцэвіч, — і так не сабраўся дасюль».

Антон Уладзіміравіч дазволіў мне паглядзець гэтыя кнігі. Сярод іх я знайшоў камплекты «Мінскіх епархіяльных ведамасцей», кнігі царкоўных запісаў дзевятнацатага і нават васемнацатага стагоддзяў, дарэвалюцыйныя брашуры, кнігі на лацінскай мове. Канешне, некаму гэтыя матэрыялы будуць выдатнай крыніцай для даследаванняў. Таму, прыехаўшы ў Мінск, я пазваніў дырэктару Цэнтральнага дзяржаўнага гістарычнага архіва БССР Мікалаю Іванавічу Сціхараву. Мікалай Іванавіч падзякаваў мне за паведамленне і сказаў, што адразу ж камандзіруе ў Стоўбцы каго-небудзь з работнікаў, каб забраць тыя матэрыялы ў архіў.

Мне падумалася, што, магчыма, і яшчэ дзе-небудзь вось так валяюцца ў скляпеннях і гаражах каштоўныя старыя кнігі, якія многае могуць расказаць пра гісторыю нашай зямлі. Дык чаму б не зацікавіцца імі мясцовай інтэлігенцыі, камсамолу і не паведаміць у адпаведныя арганізацыі. Давайце ж, дарагія таварышы, — захацелася мне звярнуцца да гэтай інтэлігенцыі, — пакончым, нарэшце, з такой нашай абьякавасцю да культурнай спадчыны народа. Мы ж — гаспадары сваёй зямлі!

Быў ужо мяккі празрысты надвечорак. Сонца яшчэ свяціла, але дзённая гарачыня патроху спадала. Далёкая паласа лесу, паплавы і палаткі збажыны і бульбы, нічым не затуманеныя (марыва ўжо знікла), праглядваліся прарэзліва ва ўсіх сваіх фарбах — як намаляваныя. І мне раптам уздумалася, не чакаючы заўтрашняга дня, цяпер вось і пачаць сваю далейшую вандроўку ў новую мясціну, звязаную з Сыракомлем — вёску Мархачоўшчына. Балазе яна зусім недалёка ад Стоўбцаў. У Мархачоўшчыне, куды пераехалі з Кудзінавіч бацькі Сыракомлі на новую арэнду, паэт правёў частку сваіх дзіцячых і юнацкіх гадоў: сюды прыезджаў ён з Нясвіжа на канікулы, тут пасля заканчэння вучобы памагаў бацьку па гаспадарцы. Мне трэба было хоць адным вокам глянуць на тыя мясціны.

Я адправіўся туды пеша і, падсеўшы па дарозе на праезжы аўтобус, праз колькі часу быў там. Тыповыя беларуская вёсачка, сярод лугоў і пералескаў. За агародамі, па зялёнай лагчыне, слаўся ўжо бялявы туман. Каля лесу стаяў роўны белы слуп дыму, які таксама

потым апускаўся ўніз і вісеў на грудзях пацямнелага лесу раўнюткаім поясам. Адразу, самі сабой, усплылі ў памяці радкі Сыракомлі з яго вялікай лірычнай паэмы «Народжаны Як Дэмбаг».

Вячэрнім часам, у светлым маі,
Як салавей у садку зазвоніць,
Мы з хлопцамі сельскімі мчымся па конях —
Ізноў на начлег, да зялёнага гаю...

Там столькі псень, вясёлых жартаў,
Шчымавітых страхай і пагаданак!
У вёсцы пеўні пяюць ужо ранак,
А нам не спіцца — шчыра вярта!

Во дзе ты ўспіш гэтай ноччу маёвай:
То конь заржэ, то польімя блісне,
То птаства раптам, нібы наўмысне,
Ударыць трэлю з сядзібы альховай...

Гэтыя паэтычныя строфы, як і ўся паэма, прыйшлі адсюль, з Мархачоўшчыны. Якраз тут ганяў малады Людвік з вясковымі хлапчукамі на начлег імклівыя табуны коней, тут бачыў ён узыход і захад сонца, слухаў салаўіныя спевы і начныя шлоахі лесу. Тут унершыню ўспыхнуў у сэрцы маладога паэта, узносячы яго да нябёс, магутны агонь маладога каханьня.

Адсюль, ад Мархачоўшчыны, як я даведаўся, рукой падаць і да Мікалаеўшчыны — радзімы Якуба Коласа. Адна зямля, адны і тыя ж крыніцы жывілі, аказваецца, творчасць абодвух паэтаў.

Канешне, добра было б пахадзіць, як можна болей, па гэтай спеўнай зямлі, пажыць тут месяц-другі, пазнаёміцца з усімі вясковымі дзядзькамі і цёткамі, маладымі і старымі — яны, іх расказы, я ўпэўнен, далі б мне намнога больш, чым любя, нават самыя выдатныя кнігі. Але на гэта патрэбен час, якога ў мяне вечна не хапае.

Вярнуўшыся ў Стоўбцы і пераначаваўшы ў гасцініцы, я сеў раніцай на аўтобус, які хутка завёз мяне ў гарадскі пасёлак Мір. Гэта таксама — адна з «аколіц» Сыракомлі.

...У карчме было накурана. За сталікам, застаўленым бутэлькамі і талеркамі з закуссю, лілася жывая, бесцырымонная гаворка: тут выкладваліся ўсе навіны, якія накіпіліся пасля апошняга кірмашу ў аколіцы. Сыракомля, які таксама весяліўся тут з сябрамі, звярнуў увагу на сумнага, маўклівага дзядзьку, што сядзеў за суседнім сталікам. «Можа, чалавеку няма за што выпіць?» Доўга не думаючы,

Сыракомля наліў чарку і паклікаў да стала дзядзьку. Сябры пацясніліся, далі сесці. Калі чалавек вышпў, Сыракомля папытаў у яго, чаму ён такі сумны, што яго гэтак гняце. І вось дзядзька расказаў сваю гісторыю. Калі ён быў малады і служыў тут, у Міры, на пошце фурманам, пакахаў у адным сяле дзяўчыну. Ужо мелася быць вяселле, але здарылася няшчасце: дзяўчына заблудзілася ў час завірухі ў полі і замерзла. Везучы пошту, ён чуў, як яна клікала яго, але думаў, што яму гэта здалося. Вяртаючыся назад, ён знайшоў у снезе труп сваёй каханай...

Гісторыя, расказаная дзядзькам, вельмі ўсхвалявала Сыракомлю, і ён, вярнуўшыся з кірмашу ў сваё Залуча, запісаў яе так, як чуў, толькі ў форме верша. Праз колькі часу рускі паэт Трэфалеў пераклаў гэты твор на рускую мову пад назвай «Ямщик». Хутка пра гісторыю, пачутую Сыракомлем у Міры, спявала ўся Расія, уся Беларусь.

Когда я на почте служил ямщиком,
Был молод, имел я силенку,
И крепко же, братцы, в селенье одном
Любил я в ту пору девчонку.

Гэты варыянт гісторыі стварэння песні «Ямщик» расказала мне ў Міры пепсіянерка Аляксандра Мацвееўна Паўлоўская, якая якраз замяшчала на кароткі час сакратара мірскага гарпасялковага Савета. Аляксандра Мацвееўна, якая была актыўнай удзельніцай Беларускай работніцка-сялянскай грамады, вельмі цікавілася гісторыяй свайго краю, мясцовым фальклорам. Напрыклад, яна мне расказала, апрача ўсяго, паданне пра заклітую панну, якая, нібыта, ходзіць ночамі па Мірскім замку. Ці не гэтае паданне легла ў аснову гутаркі Сыракомлі «Пра закліты скарб»? З таго, што расказала Аляксандра Мацвееўна, я даведаўся таксама, што калісьці ў Міры былі гандляры Заблоцкія.

Я адразу ўспомніў другую гутарку Сыракомлі— «Аб Заблоцкім і мыле». Значыць, з Міра, з тых вясёлых гулянак у карчме, паэт прынёс не адзін свой выдатны твор.

Калі ў пакой зайшла бібліятэкарка, Аляксандра Мацвееўна сказала ёй, знаёмячы са мной: «Чалавек цікавіцца пра нашага Сыракомлю». І сапраўды, міране могуць з поўным правам называць паэта сваім. Тут ён быў як дома. Вось як пісаў Уладзіслаў Сыракомля Рамуальду Падбярэзскаму 18 чэрвеня 1848 года: «У сваіх вандроўках па Літве, магчыма, давядзецца табе праязджаць праз Мір, там папытаеш пра мяне ў любога, хто сустрэнецца (а там кожны ведае

мяне па імя, прозвішчы, псеўданіме, празванні «паэт»), то раскажа табе, дзе Залуча...»

У Міры мне даўно хацелася паглядзець старажытны замак — выдатны помнік архітэктуры Беларусь Мірскі замак! Я не здзівіўся, убачыўшы яго ў рыштаваннях: па вельмі мудрым рашэнні нашага ўрада цяпер распачата рэстаўрацыя гэтага помніка культуры беларускага народа.

На ўнутраным двары я сустрэў рабочых, якія толькі што крылі жоўтай свежай дошчачкай дахі вежаў і цяпер — па рыштаваннях — сышлі долу перакусіць. Адзін з іх, Міхал Антонавіч Крупко, раскажаў мне, што некалі ён служыў у гаспадара замка — князя Святаполка Мірскага — і што той хацеў поўнасю аднавіць гэты замак, які дастаўся яму ў спадчыну. За адзін толькі агляд яго ён меркаваў мець ад наведнікаў вялікія прыбыткі нават у той, не «модны» на турыстаў, час.

Рабочыя расказалі мне, як яны будуць аднаўляць замак, што папраўляць, што дабудоўваць. Успомніўшы, што пра Мірскі замак пісаў у сваіх «Вандроўках» Уладзіслаў Сыракомля, я дастаў і разгарнуў кнігу. На самай першай яе старонцы быў малюнак Мірскага замка. Рабочыя вельмі зацікавіліся ім: гэтаму ж малюнку было прыкладна 120 гадоў. Параўноўваючы малюнак з «натурай», мы знайшлі месца, адкуль мастак маляваў замак. Аказалася, што на пярэднім яго плане не было цяпер той невялікай прыбудовкі-тэрасы, што значылася на малюнку. Міхал Антонавіч сказаў, што пра гэта трэба будзе паведаміць галоўнаму інжынеру, які цяпер недзе ў Мінску. Я параіў яму запісаць назву кнігі — што ж, хай і сёння паслужыць Уладзіслаў Сыракомля на карысць справе.

Ад міран я даведаўся, што не вельмі далека адсюль знаходзіцца мястэчка Паланечка, пра якое я ўпершыню прачытаў у Сыракомлі, але чамусьці не верыў у сапраўднае яго існаванне: сама назва гучала для мяне неяк экзатычна.

З Паланечкай, з яе ўладаром звязана, аказваецца, яшчэ адна старонка жыццёвага шляху Уладзіслава Сыракомлі, якую, здаецца, ніхто не адгарнуў. Але перш — пра яго ўладара. Ім быў князь Канстанцін Радзівіла, які яшчэ ў 20-х гадах знаходзіўся ў цесных сувязях з прагрэсіўнымі арганізацыямі Польшчы, Беларусі і Расіі, з'яўляўся адным з кіраўнікоў антыцарскага Патрыятычнага Таварыства. На Канстанціна Радзівіла была ўскладзена важная місія па наладжванню сувязей гэтай агульнапольскай арганізацыі з дзекабрыстамі. Дзеля гэтага ён неаднаразова сустракаўся ў Вільні з рускім рэвалюцыянерам Аляксандрам Бястужавым, меў з ім працяглыя

гутаркі на рэвалюцыйныя тэмы, потым вёў перапіску. Вядома, Канстанцін Радзівіл не пазбегнуў бы кары, але Пецярбургскі следчы камітэт даведаўся пра гэта позна: калі следства над дзекабрыстамі закончылася. Даведаўся тады, калі было выкрыта Патрыятычнае Таварыства і Канстанцін Радзівіл аказаўся ў сувязі з гэтым арыштаваным. У саракавыя гады князь жывіў у сваім маёнтку ў Паланечцы і, як відаць, не здрадзіў сваім ліберальным перакананням. Ён групаваў вакол сябе мясцовую прагрэсіўную інтэлігенцыю, прыкладаў памаганні па развіццю культуры краю.

Яркім сведчаннем гэтага з'яўляецца тое, што ў яго палацы ў Паланечцы знаходзілася рэдакцыя часопіса «Люд і час», які выдаваў Януары Філіповіч. Часопіс «Люд і час» меркавалася зрабіць цэнтрам культурнага жыцця краю «па Віліі і Неману». Адною з асноўных яго задач з'яўлялася вывучэнне мовы, звычаяў і фальклору мясцовага люду, г. зн. беларускага народа.

Уладзіслаў Сыракомля з ахвотай прыязджаў да князя Канстанціна Радзівіла, які даў прытулак рэдакцыі такога часопіса. Вось як гаворыць пра гэта ў сваіх «Карцінах з узбярэжжа Нёмана» Вінцэс Каратынскі: «Кандратовіч... абыходзіў панскія дамы, ахвотна кружачыся толькі ў шэрай сферы. Адзіным з гэтага выключэннем быў дом князя Канстанціна Радзівіла ў Паланечцы».

У стварэнні часопіса, як відаць, Уладзіслаў Сыракомля прымаў самы актыўны ўдзел. Калі выйшаў першы нумар часопіса, паэт адразу ж адгукаецца на гэтую падзею станоўчай рэцэнзіяй у газеце «Tygodnik Petersburski». Гаворачы ў ёй пра змешчаныя ў часопісе апісанні абрадаў і вясельных песні беларускага народа, сабраныя ў Падзвінні, Сыракомля заклікае мясцовую інтэлігенцыю збіраць народную паэзію: «Будзем жа цаніць гэтыя працы, рабіць усё, каб яны з'яўляліся і далей. Хочацца верыць, што мы хутка будзем мець камплектны збор песень народа з усіх мясцовасцей нашага краю». Заканчваючы рэцэнзію, Ул. Сыракомля прапаноўвае літаратарам падтрымаць маладое выданне.

На жаль, першы нумар часопіса «Люд і час» аказаўся і апошнім. Быў падрыхтаваны і другі нумар, але ён па невядомых прычынах не ўбачыў свету. Адзіны нумар «Люд і час» стаў помнікам культурнага руху, які распачынаўся ў Беларусі ў першай палавіне XIX стагоддзя.

Да Паланечкі з Міра з'ездзіць мне не ўдалося: дзень ужо быў на зыходзе, і я проста не знайшоў у той бок ніякага транспарту.

«ПІЛІГРЫМ» У КАНЦЫ ВАНДРОУКІ

*Сцежкі двух песняроў. Вучонья думкі.
Што такое адзінота? Горад Ізяслава. Купіць з
лесам рэха. Каб не лопнуць. Памяць пра родны
край.*

З Міра я трапіў у Навагрудак, дзе сцежкі Сыракомлі перапляталіся са сцежкамі вялікага Адама Міцкевіча: абодва паэты, хоць і ў розны час, вучыліся, як сведчаць даследчыкі, у адной і той жа школе. Сыракомля, хоць і ў меншай ступені, чым Міцкевіч, але ўсё ж ведаў Навагрудчыну, хадзіў па яе дарогах. Ёсць весткі, што ён быў частым гасцем у «міцкевічаўскіх» Шчорсах, дзе па матэрыялах бібліятэкі Храптовічаў займаўся вывучэннем гістарычнага мінулага Беларусі.

Пра ўсё гэта не забываюць навагрудчане. У даволі багатым краязнаўчым музеі Валеўскай сярэдняй школы, што за два кіламетры ад возера Свіцязь, ёсць добра аформлены стэнд пра Уладзіслава Сыракомлю. Экспанаты, звязаныя з жыццём і творчасцю паэта, бачыў я і ў Шчорсаўскім краязнаўчым музеі. На жаль, у вялікім, добра абсталяваным музеі Адама Міцкевіча ў самім Навагрудку не знайшоў пра Сыракомлю нічога, хоць, як вядома, «вясковы лірнік» быў выдатным прадаўжальнікам справы вялікага польскага паэта, яго дэмакратычных традыцый.

Канешне ж, гэта ідзе ад нашага няведання гісторыі, у дадзеным выпадку, ад неразумення важнай ролі прагрэсіўнай польска-беларускай (польскай — па мове, беларускай — па паходжанню) інтэлігенцыі XIX стагоддзя ў развіцці грамадска-палітычнай думкі, культуры Беларусі. А яна ж у гэтай справе зрабіла вельмі многа. Уладзіслаў Сыракомля быў якраз адным з найбольш тыповых прадстаўнікоў гэтай інтэлігенцыі.

Узяўшы тэмай свайго даследавання творчую дзейнасць «вясковага лірніка», я паспеў к гэтаму часу перавярнуць нямала літаратуры, надыхацца ў літаратурным сэнсе пылам вякоў, падымаючы ў архівах Мінска, Вільнюса, Львова пажоўкляя ад часу паперы, многія з якіх пасля Сыракомлі не бачылі вочы даследчыкаў. Я перачытаў амаль усё, што выйшла з-пад пярэ паэта. Тое, што здолеў знайсці ў кнігасховішчах Савецкага Саюза, а таксама і часткова ў Польшчы, наладзіўшы з асноўнымі бібліятэкамі ПНР перапіску і ўзаемны абмен фотакопіямі патрэбных матэрыялаў. І перада мной паступова вырысоўваўся творчы парітрэт выдатнага паэта-дэмакрата XIX стагоддзя, яго

чалавечы воблік — такі, які быў у сапраўднасці. Больш правільна зразу мець паэта дапамагала мне і гэтае падарожжа па яго слядах.

Дык хто ж ён такі, гэты Уладзіслаў Сыракомля? Што значыць ён для нас, беларусаў? Якое месца павінен займаць ён у гісторыі нашай культуры?

Непрымірымы вораг прыгонніцтва, Уладзіслаў Сыракомля стаяў у самым цэнтры антыпрыгонніцкага руху на Беларусі. Вось як успамінала пра ўздзеянне яго паэзіі на грамадства таго часу Э. Ажэшка: «Як звычайна бывае, на гэты велізарны разумовы рух уплывала многа фактараў, у тым ліку і літаратура. Сялянскія аповесці Крашэўскага чыталі, разрывалі на часткі, развозілі. «Абломак» Качкоўскага меў поспех... але самае моцнае ўражанне тут, на Літве, рабіла паэзія Сыракомлі». Далей Э. Ажэшка гаворыць, што ёй добра запомніўся «вялікі дэмакратычны і, разам з тым, узвышаны дух» яго вершаў. Гэты «вялікі дэмакратычны дух» паэзіі Ул. Сыракомлі быў галоўнай прычынай таго, што «вясковы лірнік», як сцвярджаюць сённяшнія даследчыкі польска-рускіх літаратурных сувязяў, «побач з Бёрнсам і Шаўчэнкам быў адным з найбольш любімых паэтаў рускай інтэлігенцыі». А. М. Горкі ставіў яго ў адзін рад з Пушкіным, Шэлі, Гейнэ, Міцкевічам. Захоплены вялікім антыпрыгонніцкім пафасам творчасці Ул. Сыракомлі, яе глыбокай народнасцю, рускі крытык М. Аксакаў называў вясковага лірніка «сапраўды народным паэтам, народным гусляром». Высокім тытулам народнага паэта надзяляюць Ул. Сыракомлю ў розныя часы і польскія даследчыкі яго творчасці — Ю. Крашэўскі, А. Тышынскі, А. Драгашэўскі, Ул. Спасовіч, В. Кубацкі, Ю. Гамуліцкі, Ф. Беяк і інш.

«Я літвін», — казаў неаднаразова паэт і падкрэсліваў, што і яго «прапрадзед» быў «шчырым літвінам». «Літоўскім лірнікам», «літоўскім паэтам», «песняром Літвы» называлі Ул. Сыракомлю ў польскім, рускім і замежным друку пры яго жыцці і доўгі час пасля смерці. Вось што пісаў, напрыклад, М. Аксакаў: «Калі паэт можа прывяціць усю сваю дзейнасць аднаму якому-небудзь прадмету, вакол якога, як бы вакол агульнага цэнтра, лунаюць і кружацца ўсе вобразы, думкі яго летучэпні, у якім, нібы ў фокусе, збіраюцца ўсе водгукі і ад якога ўсе любоўныя струны яго атрымліваюць асаблівы водгалас і каарыт, — то такім прадметам, бясспрэчна, з'яўляецца для Сыракомлі Літва. Куды б ні накіраваўся вольны лёт яго натхнення, у якую б сферу ні залятала думка яго, якія б ні кранаў ён струны душы — заўсёды... выступае з масы вобразаў усё адзін і той жа вобраз айчыны, які ён па-мастацку і любоўна малюе». Тое самае канстатуе, напрыклад, і В. Касцялкоўская,

назваючы Сыракомлю «песняром Літвы». У гэтым жа не раз прызнаваўся сам паэт:

Пра адно я толькі спяваю, хоць на розныя ноты:

Хай жыве наша Літва! Хай жывуць літвіны!

У вершы «Што ўмею намаляваць» Ул. Сыракомля таксама сцвярджае, што, калі ён бярэ ў рукі аловак, заўсёды ў яго атрымліваецца «альбо літоўская хатка, альбо касцельчык вясковы, альбо дворык літоўскі». «Нічога іншага,— гаворыць паэт,— я не ўмею маляваць на паперы: толькі тое, што палюбіў усёй сваёй душой».

Літвою Ул. Сыракомля, як і наогул яго сучаснікі, называў Беларусь. Тут (веска Смольгаў на Любаншчыне) у 1823 годзе нарадзіўся паэт, тут (спачатку на Палессі, а потым на Нясвіжшчыне і Стаўбцоўшчыне) правёў ён асноўную частку свайго жыцця. Апошнія дзесяць год (1853-1862) Ул. Сыракомля пражыў у фальварку Барэйкаўшчына, што на дарозе з Вільні да Ашмян. Тут паэт таксама быў сярод беларускага насельніцтва. Пра гэта сведчыць сам Ул. Сыракомля, сцвярджаючы, што «люд падвіленскі... гаворыць па-русінску», г. зн. па-беларуску. Тое, што Ул. Сыракомля, гаворачы пра Літву як сваю радзіму, меў на ўвазе не што іншае, як Беларусь, добра разумелі праз 50 год пасля яго смерці нават польскія аўтары. Ч. Янкоўскі ў артыкуле «Літва» Сыракомлі» пісаў, што, калі б Сыракомля ўстаў з магілы, то ён «аказаўся б не на Літве, а на Беларусі, дзе ўбачыў Кандратовіч святло і дзе пражыў свой век — паміж Залучам і Барэйкаўшчынай». Вядомы польскі літаратуразнаўца А. Брукнер, азнаёміўшыся з творчасцю паэта, прыйшоў да вываду, што Ул. Сыракомля «сапраўдны пясняр беларускай зямлі, ні ў якім разе не літоўска-жмудскай... яго «Улас» (г. зн. *Włas-Bytzej* — заўвага аўтара,— К. Ц.), «Янка — вартаўнік могільнік» і г. д., яго засцяпковая шляхта, Лагода ці Дэмбарог нават — гэта сапраўдная беларуская кроў».

Тое, што Ул. Сыракомля быў усё жыццё ўлюбёны ў Беларусь, адразу кідалася ў вочы даследчыкам і біёграфам паэта. «Сыракомля,— пісаў у сваіх успамінах пра вясковага лірніка Г. Мязэнскі,— перавышаў пачуццём і надзвычайнай любоўю да роднай зямлі, можна сказаць, усіх сучасных яму паэтаў... Словам, усё, што гэты чароўны паэт выліваў са сваіх збалелых грудзей, дыхае сапраўднай любоўю — любоўю да ўсяго таго, што сваё, што роднае!»

Матывамі патрыятызму прасякнута ўся творчасць Ул. Сыракомлі — паэзія, драматургія, проза, публіцыстыка. Паэт лічыў, што любоў да сваёй зямлі, да бацькаўшчыны — самае высакароднае пачуццё. Ён адкрыта асуджае тых, хто адракаецца ад свайго толькі таму, што яно сваё, хто, забываючы звычай роднага краю, слепа пераймае ўсё

замежнае, чужое, хто мяняе свой родны край на чужыну. Ні адзін з тых, піша паэт у адным з вершаў, хто туляецца на чужыне, хто пазнаў там, «што дым родны значыць», цяпер, каб была магчымасць вярнуцца, «ішоў бы да Літвы абдзёрты і босы... Хворы, вярнуў бы здароўе сваёй душы ад шклянкі вады з Немана альбо Гарыні». У творах Сыракомлі можна знайсці нямала працудных радкоў, прысвечаных родным акаліцам. Гэта вершы і паэмы пра «смутны краю Палессе» («Улас»), пра наднёманскія лугі, якія паэт можа пазнаць «па паху» («Кавалак хлеба»), пра камяніцы і паркі Нясвіжа, «дзе над сінім азерцам стаіць стары замак» («Пілігрым»), пра вуліцы Мінска, які паэт называе «родным» («Тост у доме В. Марцінкевіча», «У коле знаёмых у Мінску»), і г. д.

Патрыятызм Ул. Сыракомлі — і гэта даводзяць сённяшнія даследчыкі творчасці паэта — «быў не польскі ці літоўскі, а «лакальны», г. зн. беларускі» (А. Мальдзіс).

Адправіўшыся ў падарожжа па Польшчы (дарэчы, Ул. Сыракомля ўпершыню наведваў яе ў 1856 годзе, г. зн. усяго за 6 год перад смерцю, будучы ўжо шырокавядомым паэтам), ён заўважае: «Тут, на польскім баку Немана, усё не такое, як у нас». Падарожнічаючы па Польшчы, Сыракомля ні на міг не забывае пра свой родны край, сумуе па ім, а ўбачыўшы Карпаты, не можа ўтрымацца, каб не ўзняцца на высокую гару: магчыма, яму ўдасца ўбачыць адтуль «родную Літву».

Вядома, што Ул. Сыракомля наадрэз адмовіўся ад вабных прапаноў перабрацца жыць у Варшаву, дзе яму, як папулярнаму паэту і публіцысту, давалі пасаду рэдактара спачатку «Biblioteki Warszawskiej», а потым «Gazety Codziennej» — салідных польскіх выданняў таго часу. Вось як гаворыць пра гэта сам паэт у пісьме да А. Плуга: «Прапанову ўзначаліць рэдакцыю я не прыняў, прычыны ты павінен зразумець. Тута па краі, па сваіх, па Вільні забіла б мяне...»

Аб «лакальным» патрыятызме Ул. Сыракомлі вельмі яскрава сведчыць вершаванае апавяданне («гавэнда») «Жменя пшаніцы». Старому Сцяпану, вайту, пра якога аўтар гаворыць, што «такога чалавека і са свечкай не знойдзеш», было даручана падабраць сабе замену. Каб выбраць са сваіх трох сыноў новага вайта, мудры і справядлівы стары вырашыў зрабіць ім экзамены. Ён адправіў усіх трох у розныя краіны: «Хто з чужой стараны прынясе найбольшую карысць, той стане вайтам». Старэйшы сын, Рыгор, вярнуўшыся з Нямеччыны, з захапленнем расказвае бацьку і грамадзе, «які быт у немцаў мілы», якія там капелюшы і кафтаны. «Што тут казаць пра сярмягу? — гаворыць сваім слухачам Рыгор.— Крой дзівацкі ў яе, нечуваны:

адразу па ёй відаць галечу! Перакройма ж світкі на кафтаны!» — «Не, яму не быць войтам!» — сказаў па гэта сам сабе стары Сцяпан. Другі сын, які ездзіў у Польшчу, у Кракаў, «тонам зуха» расказвае пра свае ўражанні: «Якая там мова! *Проша пана* (падкрэслена аўтарам.— К. Ц.), якія песні! Кожны напявае кракавяка. А мы спяваем так нудна...» І малады «зух» самаўпэўнена прапаноўвае сялянам: «Ведаеце, братва, якую дам параду? Кіньма нашы старыя песенькі, паспрабуем танцаваць кракавяк, а я буду весці рэй». Стары Сцяпан, які выказвае настроі і погляды сялян, адразу ж зазначае: «Не, не быць і гэтаму войтам!» І толькі трэці сын, Сымон, які з пашанай і любоўю ставіўся да культуры свайго народа і які прывёз з Украіны на развод жменю пшаніцы, заслужыў бацькава бласлаўленне на пасаду войта. Заканчваючы апавяданне, Ул. Сыракомля гаворыць, што толькі дурань «хоча нямецкім адзеннем пакрыць цела славяніна». Але большы дурань той, хто «пагарджае бацькоўскай зямлёй», хто мяняе родныя песні на «нейкую песеньку з чужой нівы».

Шчырую любоў паэта да Беларусі польскія шавіністы лічылі літоўскім сепаратызмам, тым сепаратызмам, у якім яны абвінавачвалі і выдатнага беларускага рэвалюцыянера Кастуся Каліноўскага, сапраўднага патрыёта Беларусі і разам з тым перакананага інтэрнацыяналіста. Ці не таму доўгі час творчасць Ул. Сыракомлі адсоўвалася недзе на задні план, ігнаравалася, на што звярнуў увагу яшчэ А. Драгашэўскі, дзівячыся «ўбоству літаратуры пра літоўскага лірніка». «Тэрэтыкі» тыпу С. Цывінскага проста заяўлялі, што ў наш век «значэнне Сыракомлі зменшылася», прызнаючы разам з тым, што яго творчасць будзе мець цікавасць больш доўгі час хіба толькі сярод шырокіх мас «на Усходніх Крэсах». Толькі сённяшнія літаратуразнаўцы Народнай Польшчы, узброеныя марксісцка-ленінскай метадалогіяй, рашуча адхіляюць гэтую недаацэнку творчасці выдатнага паэта-дэмакрата, пра што сведчыць, напрыклад, грунтоўны артыкул В. Кубацкага «Гавэнда пра Сыракомлю», дзе ён пераканаўча даводзіць, што Ул. Сыракомля — паэт «далека не малой меры».

«Сепаратызм» Ул. Сыракомлі меў у сваёй аснове класавыя карані. Перад ім стаяла дылема: з кім ісці — з польскім панам, прыгоннікам, супроць беларускага селяніна ці наадварот — з беларускім селянінам супроць польскага пана. Ул. Сыракомля фактычна выбраў апошняе.

Паэт паслядоўна, з уласцівай яму публіцыстычнай страснасцю абараняў інтарэсы запрыгоненага беларускага селяніна, змагаючыся за яго разняволенне, за адмену бесчалавечнага прыгоннага права, якое жыло сябе як эканамічна, так і маральна. «Я край мой кармлю

ад веку і маю права звацца чалавекам»,— заяўляў вуснамі свайго паэта селянін-беларус. Гэтае патрабаванне Сыракомлі аддаць народу ўсе яго чалавечыя правы пазней падхопіць і ўзніме як неадкладны лозунг часу вялікі абаронца свайго народа Янка Купала. Дарэчы, паэзія Я. Купалы, які надзвычай высока цаніў вясковага лірніка за яго дэмакратызм, за тое, што ён не забыўся «слоў беларускіх», сваімі некаторымі матывамі, вобразамі вельмі пераклікаецца з творчасцю Сыракомлі, што дае падставу гаварыць аб уплыве Сыракомлі на Купалу як аб адным са звенняў пераемнасці беларускай літаратуры. Абодва паэты былі выразнікамі самых кроўных інтарэсаў беларускага народа на розных этапах яго гісторыі: «Не я пяю, а люд божы, які песню ва мне творыць»,— гаварыў Ул. Сыракомля, падкрэсліваючы сваю непарыўную злітнасць з мужыком-беларусам, «адвакатам і прац-стаўніком на Парнасе» якога быў.

Вельмі ярка і зусім недвухсэнсоўна выказаўся Ул. Сыракомля аб сваёй блізкасці да беларускага народа ў выдатным вершы «Вясковы лірнік». Паэт піша, што яго ліру «людзі паяць слязьмі». Таму ён спадзяецца, што рэха ад яго песень панясецца шырока на свеце — «ад краю да краю, да самага Дунаю, да самага Кіева». І калі-небудзь пасля яго смерці «ў акно суседа пастукае грамада чужых людзей» і скажа: «Прыйшлі мы паглядзець, дзе ваш лірнік спачывае, лірнік, знаны ў свеце». Слухаючы гасцей, «люд з усёй вёскі будзе дзівіцца і шаптаць, паціскаючы плячыма: «Адкуль яны, людзі з далёкіх краёў, ведаюць песні гэтай вёскі?» І, вядома ж, здагадаюцца, што гэта разнёс іх па свеце «наш лірнік вясковы», і таму з гордасцю «перад людзьмі з чужой зямлі ўсёй душой будуць славіць лірніка, што спяваў і жыў з імі».

Пад гэтым вершам значыцца: «Залуча, 18 студзеня 1852 года». Адсюль вынікае, што вёска, якая змога ганарыцца сваім лірнікам і песні якой ён разнясе па свеце, быў Жукаў Барок (за паўкіламетра ад Залучанскай сядзібы паэта). Іншымі словамі, Ул. Сыракомля тут сам прызнаецца, што асновай яго творчаесці быў беларускі фальклор. І гэта зусім не голая дэкларацыя. Пра творчае выкарыстанне Ул. Сыракомлем беларускага фальклору ёсць нямала сведчанняў як польскіх, так і беларускіх даследчыкаў. Многія вершы Ул. Сыракомлі — гэта «творчае наследванне і апрацоўка беларускіх песенных матываў» (С. Александровіч).

Як пясняр і абаронца народа Сыракомля не мог без сарказму і гневу гаварыць пра яго прыгнятальнікаў. Каб пераканацца ў гэтым, даволі перачытаць такія творы паэта, як «Ілюмінацыя», «Вызваленне сялян», «Лялька», «Нядзеля», «Эпітафія землеўласніку» і г. д. Свае

адносіны да паноў вельмі выразна выказаў Ул. Сыракомля і ў вершы «Вясковы музыка», прысвечаным С. Манюшку. Стары музыка раіць маладому кінуць свой «марны» занятак, бо ва «ўбогай вёсцы» яму не шмат заплацяць: «Тут рэдка абсеўкі, дажынкi, вяселi, тут хлеба не вельмі, гулянак не вельмі». Малады падае думку, што трэба кінуць вёску, «дзе жывуць небаракі», і адправіцца са скрыпкай туды, «дзе багатыя людзі». «О дзіця! — адказвае на гэты стары, — ...лепш знямець са сваімі песнямі, чым стукаць у дзверы багатых... Нічым не кранеш іх, бо ў душы іх — холад, слухаюць яны з пагардай на твары». Усё гэта, вядома, не магло не раздражняць закаранельх прыгоннікаў. Так, клерыкальны «Przegląd Poznański» адкрыта нападаў на творы Ул. Сыракомлі якраз за тое, што ў іх ён убачыў «выбух... нястрыманага і ніяк не зразумелага нам гневу супроць паноў і князёў...» Ф. Беяк у заўвагах да выбранага Ул. Сыракомлі прыводзіць таксама яскравы ўрывак з верша Ф. Вэнжыка, які абвінавачваў вясковага лірніка ў тым, што ён «бэсціць» у асобных творах «польскую шляхту».

Супрацьпастаўляючы высокія маральныя якасці беларускага селяніна маральнай разбэшчанасці, фанабэрыі і ганарлівасці шляхты, Ул. Сыракомля смела выкрываў міф аб яе выключнасці, аб яе праве гаспадарыць над мужыком. Вельмі яскрава выказана гэта ў знойдзеным мною першапачатковым варыянце кнігі Ул. Сыракомлі «Вандроўкі па маіх былых акаліцах», які захаваны ў Цэнтральнай бібліятэцы АН Літоўскай ССР. Разважаючы пра старажытнасць беларускіх вёсак, Ул. Сыракомля пісаў (гэты ўрывак выкраслены рукой цэнзара): «І не адно мужыцкае імя добра было вядома праз вякі ў сваёй ваколіцы, пакуль не з'явіліся імёны і гербы мажнаўладцаў. Калі б народ наш лепей помніў мінулае, калі б разумеў ідэі так званай гістарычнай арыстакратыі — як бы ён пасмяяўся з нашай пыхі, з таго, што мы ганарымся старажытным, трыста гадоў назад атрыманым гербам, ён, што тысячы год налічвае ў сваёй генеалогіі... Наш селянін не піша і не чытае гісторыі, але, верачы ў якое-небудзь сваё мясцовае паданне, з пагардай паглядае на шляхецкую расу, інстынктыўна адчуваючы, што мы — прыхадні адкульсці, а ён — тутэйшы жыхар і гаспадар тутэйшай зямлі».

Якраз дзеля таго, каб беларускі народ успомніў сваё мінулае і тым самым усвядоміў, што ён «гаспадар тутэйшай зямлі», Ул. Сыракомля і ўзяўся падумаць з забыцця гэта мінулае, звярнуўшыся да гісторыі, да цікавай і самабытнай культуры беларускага народа. Гісторыі Беларусі быў прысвечаны ўжо самы першы твор Ул. Сыракомлі, які прызначаўся для друку, — вялікая і даволі грунтоўная нататка пра мінулае Нясвіжа, апублікаваная ў «Старажытнай Польшчы» М.

Балінскага за 1846 год. Дарэчы, у арыгінале нататкі, які захоўваецца ў Цэнтральнай бібліятэцы АН Літоўскай ССР (аддзел рукапісаў, ф. 81—36, арк. 10-13), астаўся неапублікаваны дадатак — апісанне каштоўнасцяў Нясвіжскага замка, якое і цяпер мае цікавасць для даследчыкаў нашай культуры. Гісторыі беларускіх мястэчак (Нясвіжа, Стаўбцоў, Койданава, Міра), быту беларусаў, іх вуснапаэтычнай творчасці прысвячае паэт і сваю кнігу «Вандроўкі па маіх былых аколіцах» (1853); пра вёскі і мястэчкі беларускага Прынёмання расказвае Ул. Сыракомля ў кнізе «Неман ад вытокаў да вусця» (1861). Вялікую цікавасць мае аб'ёмістая манаграфія Ул. Сыракомлі «Мінск», якая друкавалася ў двух нумарах часопіса «TeKa Wileńska» (1857). У гэтай працы аўтар грунтоўна раскрыў гісторыю Мінска, якая прасочваецца па фоне ўсёй гісторыі Беларусі, расказаў пра быт і заняткі сучасных яму мінчан, а таксама на аснове фальклору беларусаў імкнуўся паказаць старажытную культуру «крывічан». Прытым, аўтар асабліва засяроджвае ўвагу на тых фактах з гісторыі Беларусі, якія найбольш красамоўна расказваюць пра яе славу, якія самі па сабе маглі ўздымаць нацыянальны дух беларусаў. Так, значнае месца адводзіць Ул. Сыракомля разгляду «Слова аб палку Ігаравым», якое, паводле яго меркавання, напісана «на царкоўнабеларускай мове», напісана мінчанінам, з прычыны чаго Мінск павінен карыстацца славаю горада «старажытнай паэзіі, мясцовай песні, на той самай мове, на якой спявае свае песні наш народ у час жніва». Шмат каштоўнага матэрыялу па гісторыі і культуры Беларусі можна знайсці і ў дарожных нарысах Ул. Сыракомлі «Экспедыцыя па Літве ў радыгусе ад Вільні» (т. I — 1857, т. II — 1860). Пра гістарычнае мінулае Ашмян, Смаргоні, багушэвічаўскіх Жупран, пра быт насельніцтва гэтых аколіц шмат цікавага расказана паэтам у дарожным дзёніку, які ён вёў, едучы ў 1856 годзе праз Беларусь у Варшаву. Гэты дзёнік трапіўся мне ў рукі пры азнаямленні з матэрыяламі Цэнтральнага дзяржаўнага архіва літаратуры і мастацтва Літоўскай ССР. Раскрыццю быту падвіленскіх беларусаў, іх вуснапаэтычнай творчасці прысвячае паэт шматлікія артыкулы ў «Віленскім весніку», у раздзеле «Мясцовы агляд», які вёў паэт будучы штатным супрацоўнікам газеты. Ёсць у Сыракомлі асобныя артыкулы пра Валожын, пра Нясвіжскі замак, пра ахову гістарычных помнікаў Беларусі. Захаваліся ў рукапісе накіды артыкула пра Маладзечна, дзе паэт меркаваў паказаць усю гісторыю горада, пачынаючы з далёкай старажытнасці.

Адным з найбольш важных клопатаў Ул. Сыракомлі была барацьба за права беларускага народа ствараць культуру на сваёй роднай мове. Пра гэта яскрава сведчыць даволі грунтоўнае «Кароткае дасле-

даванне мовы і характэру паэзіі русінаў у Мінскай правінцыі», якое друкавалася ў трох нумарах «Gazety Warszawskiej», а таксама чатыры артыкулы пра творчасць В. Дуніна-Марцінкевіча. Насуперак шляхце, якая называла беларускую мову «хамскай», «гміннай», Ул. Сыракомля пісаў: «Прыгожае гэта адгаінаванне славянскай мовы — крывіцкі дыялект, і стары! Бо гэта мова нашага Літоўскага Статута і справаводства на працягу двух вякоў, XVI і XVII, і распаўсюджаная! Бо смела можна сказаць, што рэзмаўлялі на ёй тры чвэрці даўняй Літвы, люд, шляхта і пань; пазбавіўшыся свайго пісьмовага значэння, гэтая мова сёння асталася толькі адной спадчынай сялянскіх хат...» Паэт шкадуе, што «багатая калісьці, яго (беларускага народа.— К. Ц.) мова знаходзіцца цяпер у застоі, яна перастала ўзбагачацца, а тыя, што хацелі зрабіць яе пісьмовай і тым самым заахваціць народ да кнігі, вымушаны змагацца з многімі цяжкасцямі».

Ул. Сыракомля гарача падтрымліваў і абараняў ад нападкаў рэакцыянераў беларускую літаратуру. Пасля першых двух артыкулаў пра В. Дуніна-Марцінкевіча ў той жа «Gazecie Warszawskiej» з'явіўся водгук на іх пана Ф. Скібіцкага, які падпісваўся псеўданімам У. Аўтар гэтага водгуку, што называўся «Творы на гміннай гаворцы», выступіў супроць Сыракомлі, які з вялікай радасцю сустракаў творы на беларускай мове.

Уладзіслаў Сыракомля ў сваім новым артыкуле разбівае адзін за адным усе довады пана Скібіцкага. Перш за ўсё, прыводзячы пастаўленае Скібіцкім-пытанне: «Ці творы, напісаныя на мове русінаў, заслугоўваюць такога радаснага вітання, безадносна на вертасць іх зместу?», Ул. Сыракомля з перакананасцю адказвае: «Любы, на любой мове напісаны твор не заслугоўвае радаснага вітання, калі ён нецікавы, непрыдатны; але калі якая-небудзь мова або гаворка з непісьмовай становіцца пісьмовай, кожная напісаная на ёй кніжка заслугоўвае ўвагі — як довад узнікаючай патрэбы пісання на гэтай мове або гаворцы...» На другое пытанне пана Скібіцкага: «Ці змога гэтая мова (беларуская) перадаваць усе адценні думкі, быць прыдатнай для розных стыляў і ўдасканаліцца да такой ступені, каб заслужыць назву асобнай мовы», Ул. Сыракомля зноў з глыбокім перакананнем адказвае: «Так, змога, бо мае дастаткова лёгкасці і адначасова сілы, перадае ў паэзіі мяккія і далікатныя пачуцці, у жывой гаворцы мае лёгкія звароты, трапныя выразы. Нестae ёй многіх выказаў для перадачы таго, што не ўваходзіць у склад паняццяў і патрэб нашага народа, але ў меру развіцця асветы самога народа і літаратуры на яго мове гэтая мова патрапіць знайсці ў сваёй глыбіні выразы і словазвароты, якіх няма сёння. Кожная мова праходзіць эпоху дзяцінства». Адказваючы

на трэцяе пытанне Скібіцкага, ці варта імкнуцца, як гэта робіць Сыракомля, да ўдасканалення беларускай мовы як мовы асобнага народа, паэт-дэмакрат даводзіць, што не толькі варта, але і «неабходна». «Надзвычай разнастайную ўвогуле мову Славяншчыны,— піша Ул. Сыракомля,— шаноўны апанент дзеліць толькі на чатыры разгалінаванні — на мову расійскую, польскую, чэшскую і ілірыйскую. Не прычым, што гэтыя чатыры мовы стаяць на першым месцы сярод славянскіх дыялектаў па сваёй пісьмовай дасканаласці, але чаму ж іншым мовам не даваць развівацца, нашто ж, напрыклад, у мове беларусінаў бачыць толькі мешаніну моваў рускай і польскай? Ці тое ж самае не можна сказаць і пра маларасійскую мову? Калі так, то чаму ж шаноўны апанент чэшскую і ілірыйскую мову ўзвышае да годнасці асобных моваў? У іх жа таксама лёгка знойдзеш і рускія і польскія выразы». Далей паэт гаворыць пра самабытнасць, адметнасць беларускай мовы, выкрывае хлусню шавіністаў, быццам бы яна — толькі дыялект польскай або рускай мовы. У заключэнне аўтар выказвае ўпэўненасць, што беларуская мова будзе развівацца і ўдасканальвацца. «З усёй павагай да шаноўнага апанента,— піша Ул. Сыракомля, паўтараем: на гэтым полі працаваць можна і *варта* (падкрэслена аўтарам.— К. Ц.)». У сувязі з гэтым вясковы лірнік ад усяго сэрца заклікае паэта з большай адказнасцю і «ур'эзнасцю ставіцца да мовы сваіх твораў, раіць яму, каб ён «асцерагаўся паланізмаў і кніжных выразаў, каб правінцыялізмаў адной ваколіцы і парафіі не прыпісваў усёй русінскай мове, каб тады толькі ўжываў чужыя выразы, калі не знойдзе адпаведных у мове, на якой піша».

Робячы разгляд беларускіх твораў В. Дуніна-Марцінкевіча, Ул. Сыракомля заклікаў яго «выключна (слова «выключна» ён падкрэслівае.— К. П.) прысвяціць сябе» творчасці на беларускай мове. Падкрэсліваючы тую вялікую ролю, якая выпала на долю В. Дуніна-Марцінкевіча як беларускага паэта, Ул. Сыракомля ў рэцэнзіі на яго кнігу «Цікавішся? Прачытай!» зноў даводзіць, што «народная, русінская паэзія — вось арэна п. Марцінкевіча, няхай жа ён выступае на ёй як сапраўдны гладыатар».

Цяжка пераацаніць значэнне гэтых публіцыстычных выступленняў Ул. Сыракомлі для развіцця беларускай літаратуры. Яе парасткі патрабавалі тады асаблівай, павышанай увагі і падтрымкі, бо ўзыхлілі на вельмі неспрыяльнай глебе — у атмасферы варажасці пануючых класаў да беларускага народа і яго культуры. Гэтую ўвагу і падтрымку маладая беларуская літаратура і атрымала ад Уладзіслава Сыракомлі, імя якога было ў той час аўтарытэтнае. І трэба поўнасцю згадзіцца са сцверджаннем А. Лойкі і Н. Перкіна, што без гэтай падтрымкі «перш

за ўсё» з боку Сыракомлі «Дунін-Марцінкевіч, магчыма, не стаў бы тым, чым ён стаў для беларускай літаратуры». Нездарма беларускія паэты заўсёды шукалі ў Ул. Сыракомлі дапамогі, пісалі яму, як чалавеку, які робіць агульную з імі справу. Пра гэта яшчэ раз сведчаць тэя пісьмы В. Дуніна-Марцінкевіча і А. Вярты-Дарэўскага, якія асталіся пасля смерці (1969 г.) унучкі паэта — Былінскай.

Вядома, з усяго гэтага ўзнікае вельмі лагічнае пытанне: як жа так сталася, што Ул. Сыракомля, які гэтак горача вітаў кожны літаратурны твор беларускай мовы, клапаціўся аб удасканаленні беларускай літаратурнай мовы, аб яе чысціні, які быў не проста «зоркай», а якраз «сонцам» беларускага адраджэння, пісаў свае творы ўсё ж на польскай мове?

Каб адказаць на гэтае пытанне, неабходна звярнуцца да гісторыі. Як вядома, Беларусь, якая апынулася яшчэ ў XVII стагоддзі над пратэктаратам Польшчы, больш за дзвесце гадоў цярпела жорсткі нацыянальны прыгнет. Беларуская мова, якая раней была дзяржаўнай у Вялікім княстве Літоўскім, паступова выцяснялася з літаратуры польскай мовай. Нават пасля ўз'яднання з Расіяй у канцы XIX стагоддзя польская мова яшчэ доўгі час лічылася афіцыйнай на беларускіх землях. «Усё, што думае аб грамадскіх справах,— пісаў пра гэты час З. Серакоўскі,— усё, што піша і чытае ў Заходнім краі,— усё гэта цадкам польскае». І таму пісьменнік, які хацеў нешта сказаць адукаванаму грамадству, вымушаны быў пісаць на польскай мове. А Ул. Сыракомля якраз і імкнуўся, як прызнаваўся сам, уздзейнічаць сваімі творамі на грамадскую думку. Перад сабой ён паставіў адну вялікую задачу — паказаць антычалавечую сутнасць прыгоннага права, пераканаць грамадства ў яго амаральнасці, у тым, што і мужык — чалавек, што ён павінен карыстацца ўсімі чалавечымі правамі, у тым ліку ствараць літаратуру на роднай мове. Якраз у гэтым —асноўны пафас усёй творчасці Ул. Сыракомлі. Паэт верыў, што вызваленне сялян можа адбыцца «зверху», па волі саміх памешчыкаў і цара. Таму і адрадавана яго творчасць пераважна шляхце, якую крытыкаваў паэт. А каб гэтая шляхта, ад якой залежала, на яго думку, вызваленне сялян, зразумела паэта, каб яго слова трапіла ў цэль, трэба было гаварыць з ёю на яе мове, г. зн. па-польску. Пісалі па-польску і сучаснікі Ул. Сыракомлі — В. Дунін-Марцінкевіч і А. Вяртыга-Дарэўскі. Па-беларуску яны пісалі тады, калі звярталіся непасрэдна да селяніна, імкнучыся, як сцвярджаў В. Дунін-Марцінкевіч у пісьме да Ю. Крашэўскага, «заахваціць яго якім-небудзь чынам да асветы і напавіць маральна». Гэтае высакароднае імкненне беларускіх паэтаў да асветы роднага народа, як адзначалася, усімі сіламі падтрымліваў Ул. Сыра-

комля. Разам з тым ён лічыў, што без поўнага сацыяльнага разняволення беларускага народа не можа быць сапраўднага развіцця беларускай культуры, літаратуры. За гэтае сацыяльнае вызваленне і змагаўся ў першую чаргу Ул. Сыракомля.

Літаратурная праца для Сыракомлі, як відаць з біяграфіі, была галоўным сродкам існавання. Праца на панскіх фальварках (спачатку — Залуча, а потым— Барэйкаўшчына), якія арандаваў паэт, давала мала, на што неаднаразова скардзіўся сам паэт. Каб пракарміць вялікую сям'ю, беднаму арандатару даводзілася вельмі многа пісаць, за што не раз папракала яго крытыка. Паэт прызнаваў: «Папрокі варшаўскіх газетчыкаў аб тым, што працую я паспешліва і шмат друкуюся, у значнай ступені справядлівыя, але маё становішча, святы абавязак па ўтрыманні трох дамоў сваёй радні прымушаюць мяне спяшацца». Пісаць на беларускай мове, якая была ў той час, як вядома, пад забаронай, азначала б для Ул. Сыракомлі пакінуць тэма дваццаць з лішнім «галодных губ», якія штодзённа чакалі «вынікаў яго пяра», без кавалка хлеба, пусціць сям'ю па свеце з жабрачай торбай. Гэта была ў той час вялікая «раскоша» — пісаць на беларускай мове. Але чаму ж тады, можа ўзнікнуць пытанне, гэтую «раскошу» дазволілі сабе сябры і землякі Ул. Сыракомлі, яго аднадумцы В. Дунін-Марцінкевіч і А. Вярыга-Дарэўскі? Справа ў тым, што як В. Дунін-Марцінкевіч, так і А. Вярыга-Дарэўскі пачалі пісаць толькі пасля таго, як сталі больш ці менш матэрыяльна незалежныя. Ул. Сыракомля да канца жыцця так і не «ўзбіўся» на свой кавалак зямлі.

Нягледзячы на ўсе гэтыя вельмі слушныя прычыны, Ул. Сыракомля ўсё ж не мог не пісаць і па-беларуску. На жаль, да нас дайшла толькі мізэрная частка беларускай спадчыны вясковага лірніка — вершы «Добрыя весці» і «Ужо птушкі пяюць усюды...». Але ў сапраўднасці беларускіх вершаў было значна больш. «Калі да нас дайшло так мала беларускіх вершаў Кандратовіча,— слушна заўважае ва ўступе да зборніка паэта польскі літаратуразнаўца, даследчык творчасці Ул. Сыракомлі Ф. Беляк,— то вінаваты ў гэтым у пэўнай меры ваенныя падзеі, але, бяспрэчна, што многія з іх кружылі ў рукапісах. Як вядома, і польскія творы, напрыклад, «На вызваленне сялян», «Авідзій на Палессі», «Сахар-мароз», хадзілі толькі ў рукапісах. А справа з беларускім пісьменствам была яшчэ горш, нават не было дазволена друкаваць перакладу «Пана Тадэвуша». Заканспіраваныя беларускія тэксты Кандратовіча жылі, але ва ўмовах тайнай прэсы, што нам сёння вельмі перашкаджае па-сапраўднаму ацаніць гэтую надзвычай няпоўную творчасць паэта». Беларускімі вершамі Ул. Сыракомля заклікаў народ сілай дабівацца сваіх правоў. Нездарма абодва беларускія

вершы вясковага лірніка былі напісаны ў часы найбольшага ўздыму пароднага руху: першы, «Добрыя весці», у 1848 годзе,— у перыяд «Вясны народаў»; другі, «Ужо птушкі пяюць усюды»,— у 1861 годзе,— напярэдадні студзенскага паўстання. Верш «Добрыя весці», за распаўсюджванне якога ў час паўстання 1863 года ссылалі ў Сібір, паказвае нам, як сцвярджае Ф. Беляк, «іншае аблічча паэта, найбольш рэвалюцыйнае».

Акрамя вершаў рэвалюцыйнага зместу, у Сыракомлі было яшчэ нямала беларускіх твораў больш «памяркоўных». Якраз іх ён хацеў выдаць разам з беларускімі вершамі В. Каратынскага асобным зборнікам, бо аб выданні такіх вершаў, як «Добрыя весці» і «Ужо птушкі пяюць усюды...», накіраваных супроць «цароў-паганцаў», не магло быць і гаворкі. Паводле сведчання А. Кіркора, многія з тых беларускіх вершаў Сыракомлі сталі народнымі песнямі, і іх «спяваюць усюды». Спрабаваў Сыракомля пісаць і лібрэта беларускай оперы для кампазітара Лапатынскага, але на шляху да ажыццяўлення гэтай задумы стаялі неадольныя перашкоды.

Уладзіслаў Сыракомля шырока адчыняў дзверы беларускай моўнай стыхіі ў сваіх польскіх творах, за што вельмі часта крытыкаваўся ў польскім друку. Так, крытык С. Лісоўскі, даючы высокую ацэнку кнізе перакладаў Ул. Сыракомлі з лацінскіх паэтаў, агаворваўся: «Праўда, сустракаюцца і недахопы, але яны, як відаць, з'явіліся вынікам паспешліваасці выпадкова. Дзіўна, напрыклад, гучыць для нас выраз на стар. 27: «Не заўсёды квеценню красуюць у агародзе», бо мы не разумеем, што азначае «красуюць», так, як не разумеем, што такое «сумёты»... і г. д. Гэта, праўда, дробязі, але бачыць іх нам непажадана. Нашто ж гэтыя правінцыялізмы, калі яны не для ўсіх зразумелья». Без тлумачэнняў гэтых «правінцыялізмаў», а правільней — беларускіх слоў і выразаў, не абыходзіцца сёння ніводнае выданне твораў Сыракомлі — інакш паэт проста не быў бы зразумелы польскаму чытачу. Ф. Беляк, напрыклад, у складзенай ім кнізе выбраных твораў Ул. Сыракомлі дае вельмі шмат тлумачэнняў «правінцыялізмаў, частых у Сыракомлі». Так, ужо ў першай гутарцы паэта «Паштальён», што стала папулярнай рускай народнай песняй («Ямщик»), укладальніку давялося растлумачыць такія «правінцыялізмы», як «люлька», «сумёт», «чмыхнуць», «пісар», выраз «што табе так баліць» і нават самую назву «паштальён». Яшчэ больш было беларусізмаў у рукапісах Сыракомлі, але пры друкаванні занадта старанныя рэдактары імкнуліся «падгладзіць», «падшліфаваць» мову паэта. Не пазбегнуў гэтага і найбольш сумленны з іх — складальнік дзесяцітомніка Сыракомлі выдання 1872 года, з якога вось ужо 100 год перадрукоўваюцца творы паэта, В.

Каратынскі. «Каратынскі,— заўважае В. Кубацкі,— знішчае ўсялякія рэгіянальныя рысы Сыракомлі — дыялектызмы, правінцыялізмы і «перыферыійныя архаізмы», гвалтоўна падцягваючы крэсавага паэта да агульнапольскай, варшаўскай літаратурнай нормы». Вядомы польскі мовазнаўца Ю. Трыпуцька, аналізуючы мову Сыракомлі, выявіў, як ён сам сцвярджае, «цэлы шэраг фанетычных, словатворных, сінтаксічных і лексічных асаблівасцяў, якія можна растлумачыць толькі і выключна крэсавым паходжаннем паэта. Часам ён выкарыстоўваў іх свядома як стылістычныя сродкі... найчасцей, аднак, рабіў гэта несвядома, бо былі яны, так сказаць, у яго ў крыві, бо яны складалі неад'емную частку яго ўласнай гаворкі і мыслення...» Заканчваючы сваю грунтоўную двухтамовую працу пра мову Уладзіслава Сыракомлі, Ю. Трыпуцька прыходзіць да вываду, што «ні ў аднаго яшчэ польскага пісьменніка не ўдалося выявіць такой вялікай колькасці беларускага элемента, як у яго. У адрозненне ад іншых іншаземных слоў і выразаў, гэты элемент ахоплівае ўсе часткі граматыкі і амаль усюды глыбока пусціў каранне».

У творчасці Уладзіслава Сыракомлі знайшлі сваё адлюстраванне ўсе бакі жыцця Беларусі напярэдадні скасавання прыгоннага права. Па творах паэта мы можам вывучыць не толькі грамадскія ўзаемаадносіны перыяду крызісу феадалізму, але і ўмовы жыцця беларускага народа таго часу, яго быт, матэрыяльную і духоўную культуру. Без творчасці Сыракомлі, якая рабіла значны ўплыў на тагачасную грамадскую думку, мы не можам па-сапраўднаму зразумець і фармаванне поглядаў вялікага сына беларускага народа Кастуся Каліноўскага, сучасніка і ў многім аднадумца Сыракомлі. Адным словам, творчасць Сыракомлі — гэта шырокае акно ў тую далёкую ад нас эпоху.

Так разважаў я, ходзячы па сцежках Сыракомлі, успамінаючы прачытанае, знойдзенае ў архівах.

У Навагрудку я сустрэў «звяздоўца» Зіновія Прыгодзіча. Мы пахаўрусавалі з ім і ўжо разам блукалі па дарогах Навагрудчыны.

Тут усё, здавалася, было авеяна паэзіяй: зялёныя мурожныя ўзгоркі, шумлівае веча каласоў на бяскрайніх палетках, раскошныя, спакойна-велічныя бярозы абапал люстранога асфальту гасцінцаў, прымружаныя сіняватай смугой лясы ля далёкіх небасхілаў.

Мы вырашылі прайсці пеша да вядомага возера Літоўка, куды любіў хадзіць Адам Міцкевіч і дзе бываў, каненше ж, Уладзіслаў Сыракомля.

У небе плылі рэдзенькія белыя аблачынкі, над галавой снавалі пчолы. На поплаве, які ад празрыстых хваляў Літоўкі цягнуўся нешы-

рокай паласой уздоўж агародаў, цвілі рамонкі. Іх было так многа і былі яны такія буйныя, вясёлыя, што Зіновій не ўтрымаўся — пачаў складаць букет.

Пажылога веку жанчына, якая падграбала на мяжы, пад дубамі, сена, убачыўшы нас, перапыніла сваю работу.

— З горада, мусіць? — загаварыла яна да нас.

— Ага, з Мінска, — адказалі мы.

Жанчына, абатёршыся на граблі, глядзела на нас. Мы спыніліся каля яе, загаварылі.

Жыла яна адна, у той унь старой хаце, якую нядаўна купіла.

— Цікава, колькі ж вы за яе заплацілі?

Раней у мяне была мара: набыць у такой вась палявой цішыні, з такім вась возерам і такімі лясамі, звычайную сялянскую хату і, пакінуўшы «цывілізаваны свет», пасяліцца, як гэта зрабіў у мінулым веку вядомы амерыканец Генры Тора, сярод птушак і дрэў, расы і сонца. Але «цывілізацыя» мяне ўсё ж не адпусціла. Цяперашняе маё пытанне было запозненым адгалоскам тых юнацкіх летуценняў.

— А, вы зайдзіце паглядзіце, колькі за яе можна даць, ухапілася жанчына за гэтае маё пытанне.

— Ды мы проста так пацікавіліся, цётка.

— А вы зайдзіце, зайдзіце...

Хоць ужо накрапваў дождж, жанчына пакінула на сене граблі і навяла нас у хату. Хата была падзелена на дзьве палавіны. У першай, прыхожай, печ, на зэдліках падаконніках ціснуліся гладышы і слоікі, каля печы ложка, тут, мусіць, жанчына і спіць. Другая палавіна, святліца, пустая, толькі фікусы пасярэдзіне.

Жанчына пасадзіла нас за стол.

— Можна, малака выпілі б?

— Яно, калі можна, было б няблага...

Яна адразу замітусілася. Праз хвіліну паставіла перад намі гладыш малака, сыр, хлеб.

Сама, прысеўшы, глядзела на нас і гаварыла, гаварыла — як быццам даўно нас чакала і цяпер вась, дачакаўшыся, выказвала ўсё, што сабралася ў яе на душы.

— Ешце, ешце, я яшчэ прынясу... Малака ў мяне хапае — адна ж...

Мы пацікавіліся, а дзе ж жывуць і працуюць яе дзеці.

Жанчына, адразу спахмурнеўшы, адказала, што дзяцей у яе не было. Яна проста не выходзіла замуж. Увесь век адна.

— Вы ж ведаеце, як пры панах жылося. Адно гора. У маёй мамы было нас дзевяцера... У хаце — вечныя няхваткі. Пасватаўся да мяне

адзін хлопец. Харошы такі, праўда — маўчун. Але не аддалі мяне за яго. Не было грошай на пасаг. Можна было б прадаць каня, але што гэта за гаспадарка без каня? Чухаў, чухаў бацька патыліцу і нічога не прыдумаў. Рукі мае, да таго ж, таксама патрэбны былі ў гаспадарцы. Так і асталася ў дзеўках. Малодшыя сестры пападрасталі, замуж павыходзілі — мы ўжо трохі сталі на ногі тады. А мяне ўжо ніхто не браў — перарасла... Цяпер жывецца унь як добра, каб гэта, кажацца, тады так. І карову дзяржу, пакуль магу, і свіней...

Мы даўгавата-такі пасядзелі ў хаце. Пэўна, пабылі б яшчэ, але пацямнела ад хмары, недзе заварочаліся грымоты.

Калі мы, падзякаваўшы, усталі, каб ісці, вочы жанчыны адразу неяк згаслі.

— А можа б, пабылі яшчэ трохі,— сказала яна ціхім, няўпэўненым голасам.

Мы растлумачылі ёй, што хутка павінен падысці аўтобус; калі пачнецца дождж, нельга будзе ісці, а гэта ж апошні рэйс да Навагрудка.

Мы пайшлі. Жанчына прыцішана стаяла ў дзвярах і моўчкі глядзела нам услед.

Свае «вандроўкі» я закончыў у старажытным горадзе Рагнеды і Ізяслава — Заслаўі, у якім таксама бываў і пра які пісаў Сыракомля.

Тут, у ваколіцах Заслаўя, паэт меў нават намер назаўсёды пасяліцца з сям'ёю. Ён прыязджаў ужо сюды купляць зямлю.

Было гэта за які год перад выездам у Вільню з залучанскай сядзібы. Якраз тады Сыракомля песціў мару аб набыцці ўласнай зямлі. Штурхала яго к гэтаму вельмі незайздроснае становішча арандатара. Арэнда амаль нічога не давала немалой ужо сям'і паэта. З мізэрных прыбыткаў ад яе часам нельга было нават пагасіць пану арэндную плату. Звычайна ў такім становішчы арандатары павялічвалі падаткі сялян, выціскаючы з іх усё, што толькі было можна. Сыракомля ж, будучы не толькі на словах, але і на справе перакананым дэмакратам, пайсці на гэта не мог. Каб звесці канцы з канцамі, ён карпеў над перакладамі з лацінскай мовы розных гістарычных прац, падрываючы сваё здароўе. Усё гэта перашкаджала яму займацца сваёй любімай справай — мастацкай творчасцю. Толькі свая зямля магла б даць яму такую мажлівасць. Прытым, уласная зямля вызваліла б паэта ад прыкрай неабходнасці быць, хоць і не паўнапраўным, гаспадаром прыгонных сялян — «братоў у сярмязе».

Паэт так марыў аб уласным кутку на зямлі, што нават пісьмо да рэдактара газеты «Віленскі веснік» А. Адынца з просьбай змясціць аб'яву аб куплі зямлі напісаў у форме верша. У ім Сыракомля гаво-

рыць, што памешчыкі вясной мараць аб набыцці новых капіталаў, мараць сваім золатам закабаліць як мага болей людзей. Яму ж, паэту, не трэба многа грошай, да якіх ён адносіцца «з пагардай», не трэба вялікіх надзелаў. Ён шчыра прызнаецца:

Была б страху, хоць і нізкай хаты,
Сэрда пры сэрцу, крынічка ў травах,
Тытунь для цыгаркі, шклянка гарбаты,
Больш ні пра што я не сніў бы нават...

Ды на арэндзе маёй дагэтуль,
На жаль, я не маю такой раскошы:
Амаль не родзіць пясчаны палетак,
З кішэні як бачыш знікаюць грошы...

Між тым, працягвае паэт, пан патрабуе хутчэйшай выплаты за арэнду, бо інакш зусім выганіць з яе, а мяснічы пагражае, што «на камінак дрэва не дасць мне». Таму Сыракомля просіць сябра-рэдактара, каб ён змясціў у сваёй газеце аб'яву пра тое, што адзін сціплы паэт «хоча купіць зямлі з чатыры валокі»,

Купіць страху, што яго заслоніць
Ад зімняй сцюжы і спёкі лета,
Дзе, вольны, з лютняй сваёй у далоні
Складаў бы песні ён ды санеты,

Дзе б мог ён бачыць з вакна небасхілы,
Вясковыя стрэхі, крыжы на магілах,
Альбо сустрэцца б мог з селянінам,
Свабодна паплакаць горкай часінай.

Няхай была б мне сялянская хата
Рада, калі б я яе наведаў.
Хай мяне дрэў акружалі б шаты,
І побач бачыў сядзібу суседа.

А калі б чуў я звон кос між ракітаў!
А калі б бачыў, як жнеі жнуць жыта!..
Як бы там пелася! Хіба ж не ўцеха:
З лесам ва ўласнасць купіць сабе рэха!

Нягледзячы на гэта, усё ж газета не дапамагла Сыракомлю.

Аднойчы паэт, завітаўшы да сваіх сяброў у Мінск, пачуў аб продажы ў яго ваколіцах зямлі. Ён праз колькі часу сеў у вазок і рашуча пакаціў да прадаўца.

Прадаўцом аказаўся памешчык Юльян Гарайн, таксама літаратар. Цікава расказвае пра ўсё гэта сам Гарайн, які яшчэ да гэтага добра ведаў па друку Уладзіслава Сыракомлю як паэта, друкаваўся разам з ім у віленскіх выданнях, захапляўся яго вершамі, але вось асабіста з ім не быў знаёмы.

У пакой, піша Гарайн, увайшоў «малы чалавечак, нядбала апрануты, прыгнуты», але «з разумным выразам твару». «Досьць нязграбна пакланіўшыся, папытаў нясмелым, прыцішаным, ды ўсё ж сімпатычным голасам:

— Ці не вы будзеце Юльян Гарайн?

— Але, я. З кім маю гонар...

— Мяне зваць — Людвік Кандратовіч... Я чуў ад нашага, можна сказаць, агульнага прыяцеля, пана Жыські, што вы ў аколіцах Мінска прадаеце невялікі фальварачак. А я маю намер купіць якраз у гэтых мясцінах колькі валок зямлі.

Гарайн запрасіў яго сесці. Выкарыстоўваючы парады пранырлівага і хітрага гандляра Жыські, які падахвоціўся памагчы яму ў гэтай справе, Гарайн пачаў па ўсе лады расхвальваць свой фальварак Рабушкі, хоць замест прыбыткаў ён даваў яму адны толькі страты. У Рабушках, даводзіў прадавец, можна пабудаваць добрую карчму, пасадзіць туды паваротлівага чалавека, і ўжо адно гэта дало б дваіны прыбытак уладальніку фальварка. Бо там куплялі б гарэлку не толькі мясцовыя сяляне, але і жыхары суседніх вёсак. Сыракомля адразу ж насцярожыўся:

— Дык, значыць, там у вас ёсць падданья? — Жыська мне пра тое нічога не казаў.

Пачуўшы, што ў Гарайна ёсць там чатыры хаты з адзінаццаццю душ сялян, Сыракомля ўстаў і ўзяў шапку:

— Вольмі шкадую, што патурбаваў вас. Я хачу купіць фальварак без падданых. Сам з сям'ёю хацеў бы абрабляць зямлю. Бывайце здаровы!

Але размова на гэтым не скончылася. Сыракомля быў запэўнены, што падданья сяляне з Рабушак выведуць пад Слуцк — яны даўно мараць пасяліцца на слупкіх чарназёмах. Пасля гэтага паэт згадзіўся паехаць з Гарайнам на аглядзіны фальварка.

І вось зграбны панскі вазок нясе абодвух у бок Заслаўя. Памалу распачынаецца гаворка. Пасля некалькіх роспытаў пра гаспадарчыя вартасці той мясцовасці Сыракомля нечакана папытаў:

— А ці ёсць там салаўі?

Пытанне здзівіла Гарайна. Ён пачаў больш пільна прыглядацца да свайго субяседніка, гадаючы, што ж гэта за чалавек. Гарайна цікавіла адно: як бы з найбольшай выгадай збыць свой няўдалы фальварак, і ён ізноў загаварыў пра яго даброты:

— Ад Мінска — міль тры, ад Радашковіч,— дзе некалькі разоў на год, асабліва ў дзень Святой Тройцы, бываюць не горшыя, чым у Міры,— кірмашы,— дзве мілі, ад касцёла парафіяльнага ў Заслаўі — некалькі вёрст. А вунь Сёмкаў... Бачыце, якая тут лёгкасць для збыту прадуктаў.— Прытым, гляньце, якія ў гэтым баку ўраджаі! Жыта і пшаніца — як шчотка. Зараз пачнуць красаваць. Ячмяні такія бываюць густыя, што аж вылягаюць.

З размовы Гарайн даведаўся, што яго субяседнік знаёмы з вядомым пісьменнікам Юзафам Крашэўскім, што нават гасцяваў у яго.

— Можа, вы яго сваяк? — пазаздросціў Гарайн.

Сыракомля адказаў, што не сваяк, але што яны — свае па духу, бо абодва — літаратары. Гарайн, прыпомніўшы, што яго субяседніка завуць Людвік Кандратовіч, прызнаўся, што да гэтага часу не сустрэкаў яго імя ў друку, хоць ён і сочыць за літаратурай. Калі Сыракомля назваў сваё літаратурнае імя, Гарайн аж падскочыў ад здзіўлення: ён жа даўно ва ўсіх дапытваецца, хто хаваецца за гэтым імем — Уладзіслаў Сыракомля, якім падпісваюцца такія цікавыя творы.

— Дык гэта ж вы — перакладчык польска-лацінскіх паэтаў? Вы — аўтар «Дыферэнцыі» і гэтулькі цудоўных гавэндаў? Аўтар — «Выбрыкаў вяселага гумару»?.. І я пра гэта толькі цяпер даведваюся! Пан Людвік! Пан Уладзіслаў! Дык гэта ж вы той, хто ўжо на пачатку сваёй такой цяжкай літаратурнай працы стаў аздобай нашай літаратуры! А я так да вас аднёсся...

І Гарайн пачаў горача прасіць у яго прабачэння. За тое, што ён хацеў яму прадаць свой няўдалы фальварак. І гэтак жа маляўніча, як расхваляваў, пачаў бэспіць сваё ўладанне:

— Гэта ж — жыць там — нудота, змарнеў бы там са сваёй сям'ёй: зямля там цвёрдая, сухая, няплодная, на лугах — адзін сівец, лес — яловы, вады — няма, салаўі туды ніколі не залятаюць, знікла б там усё тваё паэтычнае натхненне! Гэта не для цябе месца! Давай заварочваць назад, бо я табе яго не прадам!

Але Сыракомля ўсё ж наважыў паглядзець фальварак. Калі прыехалі да Рабушак, паэт адразу ж згадзіўся са сваім прадаўцом, што фальварак для яго не падыходзіць. Галоўнае, не быў прыдатны для жылля панскі драўляны дамок: падгниў, схіліўся набок, у пакоях сыра

і змрочна. Так і вярнуўся ні з чым Сыракомля на сваю арэнду ў Залуча.

А можа, яму не спадабалася мясцовасць?

Я вырашыў пашукаць тэя Рабушкі, сваімі вачыма паглядзець на тутэйшыя краявіды. Заслаўскія старажылы казалі мне, што такая вёска сапраўды ёсць ля Заслаўя. Толькі прамой дарогі туды няма, лепш за ўсё ў Рабушкі ехаць праз Мінск. Я ўжо меркаваў так і зрабіць, але выпадкова сустрэў на вуліцы свайго знаёмага, аспіранта-завочніка сектара фальклору нашага інстытута Барыса (такое прозвішча), які якраз настаўнічаў у тых мясцінах. Ён сагітаваў мяне пусціцца туды пеша, нацянькі. Як сапраўдныя падарожнікі. Мы так і зрабілі.

Ішлі пакручатай палявой дарогай. Паўзбоч — дзве сценкі жыта. З-за пасвятлелых ужо сцяблін выглядаюць там-сям вясёлыя валошкі, на зялёную броўку дарогі выпаўзаюць пад ногі доўгія гірлянды чысценькіх бела-ружовых сподачкаў кветак карлікавай бярозкі. Пахне жытам, полем. А над галавой трапечна на адным месцы, чаруючы сваёй песняй, адвечны жаўранак.

Затым мы збочылі на сцежку, якая павяла нас праз лес. Лес быў яловы. Хоць стаяў дзень, у ім было змрочна. Пад высокімі густымі елкамі — ні травінкі: зямля спрэс засцелена рыжай ігліцай. Але хутка сцежка зноў вывела нас з ельніку на поле. Яна ўспаўзала на ўзгоркі, спускалася ў зялёныя лагчыны, бегла паўз бярозавыя пералескі, пакуль не ўлілася зноў у дарогу. Мінуўшы маленькую вёсачку Куты, мы адразу ўбачылі на ўзгорку дахі Рабушак. Перад вёскай — старая развесістая бяроза, далей — ліпы. Кругом лясы, пералескі. Не, усё ж такі мясціны тут — што трэба. Праўда, няма рэчкі, але ж затое якія ўзгоркі!

Мы заходзілі ў хаты, гутарылі з людзьмі. Пра вёску і яе жыхароў добра расказалі нам сямідзесяціпяцігадовы Іван Васільевіч Юркоўскі, цялятніца Анастасія Рыгораўна Вашкевіч, электрык Аляксандр Антонавіч Несцяровіч. Усе яны, іх бацькі спраку веку жывуць у гэтай вёсцы. Зараз у ёй налічваецца толькі дзевяць хат. Людзі працуюць у саўгасе імя Тэльмана. Рабушкі адносяцца да участка, цэнтр якога — у Браўках, суседняй вёсачцы. За два кіламетры ад Рабушак праходзіць Старавіленскі тракт, па якому цяпер курсіруюць аўтобусы.

Вядома, пры добрых абставінах Ул. Сыракомля мог бы тут прыжыцца. Чаго-чаго, а вясковай цішыні яму тут хапіла б. Ды і салаўі па сёння заліваюцца ў бярозавыя пералесках. Можна толькі пашкадаваць, што так атрымалася ў паэта з купляй зямлі. Магчыма, зусім інакш склаўся б лес вясковага лірніка. Якраз гэтая спеўная зямля ўзрасціла потым Янку Купалу: яго Вязынка адсюль — рукой падаць.

Такім чынам, не знайшоўшы прыстанку ў «сваіх ваколіцах», паэт змушаны быў зняцца з бацькоўскай зямлі і адправіцца ў Вільню шукаць долі ў шырэйшым свеце. Якраз да часу ад'езду Сыракомлі ў Вільню адносіцца яго верш «Пілігрым у канцы вандроўкі», які лагічна завяршае як кнігу «Вандроўкі па маіх былых ваколіцах», так і ўвесь давіленскі перыяд жыцця і творчасці яе аўтара:

Вось, нарэшце, і абышоў я, радзіма,
Гарады твае, вёскі з кіем пілігрыма.
Блізка бачыў я вежы касцёлаў, крыніцы,
Падзямельныя склепы твае, камяніцы,
І, каб пахваліцца чым было можна,
Узяў я памятак колькі ў ранец дарожны:
Частку нёманскай хвалі, камень даўняй вежы,
Завушніцу з маглы, з дрэва лісцік свежы...
Удоўж і ўшыр абышоўшы ўсё Прынямонне,
Спачываю пад грушай развесістай сёння.
І перад тым, як выйсці на новую каляіну,
Усю, што прайшоў, дарогу позіркам зноў акінуў.
Там, над возерам сінім, замак глядзіць у зоры,
Там, на пагорку, бачу бацькаў знаёмы дворык.
Там хатка, дзе шчасце мяне абмінула,
Там цвінтар, дзе дзятва — мая кроў — заснула.
Там святыні, там блізкія стрэжы з саломы,
Звоніць знаёмае птаства, ходзіць вецер знаёмы.
І да мяне зноў вяртаюць нябачныя крылі
Пачуцці, што некалі сэрца маё палілі,
І думкі, што ў галаве маёй віравалі...
О куткі мае мілыя! О родныя далі!..
Калі ў свет мяне кіне жыццёвым ветрам,
Набяру сабе ў грудзі адгэтуль паветра,
Набяру яго шмат, каб надоўга хапіла,
Каб яно мае песні заўсёды жывіла.
Толькі чым, мае далі, узамен вам аддзячыць?
Можа, блаславеннем пілігрымскім, жабрачым,
З ветрам яго пусціўшы па родным абшары,
Каб збыліся людзей нашых лепшыя мары:
Над лясамі, над Нёманам, на мужычым загоне
Хай жа лепшую песню птушкі зазвоняць,
Закрасуюць хай збожжа пясчанья нівы
І аратага сэрца устрапянецца шчасліва...
З бодем адсюль пусціўся я ў новую пуцявіну
І памяць пра край свой родны —
у песні навек пакінуў.

Ходзячы па ваколіцах Заслаўя і па яго вуліцах, я даволі-такі прытаміўся. Ubачыўшы за паўрасчыненымі варотамі прамкамбіната зацененую лавачку ля прахадной, я прайшоў да яе і сеў адпачыць. З будкі ў прахадной выйшла пажылая, з вострымі вачыма нізкарослая жанчына:

— А вам чаго тут?

— Ды от хачу пасядзець трохі, цётка. Хіба няможна?

— Чаму ж не, пасядзіце. Толькі не заходзіць на тэрыторыю!

Жанчына прысела каля мяне на лаўку. Да яе якраз падышоў чарнявы, добра апрануты хлапец з пагодным тварам. Жанчына адразу пачала яго ўшчуваць — за тое, што не так, як яна хацела, перасыпаў ёй веранду. Хлопец цярпіва даводзіў ёй, што так якраз лічыцца добра. Але жанчына стаяла на сваім і са слязьмі ў голасе пачала абвінавачваць хлопца, што ён не хоча ёй памагаць, што ўсё робіць абы збыць з рук. Так ён і пайшоў, нічога не даказаўшы жанчыне, якая сыпала яму ўслед свае крыўды.

— Гэта сын,— сказала яна мне, трохі заспакоіўшыся.— Жыве тут, у Заслаўі, з жонкай і дзецьмі. Вы, мусіць, чулі трохі, пра што мы гаварылі. Але ж, канешне, не ўсё панялі. Я б вам расказала пра ўсё, але ж доўга гаварыць. А тут толькі доўга трэба. Я, ведаеце, люблю хадзіць на суд, слухаць. Дык от, бывае, калі падсудзімы надта загаворыцца, суддзя перапыняе яго і кажа: сакрашчона гаварыце, сакрашчона. А сакрашчона яно, ведаеце, не заўсёды і налучаецца. Дык от і тут так: сказаць сакрашчона — не поймеце. Але хай, папробую...

І жанчына добрую гадзіну расказвала мне «сакрашчона» пра ўсё, што ў яе набалела. Яна нават не зважала на тых, хто праходзіў на тэрыторыю прамкамбіната. Толькі зрэдку спыняла каго-небудзь:

— Вам куды? — і, паслухаўшы тлумачэнне, зноў паварочвалася да мяне.— Яно, сказаць па праўдзе, тут няма чаго і красці. Але я пытаю так проста, каб не стаяць тут без дзела. Аднаго прапушчу, а другога — вазьму і астанаўлю, патрэбую дакументы. Хай ведаюць, што ёсць стораж!

Пад канец, калі я сабраўся ісці, жанчына — не без удзячнасці за тое, што я выслухаў яе,— сказала:

— От пагаварыла з вамі, і аж лягчэй стала. Сыны мне, ведаеце, колькі раз казалі: хаця ты не гавары многа, не разнось пра нас абы-чаго па горадзе. А як жа мне не гаварыць. Калі буду маўчаць — я ж лопну!

Я толькі ўсміхнуўся, слухаючы шчырую споведзь жанчыны, якая, відаць, прывыкла ўвесь час быць сярод людзей і, выйшаўшы на пенсію, не магла сядзець дома склаўшы рукі.

У Заслаўі я пачуў легенды, звязаныя з Рагнедай, расказы пра гераічныя справы мясцовых партызан, якія не давалі праходу гітлераўскім салдатам і паліцаям. Кожны камень, знойдзены на гэтай зямлі, быў, здавалася, частачкай самой гісторыі, сведкам слаўнага мінулага краю.

Тут у вочы кінулася мне ўся ў рыштаванні старажытная Праабражэнская царква. Яе, як і Мірскі замак, па рашэнню ўрада пачалі таксама аднаўляць. Для мяне, чалавека, што звязаў свой лёс з інстытутам, у назву якога ўваходзяць такія словы, як «мастацтвазнаўства», «этнаграфія», «фальклор», было радасна бачыць падобнае. Мне ўспомніліся словы А. Кіркора: «Многа гістарычных помнікаў у Беларусі знішчана часам, яшчэ больш невуцтвам і абыякавасцю». Добра, што гэты час невуцтва і абыякавасці адыходзіць у нябыт...

Вечарам я сеў на электрычку, якая імкліва панесла мяне ў Мінск, адкуль я пачынаў сваё падарожжа. Вяртаўся я туды ўжо зусім з другога боку, скалясіўшы добрую частку поўдня Беларусі.

ПАЕЗДКА Ў БАРЭЙКАЎШЧЫНУ

Замест эпілога

Вярнуўшыся з падарожжа па Палессі і Міншчыне, я ўсё ж адчуваў, што не да канца выканаў пастаўленую перад сабой задачу. Неадкрытай, зацягнутаю даволі густым туманам невядомасці была для мяне Барэйкаўшчына — падвіленская вёска, куды перасяліўся і дзе жыў апошнія дзесяць гадоў Уладзіслаў Сыракомля.

Барэйкаўшчыну паэт атрымаў у арэнду ад графа Тышкевіча. Месца было далека не ідэальнае. Але нічога лепшага паэту знайсці не ўдалося. Вось як пісаў пра новую арэнду сам Сыракомля:

«Жыллёвы дом невялікі, але дагледжаны; з вакна далека відаць вёскі, замглёныя лясы і ўзгоркі, вялікі сад; народ працавіты, цвярозы і сумленны; на сценах некалькі дзесяткаў карцін, у шафах некалькі соцень добрых кніжак. Чаго ж тут болей трэба? Долі і хлеба! Першай мне ад нараджэння не дадзена, а другі тут цяжка здабыць, бо хоць зямля і ўраджайная, але яе тут — вельмі шчуплы кавалачак. Да таго ж тут — невялікая колькасць рук, не хапае работнікаў. Усё гэта не дазваляе ўзець гаспадарку на належны ўзровень».

Нягледзячы на матэрыяльныя нястачы, тут, у вясковай цішыні, паэту працавалася вельмі плённа. У Барэйкаўшчыне ім былі напісаны

такія выдатныя творы, як «Кавалак хлеба», «Фрагменты пра Піліпа з Канапель», «Жменя пшаніцы», «Непісьменны», «Вясковая школа», «Улас», «Штогадовыя святы на Літве», «Школьныя часы», «Вызваленне сялян» і цэлы шэраг іншых.

Мяне цікавіла перш за ўсё, што сабой уяўляла сама вёска Барэйкаўшчына, сярод якіх людзей жыў там вясковы лірнік, адкуль, з якіх крыніц чэрпаў ён тэмы і вобразы для сваёй творчасці ў апошнія дзесяцігоддзе.

І вось — роўна праз год пасля маёй экспедыцыі па поўдні Беларусі — я з камандзіровачным пасведчаннем у кішэні апынуўся ў Рукайняйскім сельсавеце Вільнюскага раёна Літоўскай ССР. Ад шумлівай аўтамагістралі Вільнюс-Ашмяны ішла проста ў жыта пясчаная палявая дарога. У зялёным жытнёвым разліве танулі ўперадзе раскіданыя там і сям, як астраўкі, хаты вёскі Барэйкаўшчыны. За высознымі старасвецкімі ліпамі мне хутка адкрылася прадаўгаватая драўляная школа, абсаджаная кругом кустамі, кветкамі. Яе мне паказаў дзядзька, што вёз аднекуль на кані поўныя, з верхам драбіны прывялай палявой травы. У школе, як я ўведаў яшчэ ў Вільнюсе, месцілася бібліятэка-музей Ул. Сыракомлі.

Бібліятэкарка, маладая чарнявая дзяўчына Ванда Даугевічутэ, сустрэла мяне ветліва. Даведаўшыся, хто я і чаго сюды прыехаў, яна спачатку паказала мне бібліятэку. Бібліятэка небагатая — што ж, людзей тут няшмат: летась з-за адсутнасці патрэбнай колькасці вучняў — галоўных яе чытачоў — нават была зачынена школа. Мне было цікава даведацца, што ёсць у бібліятэцы з беларускіх аўтараў. Аднак я ўбачыў тут толькі імя Уладзіміра Караткевіча, якога нейкімі невядомымі вятрамі занеслі сюды яго «Чырвоныя ветразі». Потым дзяўчына раказала мне ўсё, што датычылася Ул. Сыракомлі. Аказваецца, школа — гэта якраз і ёсць хата самога паэта. Вядома, яна не раз рамантавалася, але ў цэлым засталася такой, як была. Ванда павяла мяне ў пакойчык, дзе былі выстаўлены экспанаты музея. У гэтым пакойчыку якраз і працаваў паэт — тут быў яго кабінет. З акна сапраўды адкрывалася поле і вясковыя хаты — значыць, мара Сыракомлі пра тое, каб ён мог «бачыць з вакна небасхілы, вясковыя стрэхі», хоць і часткова, але збылася. У пакойчыку паэта я ўбачыў яго фотаздымкі, кнігі, рукапісы. Але больш за ўсё зацікавіў мяне сонечны гадзіннік Сыракомлі — гладка выпаліраваны камень з цыферблатам, стрэлкамі якога былі праменні сонца.

Потым Ванда павяла мяне паказаць двор. Не вельмі далека ад хаты, сярод жыта, відаць былі рэшткі зруба старога калодзежа. З яго, расказваюць, брала ваду Сыракомлева сям'я. У вянку дрэў хаваўся

арыгінальны стол, зроблены з жорнавага кола. За гэтым сталом, шукаючы адзіноты і цішыні, Сыракомля напісаў нямала ўзнёслых строф сваёй паэзіі.

Але галоўнае, што мне хацелася ў Барэйкаўшчыне, — гэта пазнаёміцца з людзьмі, пагутарыць з імі, пачуць расказы, паданні і асабліва мову аднавяскоўцаў паэта.

Ванда завяла мяне ў адну з бліжэйшых хат, да васьмідзесяцігадовага Баляслава Антонавіча Раманоўскага. Высокі хударлявы стары, пакашліваючы, з ахвотай расказваў пра сваё жыццё, пра сваю вёску. Старога дапаўняла, падсеўшы да стала, за якім мы сядзелі, яго дачка Уладзіслава, рухавая і гаваркая жанчына, работніца саўгаса «Руконны». Жывуць тут яны здаўна. Іх дзяды і прадзеда таксама мясцовыя. З католікаў. Называюць сябе палякамі. Два сыны Баляслава Антонавіча пераехалі ў Польшчу, прыжыліся там. А яму самому і дачцэ падабаецца тут, дома. Гаворка наша цякла вольна, натуральна. Мова гаспадароў хаты, як і іншых мясцовых жыхароў, нягледзячы на нязначную колькасць польскіх слоў, была усё ж у сваёй аснове, як адзначаў яшчэ і Сыракомля, беларуская, Я нават запісаў у блакнот нямала цікавых для мяне слоў і выразаў, якія добра папоўнілі мой лексікон. Напрыклад, у беларускай літаратурнай мове я дагэтуль сустракаў слова «падбярозавік» — грыб, вядомы ў маёй вёсцы пад назвай «бабка». Слова «падбярозавік» мне неяк рэзала вуха, яно здавалася мне штучным. Няўжо так кажуць у народзе? І вось тут, у Барэйкаўшчыне, я слова ў слова запісваю фразу: «І баравікоў прынеслі, і падбярэзнікаў, і лісічкаў». Вось, аказваецца, як народ кажа — «падбярэзнік». Проста, ясна і вельмі па-беларуску. Дык чаму б нам не ўводзіць якраз такія словы ў літаратурную мову?

Пабыў я ў Барэйкаўшчыне і яе ваколіцах некалькі дзён. Гутарачы з людзьмі, слухаючы іх гаворку, я лавіў сябе на думцы, што некаторыя характэрныя для гэтай мясцовасці словы і выразы я ўжо недзе чуў. Толькі потым успомніў: дык гэта ж у Францішка Багушэвіча — «папарскага салаўя». Віленшчына, Ашмяншчына — яго радзіма. Былы фальварак Свіраны, дзе нарадзіўся беларускі паэт, аказваецца, зусім блізка адсюль. Пра гэта мне сказаў былы загадчык Барэйкаўшчынскай пачатковай школы Мікалай Васільевіч Сабалеўскі, добры знаўца беларускай літаратуры, якую ён чытае ў арыгінале.

Дарэчы, пра школы. І ў Руконнах (ці па-афіцыйнаму Рукайнай), цэнтры сельсавета (за паўтара кіламетра ад Барэйкаўшчыны), і ў іншых вакольных вёсках — школы польскія. Адкрыты яны па жаданню насельніцтва. Як расказаў мне дырэктар Рукайнайскай сярэдняй школы Леанід Ільч Палонскі, у школе вучні вывучаюць некалькі моў:

рускую, польскую, літоўскую і нямецкую. Апрача таго, усе яны нядрэнна ведаюць таксама беларускую. Так што ў гэтых адносінах школьнікі атрымліваюць даволі шырокую адукацыю, што дазваляе ім пасля заканчэння школы арыентавацца ў самай разнастайнай літаратуры.

Я добра пазнаёміўся з адным вучнем Рукайняйскай школы — сямікласнікам Янушам, сынам старшыні сельсавета Эдуарда Аляксандравіча Багуцкага, у якога я начаваў. З Янушам я разам спаў на сене ў адрыве. Перад тым як заснуць, мы доўга размаўлялі. Януш быў вельмі гаваркі. Ён расказваў мне шмат чаго пра школу, пра свае гульні, вучобу. Даведаўшыся, што я з Мінска, ён пачаў дэкламаваць па памяці «Дзеда і бабу» Кандрата Крапівы, «Святога Яна» Якуба Коласа. Праўда, не ведаў, хто напісаў гэтыя творы. Пахваліўся ён і сваімі поспехамі ў літоўскай мове. Ён нават можа ўжо чытаць трохі па-літоўску. Раней яе зусім не разумеў, як і наогул мясцовыя жыхары. Януш расказаў мне пра выпадак, які быў тут пасля вайны. Прыехала з Вільнюса аўталаўка. Адзін хлопчык пайшоў туды купіць цукру. А лавачнік яму і кажа: «Мажукам цукру нера». Гэта азначала — дзецям цукар не прадаецца. Хлопчык перадаў готыя словы бацьку, прозвішча якога якраз было — Мажук. «Нехта, мусіць, набрахаў на мяне: Мажуку, бач, ужо і цукру не дае»,— сказаў бацька і пайшоў выясняць прычыну.

Я аб'ехаў і абхадзіў многія вёскі і вёсачкі Рукайняйскага сельсавета. Запомніў такія з іх, як Крыжоўка (з 1 студзеня 1971 года яна, як і іншыя вёскі, атрымала новую назву — Крышкяліс), Ашмянка (Ашмянеле), Баравыя (Шылінай), Задворцы (Ужудварыс), Навасады (Науяседжай), Падчарпае (Паеджай), Міхайлаўка (Мікалішкес), Зацішша (Рамітэ). Цяпер я меў, хай не поўнае, але ўсё ж нагляднае ўяўленне пра гэты край, пра тую новую зямлю, якая ў апошнія гады паэта жывіла яго звонкую музу.

Знаёмячыся з людзьмі, сярод продкаў якіх жыву Ул. Сыракомля, я лепш разумеў многія творы паэта, лепш разумеў яго самога. Больш зразумельмі рабіліся мне і строфы верша Янкі Купалы «Вясковы лірнік», напісанага тут амаль 50 гадоў назад, калі адзначалася 50-я гадавіна з дня смерці Сыракомлі. Янка Купала, які таксама хадзіў па мясцінах вясковага лірніка, быў у Барэйкаўшчыне і Рукойнах, так пісаў у сваім вершы:

Выліць думку хачу — хай снуе у бязмеры —
Думку-памяць, што ў сэрцы залегла,
Аб той зорцы, што некалі з добраю верай

Над зямелькай яснела і збегла.

Аб музыцы, што лірай сваёй чарадзейскай
Мне ў душы светач выклікаў новы,
Каб жыла, хоць на час, красай кветкаў-пралоскаў,
Як жыве вечна Лірнік вясковы...

Час патраніць усё пакрышыць, ацалеці,
Путы нават змарнеюць у плесні,—
Покі ж будзе душа хоць адна жыць на свеце,
Будуць жыці і лірнікаў песні.

Будзеш жыць! Будуць веці ісці за вякамі,—
Не забудуцца дум тваіх словы,
Як і слоў беларускіх, жывучы між намі,
Не забыўся ты, Лірнік вясковы.

ТОЙ КУРГАН ВЕКАВЕЧНЫ...

СЕЛІШЧА

У край Купалаваіа юнацтва, да той зямлі, што дала паэту крылы для высокага палёту, падахвоціўся з'ездзіць са мной пляменнік Янкі Купалы Эдуард Іванавіч Аўлачынскі, які добра ведаў усе сцежкі «дзядзькі Янкі», сустракаўся з ім, жывучы ў гэтым салаўіным кутку Беларусі.

Па зямлі ішла восень. Але дзень быў надзіва ясны і светлы — ад шчодрара не па часе сонца, што прыпякала амаль па-летняму, раскашуючы ў чыстым бязвоблачным небе, ад яркага жаўталісця пералескаў і прыдарожных бяроз, клёнаў, ясеняў, якія не спяшаліся яшчэ скідаць свой залаты ўбор.

— Спяраша паедзем у Селішча,— сказаў Эдуард Іванавіч, які быў для мяне сапраўдным гідам.

Фальварак Селішча, як вядома з біяграфіі паэта, узялі Луцэвічы ў арэнду ў 1895 годзе, калі Янку, ці, як яго звалі ў сям'і, Ясю, было недзе каля 13 гадоў. Тут, у Селішчы, адкрыліся будучаму паэту нязнанья таямніцы чароўнай беларускай прыроды, хараство пароднай душы, шматфарбнае[^] і мілагучнасць род най мовы. У Селішчы звездаў ён і вялікае гора — смерць бацькі, потым брата і дзвюх сястрычак. Тут ва ўсёй паўнаце спазнаў будучы паэт шматпакутную долю мужыка-беларуса, яго мазольную працу: пасля смерці бацькі васемнаццацігадоваму юнаку самому давялося заняцца гаспадаркай, узяцца, па яго выразу, «чытаць сумную кнігу памешчыцкага поля і пісаць журботную аповесць свайго гора сахой ды касою».

Я мужык-беларус —
пан сахі і касы;
Цёмен сам, белы вус,
пядзі дзве валасы...

Так, гэта тут, у Селішчы, малады гаспадар арандаванай зямлі ўпершыню пачаў спрабаваць свае сілы ў паэзіі («...на працы ў полі,— успамінаў пазней паэт,— або ў дарозе, або на начлезе прыйдзе думка — і я пішу»). Якраз тут нарадзіліся гарачыя радкі вядомых сёння кожнаму вершаў і паэм Янкі Купалы, прысвечаных «пагарджанаму век», «сляпому, глухому» беларускаму мужыку, у якога спрадвеку былі «заліты потам горкім вочы», які прывык зносіць ад сваіх прыгнятальнікаў «лаянку і крык» і якога паэт пачаў, урэшце, будзіць ад «зімовага рабскага сну». Гэта адсюль пайшлі ў свет такія шэдэўры

купалаўскай паэзіі, усёй нашай літаратуры, як «Мужык», «Там», «Я не для вас, паны, о не...», «Ворагам Беларускай», «Родныя песні», «3 песень аб сваёй старонцы», «Гэта крык, што жыве Беларусь», «Касцам», «Я мужык-беларус...», «Яшчэ прыйдзе вясна», «Песня мая», «Выйдзі», «Зімою», «Курган», «Адвечная песня», «Яна і я», і многія, многія іншыя, якія, праўда, былі запісаны на паперы пазней. Так, толькі запісаны пазней, але, як прызнаваўся сам паэт, ён «выплакаў» іх «сэрцам, высніў... душою, б'ючыся з нядоляй, б'ючыся з бядою», г. зн. у першую чаргу тут, у Селішчы. Інакш кажучы, якраз у Селішчы, дзе Ясь, спазнаўшы на ўласнай скуры гаркату мужыччага жыцця, долю беззямельных, ва ўсёй глыбіні ўсвядоміў векавую несправядлівасць беларускага народа, была ўспоена магутная купалаўская паэзія пратэсту. Таму перш за ўсё ў Селішчы і трэба шукаць крыніцы «дум беларускіх» Янкі Купалы, якім навучыўся ён «без школы і кніг». Недарэмна ж, якраз адсюль, з Селішча, рашуча разарваўшы зачараванае кола паднявольнага існавання, пайшоў пясняр у свет, каб «над беларускай соннай нівай нязгаслы светач распаліць».

Да Купалавага Селішча, якое здавалася мне раней дзесьці за трыдзевяць зямель, аказалася рукой падаць ад Мінска. Мы ехалі кіламетраў дваццаць па Лагойскай дарозе, потым прыкладна столькі ж па гравійцы на Дзяніскі, і вот за вёскай Вялікія Бясяды, праз хвілін дзесяць гоцання па каменцы, Эдуард Іва навін скамандаваў мяне прыпыніць мой «бранявік».

Дарога-каменка, на якой мы паставілі збоку ма шыну, была як прасека ў лісцвяным лесе. Бязлюддзе. Цішыня. Прайшлі па жардзяным мастку налева, і адразу ж за прыдарожнай паласой бярозава-асінава-альховага зарасніку перад намі адкрылася поле. Гэта было пераворанае нядаўна бульбянішча, на якім адразу кінуліся ў вочы даўгія капцы бульбы, закрытыя на зіму зямлёй, акуратна прыплясканыя лапатамі. За полем цягнулася пярэстая — жоўтае з зялёным — стужка лесу, якая апаясвала яго з усіх бакоў. Поле было няроўнае, з характэрнымі для Лагойшчыны ўзгоркамі, багатае на камяні.

— Гэта і ёсць Селішча,— сказаў Эдуард Іванавіч.— Вунь там быў двор Луцэвічаў...

Эдуард Іванавіч паказаў на маленькі — велічынёй з танцляцоўку — астравок, зарослы лазняком ды асінікам, з галінастым мацаком-дубам пасярэдзіне — ці не гэты дуб і ўбярог Купалава печышча ад канчатковага заворвання?

Грузнучы ў мяккай свежай ралі, мы пакіравалі да астраўка. Двое мужчын каля бліжэйшага бурта — адзін пажылы, другі пад-

галісты малады дзяцюк — павярнулі на нас галовы і доўга глядзелі, як быццам пытаючыся: «Што гэта яны шукаюць тут, на голай раллі?»

Ад колішняга жылля заўважылі на астраўку толькі зарослае травою ўзвышэнне і слабыя сляды падмуроўкі. Даўнейшае селішча Луцэвічаў стала цяпер месцам, куды бульдозеры ссоўвалі з поля каменне — тут яно валялася цэлымі грудамі. Добра патупаўшы тут, мы знайшлі ўсё ж такі адну «жывую» памятку жытла — невялічкую жалязяку з узорамі: ці то частку дзверцаў ад грубкі, ці то кавалачак юшкі ад коміна. І ўсё.

Праўда, бліжэй к дарозе, каля лесу Эдуард Іванавіч паказаў мне некалькі карабятых, падсохлых яблынь — тут быў сад. Яблыні, канечне ж, былі ўжо не Луцэвічаў, а хутчэй за ўсё пазнейшых гаспада роў. Але ж пасаджаны, ці, лепш сказаць, падсаджаны, яны былі, вядома, на ранейшым месцы. Значыць, у Селішчы — гэта мы можам з поўным правам сказаць — захаваліся яшчэ рэшткі Луцэвічавага саду — жывы помнік паэту.

Адчуванне ў мяне было незвычайнае: гэта ж мы на той самай зямлі, якую араў, паліваў некалі потам, якую схадзіў удоўж і ўпоперак малады Янка Купала, на зямлі, дзе душу юнака «акрылялі прыгажосці свету», дзе «цяністыя бітага шляху прысады і ў вырай лятучыя гусяў шнуры гармонію ўводзілі ў песенным складу, сачылі нязгоднай зваротак ігры», «дзе зялёнае поле рунеючым збожжам, цвітучая ў сонечны цвет сенажаць» яму «песню квяцілі ўзорам прыгожым, вучылі, як словы ў вянок завіваць», дзе «ад шопату спелых пшанічных калоссяў, ад шэlestу лісцяў узмежных ігруш музычнае водгулле ў песню лілося, злівалася з жальбамі скрыўджаных душ», дзе паэту «каса і сякера і цэп малацьбіты магутную волатаў сілу далі; марозы і спёкі далі гарт нязбытны» і песню «як звон, як пярун, адлілі».

Радкі купалаўскай паэзіі гучалі тут неяк зусім па-новаму — як быццам я прысутнічаў пры іх нараджэнні. Радкі пра бясконцую — ад цямна да цямна — працу мужыка-беларуса, пра спрадвечную абяздоленасць таго, хто «свет хлебам корміць, а сам мякіначку есць», пра гэту во ціхую, вораную-перавораную паэтам «матку-зямлю».

Хоць гарыста яна, камяніста яна,
Вераб'ю па калена, што сею, расце,
Дый люблю ж я яе, шкода хаткі, гумна;
О, такіх няма, мусіць, нідзе! —
З саламянай страхой мая хатка, гумно;
Непачэсна, што праўда, віднеюць яны,
Дый на іх жа сваёй клаў рукою бярвяно
І зямлю раўнаваў пад звяны!..

Так, мы не ўбачылі ўжо хаты Луцэвічаў, іх гумна, нават рэштак двара, дзе гаспадарыў малады Ясь. Затое ж нікуды не знікла, заста-лася — во яна, перад нашымі вачыма — зямля, дзе ўсё гэта было, з тымі ж узгоркамі і лагчынамі, з тымі ж, хай і абноўленымі, змененымі, лясамі і пералескамі, раўкамі і крыніцамі, зямля, з якой вылецела ў шырокі свет наша самая звонкая, самая шчырая песня. Але — як гэта ні дзіўна, як ні крыўдна — мы не знайшлі тут і знаку, хаця б маленькай памяткі, якая б расказала людзям, нагадала б усім нам, што якраз на гэтай зямлі з нясмелага вясковага хлапчука вырас вялікі народны пясняр, слава і гонар Беларусі.

АКОПЫ

Мы моўчкі падышлі да машыны, яшчэ раз акінулі вокам узго-рысты палетак маладога Луцэвіча і, развярнуўшыся, пагоцалі па той жа каменцы назад. У нашых планах было зазірнуць яшчэ ў адну, не менш важную купалаўскую мясціну — у Акопы.

Сюды пераехалі Луцэвічы (маці паэта з дзецьмі) у 1909 годзе, пабыўшы перад гэтым некалькі гадоў на арэндзе ў Бараўцах, і сядзелі тут дзесьці каля двух дзесяткаў гадоў (арандаваны кавалак зямлі і сядзіба памешчыка Жэлігоўскага пасля рэвалюцыі перайшлі ў іх рукі), пакуль састарэлая Бянігна Іванаўна не перабралася да сына ў Мінск.

Акопы... Гэту геаграфічную назву трэба б было ўпісаць у гісторыю нашай літаратуры залатымі літарамі. Ім, Акопам, абавязана беларуская літаратура — і гэта трэба сказаць без аніякага перабольшання — самымі яркімі сваімі старонкамі. Якраз тут, у Акопах, гэтым зацішным куточку беларускай зямлі, куды ў любую вольную хвіліну на працягу двух дзесяткаў гадоў ірваўся з усіх дарог Янка Купала, куточку, дзе было яму ўсё блізкае і мілае, дзе ён адчуваў сябе як нідзе лепш, з-пад пяра паэта вылецеў у свет цэлы вырай твораў, якія сталі гонарам і славай беларускай літаратуры, зрабіліся нашай вечна жывой класікай. «Акопы» — гэту паметку мы сустракаем пад вялікай колькасцю твораў Янкі Купалы перадрэвалюцыйнага і паслярэвалю-цыйнага часу. Сярод іх такія перлы нашай паэзіі, як вершы «Гэй, наперад!», «Як у лесе зацвіталі...», «З недацветаў», «У купальскую ноч», «Не прасі», «Грайце, песні», «Жняя», «З летніх маюнкаў», «Блізкім і далёкім», «За свабоду сваю...», «Каб я князем быў», «Заручыны», «Дзве таполі», «Ты прыйдзі...», «Над ракою ў спакою», «На жалейцы», «Братка і Сястрыца», «Навука», «Тутэйшы», «На смерць Сцяпана Булата», «А зязюлька кукавала», «Па Даўгінаўскім гасцінцы», «Аб дзяўчыне», «Дзе стаяў двор панскі» і многія, многія іншыя. У Акопах былі напісаны

народным паэтам і такія выдатныя творы нашай літаратуры, як паэмы «Бандароўна», «Магіла льва», п'есы «Паўлінка», «Раскіданае гняздо», а таксама зроблены вершаваны пераклад «Слова аб палку Ігаравым». Трэба думаць, у Акопах нарадзіліся і многія з тых твораў Янкі Купалы, пад якімі няма паметкі аўтара — як дарэвалюцыйныя, так і паслярэвалюцыйныя. Пацверджаннем гэтага можа паслужыць, напрыклад, паведамленне, якое было змешчана ў 1926 годзе ў часопісе «Польмя» (№ 5) у «Хроніцы беларускай культуры», дзе гаворыцца, што «Янка Купала, які знаходзіцца ў сябе дома, у Акопах (заўважце, дома.— К. Ц.), напісаў цэлы знізак новых вершаў эпічнага характару...»

Каб трапіць у Акопы, мы з Эдуардам Іванавічам зноў вярнуліся да вёскі Вялікія Бясяды, скіравалі ў яе вуліцу. Праз калгасны двор выехалі на пясчаны прасёлак. Праз які кіламетр паказаліся прысады вёскі Харужанцы. За Харужанцамі, перад лесам, у цяні вясёлага дубка, што здалёк маячыў на сонечным узгорку, паставілі машыну.

— Акопы — за гэтым лесам,— сказаў Эдуард Іванавіч.— Можна прайсці пеша...

Да Акопаў ішла праз лес калдобістая, з грыўкамі травы між машынных і калёсных каляін дарога. Мы паволі, без спешкі — хацелася адпачыць тут душой — патупалі па ёй, узіраючыся ў прыдарожны сівец ды верас: ці не выпнецца дзе які грыб. І праўда: неўзабаве Эдуард Іванавіч прыкленчыў каля прыземістай хвойкі; калі ён выпрастаўся, у руках бліснула смуглявая галоўка баравіка.

Падахвочаныя знаходкай, мы збочылі з дарогі і ішлі паўз яе, па выбітых каровамі і датаваных, відаць, аматарамі «ціхага палявання», пакручастых сцежачках між хвой і куп'я, пільна гледзячы перад сабой: абодва мы аказаліся заядлымі грыбовікамі і, вядома ж, не маглі прапусціць моманту. Але, як выявілася, мы не былі тут сёння першапраходцамі: то там, то сям бялелі ў траве парэзанія кімсьці «карэньчыкі» — кольцы баравікоў, валяліся збітыя мухаморы ды — пры елках — стаўбунаватыя макрухі, якіх, як відаць, і тут не было ахвотнікаў браць: усіх адпужвае ахоўная слізгістая плёнка гэтых, калі верыць кнігам, свойскіх грыбоў, падобных зверху на маслякоў. Зрэдку трапляліся нам цэлыя касякі чорных груздоў, ці хрушчоў, як завуць іх на Міншчыне,— праўда, больш старых, з парыжэлымі спадыспаду пласцінкамі. Але мы каля іх не суніمالіся — гэтак можна было і засесці на паўдарозе да мэты.

Выглядвалі больш баравікоў ды рыжкоў, асабліва Рыжкоў — яны ж надта любяць такія во сіўцы ды каровіны капыты. Шукаючы так грыбы, падумалася, што гэта ж якраз тут кружыў некалі з кошыкам і нажом Янка Купала, што мы ходзім яго грыбнымі мясцінамі...

Неўпрыкметку дарога прывяла нас на светлую паляну, перасечаную ў некалькіх месцах роўнымі і вузкімі паскамі ясных пералескаў.

Гэта пачыналіся ўжо Акопы.

Эдуард Іванавіч, калдыбаючы па ўцвярдзелых за лета грудях раллі, шоргаючы чаравікамі па пруткім яшчэ ржэўніку, падвёў мяне пад адзін з пералескаў. Там, сярод хмызу, мне здалёк ужо кінуўся ў вочы вялізны камень-валун, цёмны, з седлаватымі вы емкамі. Гэта, сказаў Эдуард Іванавіч, камень Янкі Купалы. Тут ён любіў адпачываць, пісаў на ім, як на сталае, вершы і паэмы. Мы на вока змералі валун — быў ён прыкладна чатыры метры ўдаўжыню, тры — ушырыню і каля паўтара метра вышынёй. Як бы там ні было, а гэты камень не мог не звярнуць на сябе ўвагу Янкі Купалы, не мог не будзіць яго багатай фантазіі. Інакш кажучы, камень-валун у Акопах — яшчэ адзін, пастаўлены самой прыродай помнік паэту, вечны сведка яго натхнення.

Трошкі далей за каменем, між камлёў пачарнелых альшын і напалову сухіх вербалозін, цягнуўся, перасякаючы нам дарогу, глыбакаваты роў, на дне якога бялелі пясчанья наносы — след ручая, які яшчэ нядаўна шыўся тут між кругляцу ды асочкі. Каля рова Эдуард Іванавіч паказаў мне і зарослую цяпер сажалку Луцэвічаў, на беразе якой стаяла іх лазня.

А во і сама хата Бянігны Іванаўны, мацеры паэта.

Хата, пра якую, праўда, трэба гаварыць ужо ў мінулым часе. Бо ад яе застаўся толькі падмурак і выкладзены каменем два сцяпы. Адзін, пад былой кухняй — для бульбы, гародніны; другі, пад кладоўкай — для малака, сала, садавіны, называўся ён — спіжарня. Радавала трошкі тое, што і падмурак і сцяпы вельмі добра захаваліся. Сценкі сцяпоў як быццам сёння былі выкладзены камянямі, нідзе не аб'ехалі, захаваліся нават лазы ў іх.

Эдуард Іванавіч паказаў мне, дзе былі «пакоі», спальня, калідор, лесвіца на вышкі, дзверы і, нарэшце, пакой, дзе звычайна спыняўся Янка Купала. Два акны Купалавага пакоя — ён быў вуглавы — выходзілі ў сад: адно, здаецца, на поўдзень, другое — на захад. Перад самымі вокнамі цвілі на клумбах кветкі, раскашавалі кусты руж. З акон відаць былі дубы, клёны, ясені, хвоі недалёкага лесу, прасвечвалася шырокімі прагаламі поле. Не дзіва, што так добра пісалася тут паэту.

Цяпер пасярэдзіне пакоя Янкі Купалы гаманіла з ветрам выго-ністая бяроза. На месцы ж кветнікаў разрасліся сучэльнай сцяной здзічэлыя кусты руж — тья самыя, што бачыліся з акна паэту. Вакол

хаты былі яшчэ кусты бэзу, шыпшыны, а таксама рэшткі саду — састарэлыя яблыні, ігрушы.

Недалёка ад хаты мы знайшлі рэшткі калодзежа, які даўно аб'ехаў — цяпер гэта была неглыбокая яміна, з камянямі. З яміны цягнуліся ўвысь два тонкія маладыя дубкі. Эдуард Іванавіч падводзіў мяне туды, дзе былі раней гаспадарчыя пабудовы — ад іх заставаліся цяпер толькі камяні падмуркаў ці невысокія, амаль зроўненыя з зямлёй травяністыя валкі. Во тут стаяла «высакаватая будачка» — капцільня («раней яна называлася вяндыярня»). Тут — хлявы («і коні ў адным стаялі»). Тут — пуня. Тут — гумно, у якім была конная малацілка. Тут стаялі два свірны: у адным — «ссыпалі дабро», у другім, добра помніцца Эдуарду Іванавічу, віселі хамуты, сядзелкі і ўсякія іншыя рэчы («нейкі склад быў»).

Мы абышлі ўсю, яшчэ даволі вялікую паляну. Якая разнастайнасць парод дрэў у Акопах, вакол былога двара Бянігны Іванаўны! Тут і светлыя беразняку і задуменныя хвойнікі, і пахмурныя рады елак, і — уперамешку з іншымі дрэвамі — клёны, дубы, ясені, арабіны, вербы, ліпы, дзікія яблыні і ігрушы... І ўсё гэта ў вясёлым асеннім убранні. Чароўны, поўны цішыні і сонца куточак!

Мы доўга тупалі па свежаапалым лісці, па сіўцовым куп'і, сачылі, як над лесам, высока ў небе плаваў, амаль не махаючы крыламі, нейкі ястрабок, і нам проста не хацелася вяртацца назад, пакідаць гэты першародны спакой, гэту амаль што нескранутую красу ціхай прыроды.

Водзячы мяне па сцежках паэта, Эдуард Іванавіч расказваў аб колішнім тут жыцці, аб сваіх сустрэчах з Янкам Купалам. Праўда, пра першыя гады, калі Аўлачынскія жылі разам з Бянігнай Іванаўнай у Акопах, а потым — самастойна — на суседнім хутары Айчызна, Эдуард Іванавіч нічога не помніць, бо тады яшчэ быў зусім малы. Затое добра запомніўся яму «дзядзька Янка», калі Аўлачынскія сядзелі на недалёкім хутары Ляўшова, які сёння зліўся з вёскай Харужанцы. Янка Купала, прыезджаючы ў Акопы, не мінаў хаты сваёй сястры ў Ляўшове — Марыі Дамінікаўны Аўлачынскай. Тым больш што з яе чалавекам — Янкам Аўлачынскім, бацькам Эдуарда Іванавіча, ён шчыра сябраваў, яшчэ з юнацтва вучыўся з ім у Беларудскім вучылішчы, хадзіў разам на паляванне. Помніцца Эдуарду Іванавічу, як паляўнічыя падсмейваліся з Янкі Купалы, які прыходзіў з лесу з пустымі рукамі: у яго рука не падымалася стрэліць у звера, асабліва ў такога прыгожага і бяскрыўднага звярка, як вавёрка. «Хай жыве сабе ды дзяцей пацяшае»,— казаў Янка Купала. Не раз сустракаўся з

паэтам Эдуард Іванавіч і ў саміх Акопах, куды бегаў з Ляўшова да сваёй «бабкі» — Бянігны Іванаўны.

У памяці застаўся адзін выпадак. Аднойчы Янка Купала пайшоў у грыбы. Раптоўна ўсчалася небывалая бура, хлынуў лівень. З хаты і з гаспадарчых будынкаў ледзь не пазносіла дахі. Некалькі гадзін шалее гэты смерч. Бянігна Іванаўна не знаходзіла сабе месца, хадзіла па хаце, плакала, узіраючыся ў вокны: прападзе Ясь — гэта ж пайшоў амаль што голы і столькі часу няма. Толькі калі мінавала бура, Янка Купала вярнуўся дадому. Ён быў мокры да ніткі, але вясёлы, з усмешкай на твары: перачакаў непагадзь, схававшыся пад нейкі выварацень...

Вяртаючыся з Акопаў у Мінск, мы заскочылі «на хвілінку» яшчэ ў Янушкавічы, да сябра дзяцінства Эдуарда Іванавіча — былога настаўніка, выкладчыка хіміі Мечыслава Іосіфавіча Несцяровіча, які некалі жыў побач з Акопамі — на хутары Моцеўшчына. Ён вельмі часта сустракаў тут Янку Купалу — то ў лесе ў грыбах, то на кірмашы ў Харужанцах, куды паэт любіў хадзіць, гутарыць там з людзьмі, то на сенажаці, на полі... Запомнілася, напрыклад, Мечыславу Іосіфавічу, як аднойчы ён убачыў Янку Купалу на сенакосе каля вёскі Карпілаўка, у гурце касцоў і жанчын — зграбальшчыцсена, што расселіся на грудку папабуднаваць. Частуючыся разам з усімі, Янка Купала размаўляў аб чымсьці са сваімі землякамі, смяўся, а потым пачаў чытаць ім паэму Якуба Коласа «Новая зямля». Якраз з таго часу ўрэзаліся ў памяць Мечыславу Іосіфавічу, тады яшчэ малому хлапчуку, упершыню пачутыя з вуснаў Янкі Купалы радкі чудоўнай коласаўскай паэмы: «А збоку чмыша бык Мікіта, хвостом матаючы сярдзіта...» І, вядома ж, ніколі не забудзе Мечыслаў Іосіфавіч, як паэт аднойчы падараваў яму дзве кніжкі — «Тараса Бульбу» Гоголя на беларускай мове і фальклорны зборнік (на жаль, абедзве кніжкі згарэлі ў час вайны): Янка Купала заўсёды, прыезджаючы ў Акопы, прывозіў дзецям такія гасцінцы...

І яшчэ была ў мяне на радзіме Янкі Купалы — праўда, трохі пазней, на другое лета — адна сустрэча. Сустрэча з ураджэнцам гэтых мясцін, нядаўнім выкладчыкам біялогіі Гродзенскага ўніверсітэта Францам Віктаравічам Гінтаўтам.

Пра яго расказаў мне Максім Лужанін, які ведаў з публікацыі ў газеце «Літаратура і мастацтва» аб маіх росшуках крыніц купалаўскай паэзіі. Аляксандр Амвросьевіч сказаў мне ў той размове, што Франц

Віктаравіч, яго таварыш яшчэ па Белпедтэхнікўму, таксама займаецца тым жа, што і я, і што ён шмат цікавага можа расказаць пра купалаўскія мясціны.

Каб распытаць, як звязца з Францам Віктаравічам, я набраў нумар тэлефона яго сваякоў, што жывуць у Мінску,— гэты тэлефон таксама дапамог мне знайсці Максім Лужанін. Прыветлівы жаночы голас адказаў, што Франц Віктаравіч якраз гасцюе цяпер у іх, у сваякоў, але ўчора паехаў на дні два-тры ў Вялікія Бясяды — на радзіму. Ён намерыўся пабыць там у свайго стрыечнага брата, таксама Гінтаўта.

Была якраз субота, выхадны дзень, а пад акном — бо не займеў гаража — стаяла, заўсёды напаягове, машына. Доўга не думачы, я ўвапхнуў у партфель блакнот, мацнуў па кішэні, ці на месцы ключы, і патупацеў прыступкамі лесвіцы ўніз.

Праз якую гадзіну я ўжо стаяў у Вялікіх Бясядах на ўтравельым грудку перад варотцамі дагледжанага двара з вясёлкамі кветак пад вокнамі хаты.

Убачыўшы машыну, з варотцаў выйшла маладая жанчына з малым на руках.

— Ага, у нас Франц Віктаравіч,— адказала яна на маё запытанне.— Толькі ён цяпер не дома — пайшоў фатаграфавач панскі двор. Гэта кіламетры паўтара-два адсюль.

— А як туды пад'ехаць?

— Туды не пад'едзеце — няма дарогі.

— То, можа, я пеша прайду?..

— Вы не знойдзеце... Хіба папрасіць бабу Стасю... Вунь яна ідзе...

Але бабка Стася, жывая, вельмі рухавая жанчына, адгаварыла:

— Правесці-то я правяла б, але мы можам размінуцца... Ды ён вот-вот павінен быць...

І праўда, не паспеў я як след разгледзецца, пахадзіць да вуліцы пасёлка (гэты пасёлак, хоць і аддзяляе яго ад Вялікіх Бясяд гравейка, усё роўна адносіцца да іх), як тая ж маладая жанчынка гукнула мне:

— Франц Віктаравіч прыйшоў ужо!..

Франц Віктаравіч, прыемны з твару, нетаропкі ў рухах чалавек, вельмі інтэлігентны, сустрэў мяне як знаёмага, аднадумца.

Ён раскажаў, што-цяпер якраз хадзіў на былую сядзібу пана Вайцяхоўскага, таго самага, што аддаваў Луцэвічам у арэнду Селішча. Франц Віктаравіч фатаграфавач там рэшткі панскага саду, маляўнічых куткі раскошнага парку, цудоўных азёры-сажкакі: усё ж такі сядзіба гэта таксама моцна звязана з біяграфіяй Янкі Купалы.

Франц Віктаравіч з самых малых гадоў ведаў Ян ку Купалу: сядзіба Гінтаўтаў, якія жылі ў Ляўшове, межавалася з дваром Аўлачынскіх, дзе вельмі часта, як ужо гаварылася, гасцяваў паэт.

Я расказаў Францу Віктаравічу, як мы хадзілі тут з Эдуардам Іванавічам Аўлачынскім.

— А ці вадзіў ён вас на курган?

— Не, не вадзіў. А на які курган?

— Ды той самы... «Ўдзірванелы курган векавечны»... Пра які і паэма Янкі Купалы «Курган»...

— Але ці той? — моцна засумняваўся я.

— А мы можам разам памеркаваць... Калі хочаце, давайце пад'едзем туды, паглядзім...

Я, вядома, не мог не згадзіцца.

У Харужанцах Франц Віктаравіч папрасіў мяне спыніцца каля самай крайняй хаты.

— Тут жыве мой сваяк, ляснік. Ён пакажа, як прайсці на курган.

Я хадзіў туды малым, але цяпер курган зарос лесам...

Ляснік Віктар Хадкоўскі якраз зграбаў за хатай сена. Выслухайшы нас, ён гукнуў сына, які яму памагаў.

— Саша, звадзі людзей на Курганы... Толькі ідзі раўком.

Саша, загарэлы хлапчук гадоў дванаццаці, адклаў убок граблі і, не вельмі дзівячыся з нашага намеру, сказаў нам ісці за ім.

— Але ж той курган... «на ўзбярэжжы ракі шумнацечнай», а тут ніякай ракі не відаць...— ізноў выказаў я сваё сумненне Францу Віктаравічу, ідучы з ім услед за Сашам.

— Усё правільна... Толькі пачакайце...— І, калі выйшлі за аселіцу, ён дадаў: — Вы заўважылі, па чым мы ідзем?

Мы ішлі зялёнай, з тарфянымі пралысінамі вузкай лагчынкай, якая напамінала рэчышча высахлай ракі. Пад нагамі чулася вільгаць, і мы стараліся ступаць на цубчэйшыя купіны кругляцу, з якога вытыркаліся сцяблінкі чорнагалову — ужо з белымі камячкамі пуху.

— Тут як бы нейкая балаціна?

— Вот-вот. Вы пакуль што заўважайце, а потым мы звязам усё ў адно,— сказаў Франц Віктаравіч з усмешкай.

Гэтай лагчынкай, якую чамусьці ляснік назваў «раўком», мы дайшлі да лесу, што ішоў, падымаўся ўверх — хвойі, бярозы, арабіны...

Да вяршыні ўзгорка дабіраліся кругамі, абмінаючы нейкія яміны, траншэі, зарослыя — аж не відаць было — збуялым скрыпенем ды маркоўнікам. На самай вяршыні ўбачылі замшэлы дот.

— Гэта і ёсць той Курган,— сказаў Франц Віктаравіч, калі мы спыніліся на ўзгорку.— Адсоль, калі ён быў бязлесы, добра праглядваліся ўсе навакольныя дарогі і вёскі... Таму вайскоўцы і скарысталі яго для сваёй мэты... Калі я быў малы, бачыў тут дзве жалезныя пліты з выбітымі літарамі. Значыць, нехта важны быў тут пахаваны. Ну, і

галоўнае, чаму я думаю, што гэта той курган — паданне, што расказаў мне сябра Янкі Купалы, наш блізкі сусед у Ляўшове Янка Аўлачынскі. От паслухайце яго. Некалі, кажа паданне, жыў тут нейкі князь. Аднаго разу ўгнавіў яго чымсьці вядомы ва ўсёй ваколіцы лірнік-жабрак, які лічыўся чараўніком. Князь загадаў слугам забіць яго і закапаць на гэтым во ўзгорку. Назаўтра ўсе крыніцы, якія білі адсюль, быстрацечная рака, што ўтварала гэтыя крыніцы, у адзін момант перасохлі. Гэта была кара за забойства лірніка-чараўніка. З таго часу тут і засталася тое рэчышча, якім мы і падымаліся на ўзгорак.

Яно цягнецца аж да самай Гайны-ракі. Гэтай лагчынай-рэчышчам і цяпер нясуцца вясною бурлівыя плыні талай вады. Паданне гэта не мог не ведаць ад сябра і Янка Купала, які вельмі цікавіўся даўняй.

Калі я слухаў Франца Віктаравіча, мне вельмі яскрава ўспомніўся пачуўся той нестрыманы гул бурлівай і магутнай плыні купалаўскага «Кургана», паэмы, што бліскотка ўвабрала ў свае строфы і шматпакутную гісторыю змагання беларускага народа за волю, і стрыманую веліч не вельмі раскошнай прыроды краю, яго бессмяротныя легенды і паданні, што праз вусны людзей дайшлі да нас з самай сівой мінуўшчыны:

Паміж пустак, балот беларускай зямлі,
На ўзбярэжжы ракі шумнацечнай,
Дрэме памятка дзён, што ў нябыт уцяклі,
Удзірванелы курган векавечны.
Дуб галлё распусціў каранасты над ім,
Сухазелле ў грудзі ўпілося;
Вецер стогне над ім уздыханнем сваім,
Аб мінуўшчыне ў жальбе галосе.
На купале там птушка садзіцца, пяе,
У піліпаўку воўк нема вые;
Сонца днём распускае там косы свае,
Ночкай зоры глядзяць залатыя.
Хмары неба ўсцілалі мо тысячу раз,
Перуны білі з краю да краю,—
Ён стаіць — гэта памяць людская, паказ...
Толькі гутарка ходзіць такая...

Спусціўшыся той лагчынкай-рэчышчам з высокага ўзгорка-кургана ўніз, мы зноў селі ў машыну і пад'ехалі да былой сядзібы Гінтаўтаў і іх суседзяў Аўлачынскіх. Франц Віктаравіч, адышоўшыся, доўга стаяў на пустэчы каля старых цяністых ліп, што ціха шумелі ўверсе сваёй багатай лістотай.

— От тут была наша хата...

І Франц Віктаравіч расказаў мне трагічную гісторыю бацькоўскай сям'і, што жыла тут побач з Аўлачынскімі з 1919 года. У час Вялікай Айчыннай вайны, помсцячы за яго брата Станіслава, які перад вайной быў старшынёй мясцовага калгаса, а з прыходам гітлераўцаў стаў тут адным з завадатараў партызанскага руху, фашысты загналі бацьку, маці і пяцёра іх дзяцей — малодшых братоў і сясцёр Франца Віктаравіча — у пуню і разам з іншымі партызанскімі сем'ямі спалілі жывымі. Пра гэта Франц Віктаравіч даведаўся пазней, бо быў далёка адсюль, у партызанскім краі...

Жывучы ў Ляўшове, Франц Віктаравіч добра пазнаўся са сваімі суседзямі Аўлачынскімі, без якіх, на яго думку, нельга абысціся ў выяўленні вытокаў творчасці Янкі Купалы. І перш за ўсё — без першага гаспадара Ляўшова — Франуся Аўлачынскага. Быў ён з бедных, беззямельных сялян. Але раптоўна яму прываліла багацце. Ад дзядзькі па мацеры. Паехаў неяк дзядзька ў Амерыку на заробаткі. Там яму ўдалося сабраць немалы капітал. Але скарыстаць яго дзядзьку не выпала: падарваўся, як відаць, на непасільнай працы, захварэў і памёр. Перад смерцю ён, адзінокі чалавек, напісаў завяшчанне, згодна з якім увесь свой набытак перадаваў старшаму сыну адзінай сваёй сястры, што была замужам за Аўлачынскім. Гэтым старшым сынам і быў Франусь, яшчэ тады падлетак. Атрымаўшы добрыя грошы, Франусеў бацька купіў каля Лысай Гары, у Ляўшове, тры валокі зямлі і пачаў абжывацца. Калі бацькі памерлі, Франусь, які пасталеў ужо к таму часу, завалодаў ляўшоўскім хутарам. Пры ім былі яшчэ дзве сястры і малодшы брат Янка, той самы Янка Аўлачынскі, з якім сябраваў Янка Купала. Стаўшы паўнапраўным гаспадаром, Франусь захацеў зрабіцца сапраўдным панам, шляхціцам. Дзеля гэтага ён падшукаў сабе ў Мінску нявесту са шляхецкай сям'і. Не важна, што Тэклюся была далёка не красуня, затое чыстакроўная шляхцічанка! І, галоўнае, бацькі абяцалі і самога Франуся прыпісаць да дваранства. Згулялі вяселлі, і Таклюся стала гаспадыняй у Франусевым доме. Хоць афіцыйна з дваранствам у Франуся нічога не выйшла, усё ж ён хадзіў як пан, пераймаючы ўсе панскія звычкі. Гаварыў ён ужо не «па-мужычы», а нейкай змешанай беларуска-польска-рускай мовай. «Вось цо да», «собственно», «тудэма-сюдэма», «пане дабрадзею» — такія яго былі любімыя слоўцы. Яго так і прызвалі людзі — Восьцода. Сямейнае жыццё ў Франуся не ўдалося: Таклюся аказалася бяздзетнай, і ён пад канец запіў, упаў у розныя дзівацтвы.

Як мяркуе Франц Віктаравіч, Франусь Аўлачынскі паслужыў для Янкі Купалы прататыпам каларытнага і запамінальнага вобраза

камедыі «Паўлінка» Пранціся Пустарэвіча. Гэты вобраз амаль «жыўцом» спісаны з былога гаспадара ляўшоўскага хутара.

Апрача таго, «дапамог» Франусь Янку Купалу напісаць і такія паэтычныя творы, як «Адплата каханьня», «Сват», «Страх», дзе вельмі яскрава праглядваецца гэты самазваны «шляхціц». У «Адплаце каханьня» выдае яго нават вельмі блізкае прозвішча — Лаўчынскі. Тут жа гаворыцца і пра яго сёстраў:

Во гэты-то шляхціч, во гэты багаты,
Пан новай і гонтамі выкрытай хаты,
Меў некалькі сёстраў, а стройных і мілых,
Прыгожых у твары, здаровых на сілах;
Кроў проста, здаецца, змяшалася з млекам,—
Спаткаўся дзе з імі — бяда з чалавекам:
Загіне напэўна з душою прастачай,
І сонца не ўгледзіць, і хаткі не ўбача!
Аж так шчыраваці патрапяць галубкі,
І іхнія грудзі, і вочы, і губкі!
А надта ж адна з іх, што звалася Зосяй,
І зграбненька ходзіць, галоўку лепш носе,
І лепей смяецца, і лепей міргае,
А ўся, як малійка, як кветка жывая!
Ці дзе загаворыць, ці песню зацягне,
То слухаў бы вечна,— так кожны прысягне...

Зося, расказваецца ў творы, пакахала простага сялянскага хлопца Янку Лявончыка («па бацьку — Прывада»), пра якога аўтар кажа з вялікай сімпатыяй:

Прыгожы быў хлопец, дзяўчатак прынада;
Што возьме, то зробіць, зух першы ў забаве,
Не мае плям чорных на сэрцы, на славе.
У вёсцы у роднай ён добрым суседам,
Не крыўдзіць дзяцей, не смяецца над дзедам...

Янка таксама горача пакахаў Зося. Ужо збіраліся пажаніцца. Але даведаўся пра гэта пан Лаўчынскі: «Як можна? Шляхціцка — род панскі, косць з косці — з мужыцкай крывёю змяшаціся хоча! На свет паказаці не будзе як вочаў. Той Янка, хамула, паненку абдыме...» І ён цвёрда намерыўся перашкодзіць шлюбу...

У гераніі вершаванага апавядання «Адплата каханьня» Зосі ўсе, хто ведаў сям'ю Аўлачынскіх, адразу пазналі Зося, сястру Франуса, якую ён хацеў аддаць за нейкага «моднага шляхціцка». У Янку Лявончыку зноў жа ўбачылі аднаго з парабкаў пана Аўлачынскага Лёню Сыча, якога, як і ў творы Янкі Купалы, пакахала Зося. У жыцці гэтак жа сама пан Аўлачынскі быў супраць шлюбу сястры Зосі з парабкам. Ён прагнаў Лёню з работы, а сястры, як расказваюць,

прыгразіў: «Вось цо да, калі пойдзеш за хамулу Сыча, сабственно фігу, а не пасаг ты ў мяне налучыш...» Каб Зося ўсё ж не зрабіла «глупства», пан Аўлачынскі пачаў прыспешваць яе жаніцбу з аблюбаваным ім шляхціцам. Ужо і на «запаведзі» падалі, з'ездзіўшы да лагойскага ксяндза. Збіраліся гуляць вяселле. Але недзе перад самым вяселлем Лёня Сыч са згоды Зосі падкраўся да яе ўночы і, як гэта рабілася ў даўнія часы, выкраў нявесту з пасагам, пакінуўшы самога «Восьцода» з фігай. Лёня і Зося самі абвянчаліся ў Мінску, у добрага праваслаўнага «бацюшкі».

Як мяркуе Франц Віктаравіч, гэту ж жыццёвую гісторыю выкарыстаў Янка Купала і ў «Паўлінцы». Ды і сам вобраз Паўлінкі вельмі нагадвае Зося — сястру Франуся Аўлачынскага і адначасова геранію вершаванага апавядання «Адплата кахання».

Я слухаў расказы і меркаванні Франца Віктаравіча Гінтаўта (дарэчы, аб прататыпах купалаўскіх герояў ён рыхтуе якраз да друку артыкул) і радаваўся, што ў нас ёсць такія во апантанія людзі, энтузіясты-краязнаўцы, якія імкнуцца дакапацца да кораня ў раскрыцці гісторыі нашай літаратуры, запоўніць тыя, часта вельмі істотныя прагалы, да якіх па той ці іншай прычыне не маглі прыйсці прафесійныя літаратуразнаўцы.

Аб знаходжанні Янкі Купалы ў Акопах і наогул на Лысагоршчыне, як умоўна называюць гэту мясцовасць самі яе насельнікі, вельмі шмат цікавага можа расказаць любы са старажылаў навакольных вёсак — Харужанцаў, Карпілаўкі, Вялікіх і Малых Бясяд, Сухой Гары, Лысай Гары, Жукаўкі і іншых. На жаль, запісам іх расказаў ніхто пасур'ёзнаму не займаўся. А гэта значыць, што такая, вельмі яркая старонка ў біяграфіі народнага паэта, які быў вельмі цесна звязаны з жыццём свайго народа, не будзе як след асветлена. Праўда, у апошні час зацікавіўся зборам успамінаў тутэйшых старажылаў ураджэнец гэтых мясцін літаратар Леанід Пракопчык, які шмат цікавага расказаў пра радзіму Янкі Купалы ў кнізе «Даўгінаўскія вёрсты», што выйшла ў 1977 годзе ў выдавецтве «Мастацкая літаратура».

Толькі пабываўшы ў Акопах, у вакольных вёсках, пагутарыўшы з людзьмі, я зразумеў, чаму так цягнула сюды заўсёды Янку Купалу. Гэта ж тут яго «родны кут», тая «малая радзіма», якая стала для яго ўвасабленнем усёй Беларусі. Як вядома, Янка Купала толькі нарадзіўся ў Вязынцы, пажыўшы там усяго да года. Ужо ў 1883 годзе Луцэвічы перабраліся ў Юзэфова, а потым у суседняе Косіна цяперашняга Лагойскага раёна, папрацаваўшы там да 1889 года. Праз два гады, паспытаўшы хлеба з чужога поля ў Сенніцы і Мінску, зноў вярнуліся сюды, на Лагойшчыну — у фальварак Прудзішча, дзе сядзелі да 1895

года. Прудзішча ад Акопаў — за якіх-небудзь 5-6 кіламетраў. У 1895 годзе мы бачым Луцэвічаў у Селішчы, ад якіх да Акопаў — рукой падаць. Прудзіцца, Селішча, Акопы — гэта ж, па сутнасці, адна мясціна, якую абжывалі Луцэвічы каля чатырох дзе сяткаў гадоў! Нездарма ж Даўгінаўскі гасцінец, якім ездзіў Янка Купала сюды, да мацеры, з Мінска ці адкуль бы там ні было, паэт называў «родным» («Знаёмы гэты шлях мне родны — Даўгінаўскі вядомы шлях!»).

Тут, на невялікім абшары «камяністай», «гары стай» лагойскай зямлі, было ўсё для Янкі Купалы дарагім і блізкім, тут — усе вобразы і тэмы яго твораў. І калі паэт кажа ў сваёй аўтабіяграфіі, што такія найбольш буйныя і значныя творы, як «Адплата каханьня», «Раскіданае гняздо», «Паўлінка», «Прымакі», «Тутэйшыя», «Зімою», «Сват», «Страх», «За што», ён напісаў «з жыццёвых фактаў», то трэба разумець, што гэтыя факты ён узяў якраз у сваіх родных мясцінах. Распытайце людзей з вёсак, якія акаляюць Акопы, і вам раскажуць ці не пра ўсіх прататыпаў купалаўскіх герояў. Напрыклад, пра тое, што Сцяпан Крыніцкі з камедыі «Паўлінка» — гаспадар недалёкага ад Акопаў хутара Рубеж Гіляры Аўлачынскі, што Якім Сарока — не хто іншы, як вандроўны настаўнік Мечыслаў Багдановіч з хутара Верацейка што ў аснове драмы «Раскіданае гняздо» — рэальныя падзеі з недалёкай вёскі Прытыкі, дзе быў гаспадар, якога пан выгнаў з зямлі, што ў паэме «Нікому» таксама расказваецца пра сапраўдны выпадак, пачуты паэтам у адной з вёсак пад Тайнай. Многія творы Янкі Купалы заснаваны на мясцовых паданнях, казках, песнях, якія добра ведаў паэт, якія збіраў і запісваў. У кнізе «Пуцявінамі Янкі Купалы» (1981) яе складальнік Г. В. Кісялёў змясціў цікавы дакумент — камандзіровачнае пасведчанне ад 17 чэрвеня 1921 г., выдадзенае І. Д. Луцэвічу «ў тым, што ён камандзіруецца на хутар Акопы Радашковіцкай воласці для збірання ў раёне воласцей Радашковіцкай, Гайна-Слабадскай і Бяларуцкай Мінскай губ. этнаграфічнага матэрыялу, які датычыцца народнай творчасці, а канкрэтна: запісванне песень, казак і г. д., а таксама адшукванне і набыццё рэдкіх кніг і рукапісаў». Зем лякі паэта добра памяць, як ён запісваў па вёсках разам з настаўнікам Васілём Рынковічам мясцовы фальклор. Сястра Рынковіча — Анастасія Рынковіч з Вудаў — прыгадвае тры сшыткі з фальклорнымі запісамі, якія рабілі Янка Купала і яе брат...

Акопы былі для Янкі Купалы тым жа, што Міхайлаўскае для А. С. Пушкіна, Тарханы — для М. Ю. Лермантава, Спаскае-Лутавінава — для І. С. Тургенева, Ясная Паляна — для Л. М. Талстога, Меліхава — для А. П. Чэхава, Мікалаеўшчына — для Якуба Коласа. Усе гэтыя мясціны, звязаныя з жыццём і творчасцю выдатных людзей, сталі

сапраўды народнымі святынямі, куды людзі ідуць не толькі для таго, каб ушанаваць іх памяць, пакланіцца іх генію, але і перанесціся ў атмасферу творчасці выдатных пісьменнікаў, убачыць яе вытокі, а значыць, і лепш зразумець яе. Як гэта ні дзіўна, але вытокі творчасці нашага вялікага паэта Янкі Купалы мы па сённяшні дзень не можам паказаць свету, самім сабе. Ці не таму, што мы проста не ўяснілі для сябе, якія мясціны лічыць «малой радзімай» паэта, яго сапраўднай калыскай.

Так, у нас вельмі многа зроблена і робіцца для ўшанавання памяці народнага песняра, у тым ліку мясцін, звязаных з яго біяграфіяй. Створаны цудоўны Літаратурны музей Янкі Купалы ў Мінску, там, дзе стаяла перад вайной хата паэта, філіял музея ў Вязынцы, месцы яго нараджэння, другі філіял у Л яўках, дзе была дача песняра. Усё гэта вельмі добра. Але непараўнальна большае значэнне, чым, скажам, Ляўкі, мела для Янкі Купалы тая зямля, якая ўзгадавала яго, надзяліла яго вялікім дарам паэта, дзе кожны ўзгорак і камень, палетак і пералесак, ручай і дрэва звязаны з яго бессмяротнымі творамі.

Думаецца, нашай грамадскасці варта б было падумаць над стварэннем тут мемарыяльнага комплексу, каб паказаць вытокі творчасці вялікага паэта. Для гэтага — вядома, не адразу, недзе ў перспектыве — неабходна перш за ўсё ўзнавіць дом мацеры паэта ў Акопах. Так, гэта не проста. Тут цэлы шэраг розных складанасцяў. Але іх, я ўпэўнены, можна пераадолець. Тым больш што ў краіне назапашаны ўжо немалы вопыт узнаўлення разбураных, зруйнаваных сядзіб, звязаных з імёнамі выдатных людзей. Як вядома, двойчы ўзнаўляўся дом А. С. Пушкіна ў Міхайлаўскім (першы раз ён згарэў у 1919 г. і зноў адбудаваны ў 1937 г., у другі раз дом спапяліла вайна, і ўзноўлены ён быў у 1949 г.), згарэў і зноў быў адбудаваны дом М. Ю. Лермантава ў Тарханах. З руін былі ўзняты сядзібы Рэпіна ў Пенатах, Чэхава ў Меліхаве, Тургенева ў Спаскім-Лутавінаве. Не вельмі даўно з-за неабдуманасці будаўнікоў быў разбураны, але хутка адбудаваны нанова дом Грыбаедава ў Маскве — у гэтым доме цяпер музей выдатнага рускага пісьменніка.

Колькі гадоў назад «Літаратурная газета» змясціла артыкул П. Вайнштэйна «Болдзінскі ўрок» з вельмі яскравым падзагалюкам: «На памылках вучацца... але ці не лепш пазбягаць іх». У артыкуле ішла гаворка аб недапушчальнай безадказнасці да зберажэння пушкінскага запаведніка ў Болдзіне, што прыводзіла да яго разбурэння. Толькі дзякуючы ўмяшанню Дзяржкамітэта па грамадзянскаму будаўніцтву і архітэктуры пры Дзяржбудзе СССР пачалося ўзнаўленне пушкінскай святыні. Савет Міністраў РСФСР зацвердзіў цэлы шэраг пом-

нікаў музея-за наведніка, якія павінны быць узноўлены і рэстаўрыраваны на працягу 1982-1990 гадоў. Згодна з новым праектам, развіццё раённага цэнтра Вялікае Болдзіна прадугледжана за межамі гістарычнай часткі сяла, звязанага са знаходжаннем у ім Пушкіна. Пабудовы, якія перашкаджаюць запаведніку, намечана знесці, а зруйнаваную па непаразуменню царкву, пабудаваную дзедам паэта, узнавіць. Аб'ектамі музейнага паказу стануць, апрача галоўнага дома з экспазіцыяй аб жыцці і творчасці паэта і кухня, канюшня, лазня. У былой прыгонніцкай канторы будзе разгорнута экспазіцыя аб быццё прыгонных сялян, а ў памяшканні царквы — пра падзеі рускай гісторыі і ўдзеле ў іх сваякоў А. С. Пушкіна. На сядзібе сына паэта, у сяле Львоўка, можна будзе пазнаёміцца з экспазіцыяй «Народ у творчасці А. С. Пушкіна». Пралягуць і пешыя, і аўтамабільныя маршруты для турыстаў не толькі па Болдзіне, але і ў запаведны гай Лучыннік, што, як гаворыцца ў артыкуле, нашэптваў паэту вершы, а таксама ў іншыя навакольныя сёлы і вёскі, якія помняць Пушкіна. Вернута будучыня і пушкінскаму Кісцянёву, вёсцы, якую мясцовыя праекціроўшчыкі былі ўключылі ў спіс перспектывіўных. Міністэрству сельскай гаспадаркі РСФСР сумесна з Горкаўскім аблвыканкомам даручана забяспечыць будаўніцтва сельскагаспадарчых прадпрыемстваў, жылых дамоў і аб'ектаў культурна-бытавога прызначэння не толькі ў Кісцянёве, але і ў Вялікім Казарынаве, Чарноўскім, Апраксіне, Новай Слабадзе — населеных пунктах, неадрыўных ад музея-запаведніка.

Вось якая грандыёзная работа распачата па адной толькі памятнай мясціне, звязанай з імем вялікага рускага паэта.

Думаецца, «болдзінскі ўрок» і нас павінен нечаму навучыць. Навучыць, як па-сапраўднаму, па-дзяржаўнаму ставіцца да ўшанавання славурых людзей радзімы. Што датычыцца Акопаў, то на добры толк тут неабходна б было аднавіць усю сядзібу Луцэвічаў — з калодзежам, лазняй, гаспадарчымі пабудовамі. Дарэчы, некаторыя з гэтых пабудоў як тыповыя для тутэйшых мясцін можна б было перанесці з навакольных вёсак: усё ж шмат якія з іх яшчэ захаваліся. Трэба ўлічыць, што яны, апрача ўсяго, маюць вялікую каштоўнасць і як этнаграфічныя помнікі. У мемарыяльны купалаўскі комплекс трэба б было ўключыць і ўпарадкаваць астравок сядзібы Луцэвічаў у Селішчы, рэшткі іх сядзібы ў Прудзішчах, а таксама нейкім чынам адзначыць дом у Малых Бясядах удзельніка паўстання 1863 г. С. Чаховіча, які ўпер шынню пазнаёміў Янку Купалу з рэвалюцыйнай літаратурай, сядзібу Аўлачынскіх у Айчызне і Харужанцах і іншыя

вьяўленья і не вьяўленья яшчэ пакуль помнікі, звязаныя з біяграфіяй вялікага паэта.

І, вядома ж, у гэты комплекс вельмі натуральна ўвайшла б і сядзіба літаратурнага настаўніка і сябра Я. Купалы, аднаго з пачынальнікаў беларускай прозы Ядвігіна Ш. (Антана Лявіцкага) у вёсцы Карпілаўка, да якой ад Акопаў нейкіх паўтара кіламетра. Янка Купала лічыў яе сваёй вёскай, ведаў усіх яе людзей, пісаў пра яе (гэта аб ёй, напрыклад, радкі: «Хаты тыя, хаты, дзіркі на страсе, з печы дым не ў комін, а пад столь нясе...» і г. д.). У Карпілаўцы поўнай мерай браў Я. Купала матэрыял для сваёй творчасці. Мясцовая калгасніца Грыпіна Гаеўская расказвала (яе расказ запісаў Алесь Матусевіч; гэтыя запісы захоўваюцца ў Літаратурным музеі Янкі Купалы): «Колькі я яму ў полі жніўных песень наспявала. Бывала, сядзе на камень, услухаецца, як мы спяваем, і ўсё нешта з Антонам Лявіцкім гаворыць і запісвае...» Калі казаць пра Ядвігіна Ш., то гэта якраз ён дапамог Янку Купалу выйсці на шлях літаратуры, вызначыць яму месца ў жыцці. Аб гэтым сведчыць сам паэт: «У 1904-1906 гг., не помню ў якім годзе канкрэтна, я пазнаёміўся з Ядвігіным Ш. (жылі мы па суседству). Гэта было для мяне вялікай падзеяй, таму што я ўпершыню сутыкнуўся з чалавекам, які не толькі пісьменнік, якога друкуюць, але і піша па-беларуску. З Ядвігіным Ш. я вельмі зблізіўся. Ён многа расказваў пра незнаёмыя мне тады пісьменніцкія справы і т. п. ...» У Карпілаўцы, у гасцях у Ядвігіна Ш. бывалі Змітрок Бядуля, бацькі якога жылі зусім недалёка, у мястэчку Пасадзец зноў жа цяперашняга Лагойскага раёна, і Максім Багдановіч.

Відаць, адной са складанасцей стварэння купалаўскага мемарыяльнага комплексу можа быць тое, што Акопы — цяпер бязлюдная паляна, закінутая сярод лясоў і ўзгоркаў. Але ж такая акалічнасць адначасова можа і аблегчыць справу: як-ніяк, у гэтым цудоўным, зацішным куточку Лагойшчыны з яе маляўнічымі лясамі і пералескамі, далінамі і ўзгоркамі (дарэчы, побач з Акопамі — адна з дзвюх самых высокіх кропак Беларусі Лысая Гара) можна б пабудаваць, напрыклад, які-небудзь дом адпачынку ці піянерскі лагер. Словам, захацеўшы, нейкае рашэнне праблемы можна знайсці абавязкова.

Паколькі помнікі, якія б маглі ўвайсці ў мемарыяльны комплекс «Акопы», не захоўваюцца, разбураюцца і далей, трэба ўжо цяпер, відаць, прыступіць да першапачатковай работы над арганізацыяй гэтага комплексу. Ініцыятарам тут мог бы стаць Літаратурны музей Янкі Купалы. Думаецца, ужо сёння, не чакаючы якой-небудзь арганізацыйнай пастановы, музею варта б было вьявіць і апісаць купалаўскія помнікі родных мясцін паэта, зрабіць як мага падрабязнейшае апі-

санне дома Бянігны Іванаўны ў Акопах, гаспадарчых будынкаў — дзеся гэтага трэба паспяшацца распытаць усіх тых, хто добра ведаў сядзібу.

У сваёй кнізе нарысаў «Время собирать камни» вядомы рускі пісьменнік Уладзімір Салаухін, горача выступаючы за аднаўленне на беразе Волхава «безнадзейна знішчанай, сцёртай з твару зямлі» сядзібы Г. Р. Дзяржавіна Званкі, ад якой не засталася нават планіроўкі, пераканаўча паказаў, што ўсё ж затраты на яе адбудову не толькі хутка акупяцца матэрыяльна (калі там будзе адкрыты турысцкі маршрут), але — што яшчэ больш важна — акупяцца таксама «ў іншых, нематэрыяльных адносінах», намнога ўзбагаціўшы ўсіх нас духоўна; прычым затраты ў такім сэнсе «будуць акупяцца на працягу стагоддзяў». Усё гэта можна сказаць і ў дачыненні да Акопаў. Аднаўленне гэтай купалаўскай святыні дапаможа ўсім нам ва ўсёй яснасці ўбачыць глыбінныя карані вызваленчай барацьбы нашага народа, сапраўдным голасам якога, магутным і непадкупным, быў Янка Купала, дапаможа зразумець вытокі неўміручай паэзіі вялікага песняра Беларусі.

Ужо недзе пасля паездак у купалаўскія мясціны я даведаўся, што на камені Янкі Купалы ў Акопах Міністэрствам культуры БССР устаноўлены мемарыяльны знак. На вялікай мармуровай пліце золатам зьяюць вельмі характэрныя словы з верша Янкі Купалы:

Песню стварыці лenu, як неба,
У кожнай з ёй хаце быць мільм гасцём...
Гэтакіх толькі скарбаў мне трэба,
Гэткім я толькі жыву пачуццём.

Хай жа будзе гэты знак першым каменем у падмурак вялікага мемарыяльнага комплексу на радзіме Янкі Купалы.

РАДЗЬКАУШЧЫНА

У сваім падарожжы па купалаўскіх мясцінах я выпадкова натрапіў на зусім новую, невядомую дасюль назву, звязаную з юнацтвам песняра. Гэта — Ра дзькаўшчына.

У лісце да Л. М. Клейнбарта ад 23 лістапада 1927 года Янка Купала, расказваючы пра сваё жыццё, не мінае, вядома, і гадоў юнацтва, вучобы. На жаль, звесткі пра гэты надзвычай важны перыяд яго біяграфіі вельмі скупыя, тут ёсць шмат няяснага, так і не высветленага да сённяшняга дня. Ёсць у лісце такія радкі: «...З таго ж Прудзішча бацька аддаў мяне да яго сваякоў на хут. Мачаны, які межаваў з фальв. Казімірава Самойлы (дырэктара Мінск, рэальн.

вучылішча). Сын Самойлы Уладзімір Іванавіч рыхтаваў мяне ў рэальнае вучылішча...»

Што ж гэта быў за хутар? Да якіх канкрэтна сваякоў адалі тады бацькі маладога Купалу?

Нідзе ў друку я пра гэта не чытаў. Нават у кнізе Янкі Шароўскага «Пясняр народных дум» (1970) — самай поўнай пакуль што і, як гаворыцца ў анатацыі да яе, «першай навуковай» біяграфіі паэта.

Я вырашыў наведацца ў тых мясціны.

Памянёныя паэтам Мачаны аказаліся не хутарам, а даволі ладнай вёскай Бяларуцкага сельсавета Лагойскага раёна. Вёскай яны былі і ў часы юнацтва Купалы. Хутар жа, дзе жылі яго сваякі, быў за кіламетр адсюль і называўся Радзькаўшчына.

Чаму ж Купала пісаў «хутар Мачаны»? Хутчэй за ўсё таму, што ён адміністрацыйна адносіўся да гэтай вёскі.

Хутар Радзькаўшчына быў у маляўнічым куточку Міншчыны. Каля самых пабудоў пятыла крынiчная Вяча, зелянелі травяністыя лугавіны рачной поймы.

З другога боку да сядзібы падступаў хвойнік. Сёння ад хутара нічога не засталася. Цяпер гэта бераг вадасховішча Вяча — любімае месца адпачынку мінчан.

Гаспадаром хутара быў Януары Дамашэвіч, які ажаніўся з Садаліяй — роднай сястрой Дамініка Луцэвіча, бацькі паэта. Якраз у яе, цёткі, і жыў нейкі час малады Купала, цярэбчы нялёгка шлях у навуку.

Мне хацелася больш падрабязна даведацца пра маладосць паэта, пра сям'ю Дамашэвічаў, пра ўсё, што яго звязвала з ёю.

У Мачанах я сустрэў 82-гадовага Кастуся Дзядзюлю, які жыў некалі на суседнім з Дамашэвічамі хутары. Ён добра ведаў іх, бываў у іхняй хаце. Помніць самога Януарыя Дамашэвіча, які «памёр з нагі — калена распухла», памятае ягоных дзяцей. Ведаў Дзядзюля і самых блізкіх суседзяў Дамашэвіча — Самойлаў і іх дзяцей таксама: Уладзіміра Іванавіча, якога ён называе Валодзькам, а таксама Шурку і Маню.

Я ўжо і не спадзяваўся знайсці сведкаў Купалавай маладосці — як-нік, з таго часу, калі тут бываў Янка, мінула восем дзесяткаў гадоў. Шукаць гэтых людзей трэба было хаця б на паўвека раней. Але, аказваецца, цуды ёсць на свеце! Зусім выпадкова я даведаўся, што ў Мінску жывуць аж тры стрыечныя сястры Купалы — дачкі тых самых Садаліі і Януарыя Дамашэвічаў, у якіх знайшоў сабе прытулак малады Янка.

І вось разам з супрацоўнікамі Літаратурнага музея Янкі Купалы я сярод сясцёр паэта — на кватэры адной з іх. (Як гэта ні дзіўна, але да сённяшняга дня ніхто нават не пацікавіўся імі, не распытаў іх пра сустрэчы з Купалам). Хоць усе яны даволі сталага веку (Леанідзе Януараўне — 73, Сцепанідзе — 86, а Соф'і — 90 гадоў), аднак выглядаюць яшчэ няблага — бадзёрыя, гаваркія. У Дамашэвічаў былі яшчэ тры сыны — Казя, Юзя і Анцік, а таксама дачка Маня. З іх жывы толькі Анцік, але пабачыцца з ім не давялося: яшчэ да вайны ён пасяліўся ў Польшчы.

Дзве малодшыя сястры — Леаніда і Сцепаніда (ці Лёня і Стэфа, як іх звалі ў маладосці) — сустракаліся з Купалам больш тады, калі ён жыў у Мінску. Але помніцца ім (хоць, праўда, цьмянавата) і малады Купала. Магчыма, з успамінамі тут перапляліся і расказы старэйшых з сям'і: у сясцёр склалася пра яго ўражанне, як пра «смешнага», «жартаўлівага». Паводле іх успамінаў, любіў ён пажартаваць, пасваволіць. «Набярэ вады ў збан і давай аблівацца...» Або пра адносіны Купалы з іх бацькам, Януарыем Дамашэвічам, які чамусьці баяўся ракаў: «Улезе Янка ў рэчку, вышчупае рака і бяжыць: «Я пакажу дзядзьку, дзе ракі зімуюць!..»

Згадкі гэтых дзвюх сясцёр з даволі цікавымі дэталямі — і пра маладыя, і пра сталыя гады паэта — я запісаў на магнітафоне, які прыхапіў з сабой.

Але асабліва цікавыя ўспаміны старэйшай з сясцёр — Соф'і Януараўны, якую некалі звалі Зося, Зоська. Ёй добра запомніўся малады Купала, якога ў сям'і Дамашэвічаў вельмі любілі: «Харошы быў, мілы, няхітры...» Жыў ён у іх, аказваецца, не толькі тады, калі Уладзімір Самойла рыхтаваў яго да паступлення ў Мінскае рэальнае вучылішча, але і ў час вучобы ў Бяларуцкім народным вучылішчы зімой 1897-1898 гадоў. Разам са старэйшым сынам Казем, з якім сябраваў Янка, адвозіла яго туды Садалія на фурманцы. Добра запомнілася Соф'і Януараўне, як Янка пасвіў коней, як хадзіў разам з ёй у грыбы, больш у рыжыкі, што раслі ў недалёкім хвойніку, як забаўляўся ён з дзецьмі на Вячы. Засталося ў памяці, як Янка прасіў яе, Зоську, паклікаць малых дзяўчатак з суседняга хутара — дачок урача Каборды. Хлопец штосьці пісаў на паперках, скручваў іх і, пускаючы на рэчку, казаў дзяўчаткам, каб яны пераймалі іх і дзанаваліся пра сваё шчасце.

Ніколі не забудзе Соф'я Януараўна, як — пазней ужо — падтрымліваў яе Купала, калі муж, Іван Белановіч, пайшоў на вайну — на першую імперыялістычную. Жанчына засталася з двума дзецьмі на руках, а трэцім хадзіла. Купала наведваў яе ў Сілінцы — вёсцы паблізу

Лагойска, куды яна выйшла замуж, дапамагаў, чым толькі мог. Калі аднойчы ў распачы яна хацела атруціцца, Янка Купала адабраў у яе бутэльку з воцатам і аднёс схаваць суседзям Драздовічам. Нездарма ж у яго гонар Соф'я Януараўна і сына свайго назвала Янкам.

Прыгадала Соф'я Януараўна і бацькоў Купалы. Пра бацьку яго, якога яна называе Дбмінік, гаворыць: быў ён з «бакамі, нябрыты», «сярэдне высокі», «хазяйскі быў». Маці паэта была «нізкаватая», «вясёлая», «харошая», «спакойная». Вучыла Зосю вязаць карункі — добра валодала гэтым рамяством.

Але асабліва ўрэзаўся ў яе памяць адзін эпізод, надзвычай важны, на мой погляд, для разумення маладога Купалы — калі Янка адыходзіў «у людзі». У памянёным вышэй лісце да Л. М. Клейнбарта паэт гаворыць пра гэта вельмі скупа: «Пасля смерці бацькі давалося мне самому заняцца гаспадаркай, але яна хутка пачала мне надакучваць, бо трэба было працаваць на памешчыка, уладальніка той зямлі, якую я павінен быў араць і засяваць. І вось у 1903 г., здаецца, я пайшоў на службу...» Пакінуць зямлю Купалу падштурхнулі сямейныя няшчасці, прычынай якіх ён лічыў «беспрытульнае, поўнае розных нягод, бадзяжнае жыццё» па чужых арэндах — яму «страшна было думаць пра будучыню» (ліст да Л. М. Клейнбарта ад 1910 г.).

Купала стаяў тады перад выбарам: або аддаць усяго сябе бясконцай паднявольнай працы на чужым полі дзеля кавалка хлеба, або, вырваўшыся з кабалы, пракладваць сваю ўласную дарогу ў жыцці, змагацца за разняволенне ўсяго народа.

Выбраў ён, як вядома, апошняе.

Але, аказваецца, парваць з усталяваным жыццёвым укладам сям'і было далёка няпроста. Мацеры, якая заставалася на гаспадарцы з дочкамі, цяжка было зразумець сына — адзінага на той час мужчыну ў сям'і.

Увесь драматызм адыходу Купалы ў свет і перадае расказ Соф'і Януараўны. Янкаў адыход тады настолькі ўразіў дзяўчынку, што і цяпер, на старасці, яна не можа расказаць пра гэта без слёз. (Ці не таму і захоўвала ў памяці амаль 80 гадоў усе звязаныя з ім дэталі?)

Соф'я Януараўна прыгадвае, як хтосьці з сям'і Луцэвічаў (спачатку яна гаворыць «дзядзька», г. зн. Купалаў бацька, але потым прыпамінае, што яго ўжо тады не было жывога) прыехаў да яе бацькоў у Радзькаўшчыну з просьбай дапамагчы ўгаварыць Янку не пакідаць дома. Луцэвічы прасілі дапамогі ў Дамашэвічаў недарэмна: Янка вельмі шанаваў іх. «Ён болей бываў у нашых, як дома... Мая матка была больш аддана яму, чым сыну... Вельмі любілі яны адзін аднаго...»

І вось бацька і маці Соф'і Януараўны, узяўшы з сабой і яе, тады дзяўчынку Зоську, выправіліся на падводзе да Луцэвічаў — відавочна, у Селішча (сама расказчыца не магла ўжо гэта прыпомніць).

З яе памяці не сцерліся нават дробныя дэталі, звязаныя з той паездкай. Добра запомнілася зусім немалаважнае для ўражлівай дзяўчынкі адно здарэнне ў дарозе. За Бяларучамі, у вялікім лесе раптам «захрапла кабыліца». Бацька сказаў ім, каб моцна трымаліся за калёсы. Тут выскачыў на дарогу воўк і — «прама за пыскі кабыліцу... Сяк-так абараніліся. Як пусціў бацька гэту кабыліцу, дык ледзь мы выдзержалі».

Калі прыехалі да Луцэвічаў, «кабыліца была ўся ў пене». Выйшлі гаспадары з хаты і «ўсе проста ўтаропіліся: што такое, што вы пабялеўшы нешта?..». Спачатку аж не маглі слова сказаць, так былі напужаны і задыханы.

Супакоіўшыся, селі за стол. І пачалі ўгаворваць Янку не кідаць гаспадарку. «А ён адно: дарэмна вы мяне мучыце і самі мучыцеся».

Назаўтра, пераначаваўшы, ізноў узяліся за ўгаворы, але хлопец паўтараў: «Не мучце сябе і не мучце мяне». «Мы яго вельмі жалелі, што ён адходзіў... Сядзелі, заплакалі. Добра паплакалі». Так і паехалі назад, не ўгаварыўшы Янку.

— Назаўтра,— працягвае расказ Соф'я Януараўна (перадаю яго даслоўна),— ён прыйшоў з дому, на наш хутар (ён і казаў: я заўтра буду ісці). Ну, мы глядзелі... Ад нас з вакна было відаць, як ён з дарогі паверне на мост... Так помніцца мне ўсё гэта!.. «Каб ён, не дай бог, у рэчку не ўсунуўся...»— так гавораць мае бацькі. І пайшоў бацька з маткай на сустрэчу... Стаялі, глядзелі, пакуль ён мост пройдзе. Прайшоў! Ідзе! Прыйшоў у хату... «Што ж ты надумаўся-такі?..» — «Я вам і гаварыў, што не буду думаць другога, а буду думаць пайсці. Я вам,— кажа,— і гаварыў, як вы выязджалі, што я прыйду да вас. Але ў вас не буду і да бацькоў не буду нейкі час варочацца. Нейкі час.— Ён так і сказаў: — Нейкі час варочацца...»

Соф'я Януараўна прыгадвае, як яе бацькі, убачыўшы, што адгаварыць Янку немагчыма, збіралі яго ў дарогу (хоць Луцэвічы і прасілі іх нічога не даваць хлопцу з сабой: думалі, так ён хутчэй адумаецца): — Мама папытала, нябожчыца: «А што ты ўзяў з сабой?» — «Нічога я не браў і ў вас браць не буду». Паглядзеў бацька мой у яго кішэнях, прагледзеў усе яго рубчыкі — можа, яму далі грошы... Мама кажа: «Ты ж памрэш у дарозе, ты ж нічога не ўзяў, грошай пры табе няма...» Пераначаваў. Плачам мы ўсе па ім. Ён такі харошы быў, мілы. Ну што ж рабіць, што рабіць? Падышоў тата да маткі: «Як ты яго будзеш адпраўляць, галоднага? Трэба даць з сабой хоць трохі». Мама ўзяла

торбачку палатняную — беленькая, чысценькая была... Вяндліны, сухой кілбасы палажыла! І палажыла во такія — як цяпер магу адмераць — кускі сала... Паглядзеў ён, узяў гэту торбачку — і да маткі: «Цётка, забяры гэтае сальца, аднясі назад: торбачка мокрая зробіцца ад сала, пацячэ яшчэ, як цёпла стане... Лепш мне сушэйшай вяндлінкі падлажы... на месца гэтага...» Так і зрабілі. Тады бацька падазваў матку: «А ты грошай яму не дала?» — «У цябе ж грошы, я ж табе гаварыла: дай трохі на дарогу». Пайшоў бацька... дастаў грошы, даў яму некалькі: «Глядзі ж толькі, каб не загінуў дзе... Старайся вярнуцца чым скарэй — каб мы на цябе паглядзелі...» З гэтым ён і пайшоў ад нас.

Праз нейкі час, расказвае далей Соф'я Януараўна, Янка прыслаў ім пісьмо. Пра што ён пісаў, яна, вядома, не помніць. Але ў памяці назаўсёды засталася адна страфа верша, які быў у гэтым пісьме:

Бацька на калодцы
Смолку рассякае,
Матка на камінку
Агонь раскладае.

Не можа не зацікавіць нас і расказ сясцёр пра сваіх бацькоў, якіх гэтак любіў Янка Купала. Маці іх, Садалія, жыла ў беднасці, асабліва да замужжа. Калі была дзяўчынай, не мела нават «людскага плац ця»: было толькі адно — і на будзень, і на свята. Пражыла яна каля трыццаці трох гадоў. Памерла з няшчаснага выпадку: ехала на падводзе, конь спу дзіўся, яна вывалілася з калёс, моцна пабілася — а была ж цяжарная. Сканала ў бальніцы ў Мінску. Пасля яе асталося сямёра дзяцей. Бацька, Яну ары Дамашэвіч, хадзіў удаўцом чатыры гады, потым ажаніўся. Калі пачалася калектывізацыя, уступіў у калгас «Чырвоны сцяг» у вёсцы Дафарэнцыя. Памёр у 1930 годзе. Ён вельмі любіў дзяцей. У двары зрабіў для іх арэлі. Пагушкацца на іх часта прыбегалі з недалёкіх Бараўцоў, куды пераехалі Луцэвічы, родныя сёстры Янкі Купалы Марыя і Анця...

Жывуць яшчэ сярод нас сучаснікі Янкі Купалы, блізкія яму людзі, якія ведалі яго, сустракаліся з ім. Чаму б нам не распытаць іх усіх, не запісаць падрабязныя ўспаміны? Кожная іх згадка дапамагла б нам намаляваць жывы вобраз вялікага паэта, адчуць атмасферу яго памкненняў і пошукаў, лепш зразумець неўміручую купалаўскую паэзію.

1980—1983

АБАРВАНАЯ СТРУНА

На зялёным пагорку каля вёскі Ніжняя Крывіна Бешанковіцкага раёна Віцебскай вобласці ў час нашага наступлення ў суровым 1944 годзе пасля жорсткага бою з ашалелымі ад няўдач фашыстамі вырасла самотная магіла. Пра таго, хто ляжыць у ёй, вяскоўцы ведалі толькі тое, што паведамляў скупы салдацкі надпіс на дашчаным, наспех зробленым помніку: «Тут пахаваны старшы лейтэнант Мірза Гедэонавіч Гелавані, які па-геройску загінуў у баі за Радзіму». Праз колькі гадоў, адзначаючы свята перамогі над фашысцкімі захопнікамі, жыхары Біклажанскага сельсавета перанеслі астанкі савецкага воіна на высокі курган каля вёскі Саннікі і ўстанавілі там любоўна зроблены цэментавы помнік. Але ніхто з біклажанцаў зусім не ведаў тады, што яны ўшаноўваюць памяць не проста воіна-героя, але яшчэ і выдатнага грузінскага паэта, які стаў гонарам не толькі грузінскай, а і ўсёй савецкай літаратуры. Пра гэта мы даведаліся толькі праз 19 гадоў пасля гібелі паэта. Вестку пра гэта прыслаў у газету «Літаратура і мастацтва», дзе я тады працаваў, настаўнік Ржаўскай сярэдняй школы Бешанковіцкага раёна Мікалай Іванавіч Берасцець.

У той жа дзень мне была выпісана туды камандзіроўка. І вось разам з Алесем Ставерам я еду на месца гібелі паэта.

Паабапал дарогі — старыя, парослыя арэшнікам і ядлоўцам акопы. Дзе-нідзе трапіцца на вока напалову разбураны дот, сустрэнецца з'едзены ржой капот нямецкай аўтамашыны. Гэта — сляды гераічнай бітвы савецкіх салдат за вызваленне Віцебшчыны. Тут сіламі двух франтоў — Першага Прыбалтыйскага і Трэцяга Беларускага — была акружана і ліквідавана вялікая групіроўка нямецка-фашысцкіх войск, пасля чаго савецкім салдатам-вызваліцелям адкрылася прамая дарога на Захад. Дзень і ноч грымелі тады задымленыя далячыні...

Спадарожная грузавая машына, у кузаве якой мы трэсліся на ўхабінах з Бешанковіч, сунялася перад дарожным указальнікам, што паказваў дарогу на Ржаўку.

— Тут вам недалёка, можна прайсці пеша, а я еду прама, — сказаў нам шафёр, высунуўшыся з кабіны.

Мы падзякавалі і не спяшаючыся пайшлі па пясчанай, абстаўленай бярозамі дарозе.

— Дзень быў ветраны, але цёплы. Роўна шумелі бярозы. І хоць неба ўсцілалі воблакі, на дождж, здаецца, не паказвала.

Да дарогі падыходзіла льняное поле. Лён сама цвіў, і нам хораша было глядзець на яго сіні разліў, на блакітныя хвалі, што беглі па шырокай прасторы аж за гарызонт. А за полем, у лагчыне, белымі макамі мільгалі хусткі жанчын, якія зграбалі ў копы сена.

Нібы і не было тут вайны. Нібы не раўлі ў гарачым паднябессі фашысцкія бамбавозы, не ляцеў на людскія галовы жахлівы смертаносны груз, не ішлі на безабаронных жанчын і дзяцей звераватыя карнікі з аўтаматамі, з лютымі аўчаркамі...

Нібы...

На скрыжаванні дарог нам сустрэліся дзве старыя жанчыны. З хатулямі за плячыма, у вялікіх хустках. Ішлі яны паволі, апіраючыся на кіі, часта спыняючыся.

Убачыўшы нас, жанчыны зусім спыніліся, пачакалі, калі мы падыдзем.

Твары ў іх былі расчырванелыя, запацелыя.

— Можа, вы, дзеткі, падкажаце нам, як ісці на Палік?

— На Палік?..

Мне здалося, Алесь нібы ўздрыгнуў, пачуўшы гэта слова. Палік... Назва яшчэ адной вялікай трагедыі ваеннага ліхалецця, пасапраўднаму не раскрытай, многім не вядомай. Колькі загінула там, у непраходных балотах, нашых людзей — партызан, жанчын, дзяцей! Дзень і ноч бамбілі нямецкія акупанты, абстрэльвалі з артылерыі, сціскалі абцугамі блакіровак непакорны партызанскі край. Там, пад Паліком, фашысты злавілі ў час блакады і яго, Алесь. Злавілі і адправілі ў канцлагер, потым у Нямецчыну ў рабства...

Жанчыны расказалі нам, што яны ўжо двое сутак у дарозе. Ідуць аж з-пад Полацка на той Палік. Недзе там, пад Паліком, загінулі ў час блакады і іх сыны — партызаны. Не, жанчыны не ведаюць, дзе іх магілы, не ведаюць, дзе там шукаць іх сляды. Але не пайсці яны не маглі. Усе дзевятнаццаць гадоў іх толькі і цягнула туды. І вось, згаварыўшыся, жанчыны выправіліся ў дарогу.

Кіёк у руцэ, за спіной хатулёк,

Запылена хуста —

Прасёлкам, здалёк,

Сівая, як голуб, ішла яна.

Звінела жаўранкамі вясна.

— Куды гэта, бабка, вы, дайце адказ,

Што зрушыла з дому, старэнькую, вас?

Шасцеў пры канаве зялёны трыснік...

— Я, дзеткі, да сына іду, на Палік...

— А сам што ж да вас не прыедзе ваш сын?

Няўжо так зазнаўся? Які ў яго чын?

— Зазнаўся? Ды не, яшчэ змалку ён быў
Ласкавы і чулы і матку любіў.
Бывала, не дбаў аб гульні, як усе:
Цялушку напасвіць і дроў прынясе.
Калі ж ён падрас, пачалася вайна,
Пазвала яго ў партызаны яна.
Пайшоў ён да возера Паліка —
Там, кажуць, балоты: чарот, асака.
Там вельмі цяжкая блакада была —
Ад бомбаў нямецкіх зямля ўся гула.
Адтуль не вярнуўся ён — на Паліку
Так і астаўся. У тым унь баку.
Адзін у мяне ён, к яму я іду —
А можа, дзе-небудзь яго там знайду?..
Кіёк у руцэ, за спіной хатулёк,
Запылена хуста —
Прасёлкам, здалёк,
Сівая, як голуб, ішла яна.
Звінела жаўранкамі вясна.

Алесь падрабязна раскажаў жанчынам, як ісці на Палік, і яны, з
нейкай неахвотай развітаўшыся з намі, паволі пабрылі пясчанай
дарогай далей, туды, дзе сінеў удалечыні асмужаны лес.

А мы пайшлі ў другі бок — шукаць другую магілу...

Дырэктара Ржаўскай сярэдняй школы Мікалая Іванавіча
Берасценя мы знайшлі без асаблівай цяжкасці.

І вось мы ідзём да помніка. Ён відаць здалёк, гэты белы помнік
сярод жытнёвага мора. Помнік грузінскаму паэту-воіну на беларускай
зямлі. У падножжы яго мы здалёк убачылі свежыя букеты кветак.

Мікалай Іванавіч раскажаў нам, як піянеры і школьнікі ўзяліся
ўшаноўваць памяць героя, як шукалі пра яго звесткі.

Спачатку яны напісалі ў архіў Міністэрства абароны СССР.
Неўзабаве прыйшоў адказ. Работнікі архіва паведамлялі, што Мірза
Гедэонавіч Гелавані нарадзіўся і жыве ў Грузінскай ССР, у гарадскім
пасёлку Тьянеці. Паслаі пісьмо ў Тьянеці, на прозвішча Гелавані.
Чакаць доўга не давялося. У адрас настаўнікаў і піянераў прыляцела
тэлеграма: «Дванаццатага вылятаем. Чакайце. Гелавані». І вось сваякі
воіна, што загінуў, абараняючы ў час вайны Радзіму, прыехалі на яго
магілу. На апошні і вечны прывал Мірзы Гелавані прыйшлі яго брат —
Цеймураз Гедэонавіч Гелавані, дырэктар Тьянецкага РДК, сястра
Русуан Гедэонаўна Гелавані, настаўніца сярэдняй школы ў Тьянеці, і
стрыечны брат. Прышлі роўна праз 19 гадоў пасля таго, як Мірзу
Гелавані скасіла варожая кула...

На жаль, падрабязных акалічнасцей гібелі паэта ўстанавіць не ўдалося. Але па ўсім відаць, што ваяваў ён і загінуў як герой. Характэрная дэталі. На помніку баявыя сябры Гелавані напісалі, што ён — старшы лейтэнант, у паведамленні ж аб смерці, якое было выслана сваякам паэта крыху пазней, Мірза Гелавані названы ўжо капітанам. Відаць, рашэнне аб прысваенні яму новага воінскага звання прыйшло ў вайсковую часць толькі тады, калі яго ўжо не было ў жывых.

Свята ўшаноўваецца памяць пра паэта на яго радзіме. У 1960 годзе ў Тбілісі выйшла любоўна аформленая кніга выбраных вершаў Мірзы Гелавані «Цхракара». У Тыянеці, у школе, дзе вучыўся паэт, створаны музей Мірзы Гелавані. Яркае, да канца адданае Радзіме жыццё паэта — добры прыклад для маладога пакалення савецкіх людзей.

У раённым цэнтры Бешанковічы на школьнай выстаўцы я ўбачыў і кнігі Мірзы Гелавані. Адна з іх, «Три песни», выйшла ў 1961 годзе ў Маскве, у выдавецтве «Молодая гвардия» ў перакладзе на рускую мову. (Акрамя выбраных твораў М. Гелавані ў яе ўвайшлі таксама вершы двух другіх рана памёрлых грузінскіх паэтаў — А. Асаціяні і А. Саджая.) Потым творы паэта выходзілі асобнымі выданнямі — на рускай і на беларускай мовах. Самыя першыя вершы М. Гелавані датаваны 1936, а апошнія — 1943 годам. Усяго толькі сем гадоў творчага шляху!

Чытаю вершы, пад большасцю з якіх стаіць кароткае слова «фронт», і нібы наяву бачу гэтага мужа, да канца адданага савецкай краіне чалавека, які «себя в бою не пожалел, а Родину сберег». Напісаныя ў суровых умовах франтавога жыцця, вершы Мірзы Гелавані з вялікай дакладнасцю, праўдзіва перадаюць пачуцці нашых салдат, што неслі ворагу на сваіх шытках грозную расплату за здзекі і катаванні савецкіх людзей. Мужнасцю, непакіснай воляй да перамогі павявае ад коланага радка вершаў паэта-байца:

Ад Мтацмінды да Смаленска — доўгі шлях:

Горы, стэп, іржавыя балоты.

Помніш ноч?

Залёт ты у дратах

Пад шалёным градам кулямётаў.

Помніш Днепр?

Кляновых лісцяў рой.

Восень скрозь шляхі нам залаціла.

Быў я ранены, ды зноўку стаў у строй,

А цябе вось куляю скасіла.

Я ў твой дом паслаў пісьмо ў той дзень,

Напісаў, што ў бойцы ўсякае бывае,
Што рыбак з Пшаві не адступіў нідзе...
Сэрца друга на вайне не памірае:
Б'ецца зноў яно — за ўдарам чую ўдар,
І здаецца мне ў агні паходаў,
Што з часіны той
Двух сэрцаў я ўладар,
Што к сваім гадам
Твае прыбавіў годы.

Нельга не прывесці яшчэ і напісанья ў акопах гарачыя радкі
верша Мірзы Гелавані «Ты помніш». Яны нібы пераносзяць нас у
вогненны вір вайны, на перадаваю — так ярка, так дакладна паказаў
паэт саму атмасферу суровага франтавога быту, нястрыманасць
нашага наступу наперад:

Ты помніш, рвалася за мінай міна,
Ды мы ішлі — раві, агню сцяна!
Ты помніш, куля праляцела міма,
Ды ў сэрца сябра трапіла яна.

Ляжаў ён ля царкоўнай агарожы
Ў вялікім — не па росту — шынялі.
Яшчэ такі і юны, і прыгожы:
Ён толькі жыць збіраўся на зямлі.

Садзіліся — адкуль яны? — стракозы
На твар, на пашчапаны аўтамат...
І ты сказаў: тут не памогуць слёзы,
Давай бліжэй трымацца будзем, брат...

Ідзём з баямі...
Ў лютай крутаверці
Нас косяць кулі — як іх мінаваць?
Ідзём, ідзём...
Нам трэба свет ад смерці —
Цаной жыцця свайго —
уратаваць.

Мірза Гелавані яшчэ ў школьныя часы захапіўся паэтычнай тво-
рчасцю. Чароўная краса роднага краю з яго велічнымі гарамі і
бурлівымі неспакойнымі рэкамі і рэчкамі, здавалася, сама клікала
юнака ўзяцца за пяро.

Яму, роднаму краю, дарагой сэрцу Сванетыі, паэт прысвяціў ня-
мала прачулых радкоў. Веліч грузінскай прыроды, авеяная паданнямі
і легендамі шматвекавая гісторыя горнай краіны, рамантыка
працоўных будняў перадваенных пяцігодак — усё гэта вельмі ярка

адбілася ў многіх творах паэта, асабліва ў такіх вершах, як «Мая радаслоўная», «Радзіме», «Іёры», «Пандуры», «Галакціён Табідзе», «Хеўсурская калыханка», «Цхракара», «Дзень стаміўся зусім...», у баладах «Аон», «Шаўлега», «Апоўначы», у паэме «Шаўнабада».

Паэт горача любіў свой горны край, сваю зямлю, дзе нарадзіўся і рос, дзе спазнаў першае юнацкае каханне. Разам з тым Мірза Гелавані лічыў сябе сынам усёй Савецкай краіны, якую гэтак жа шчыра апяваў у сваёй творчасці.

Асабліва ярка праявіўся савецкі патрыятызм паэта ў суровай лірыцы ваенных гадоў, калі ён сам узяў у рукі зброю, каб абараняць многанациянальную Радзіму ад няпрошаных прыхадняў.

Пра гэта сведчаць і яго франтавыя пісьмы да родных і блізкіх. Так, у пісьме сябру ён прызнаваўся: «Я абараняю сваю Радзіму, усю, ад Чорнага мора, ад берагоў Каспія, ад Карпацкіх гор да Ціхага акіяна, Радзіму шырокую і неабдымную. Радзіму маладую і прыгожую. Вы чуеце мой кліч, сябры? Зброя, толькі зброя! Смерць ворагу, пакуль ён не забіў нас! Смерць фашыстам, якія прыйшлі агнём і мечам разбурыць усё, што мы будавалі чвэрць стагоддзя!»

Крывёю свайго сэрца пацвердзіў грузінскі паэт шчырасць гэтых слоў.

Доля Мірзы Гелавані вельмі нагадвае долю нашага, беларускага паэта-франтавіка, таксама капітана Міколы Сурначова, які загінуў пад Берлінам у апошнія дні вайны. Творчы шлях абодвух паэтаў супаў з суровымі франтавымі дарогамі Вялікай Айчыннай. Таму і вершы абодвух іх — гэта само жывое пачуццё, сама любоў, сама нянавісць. Жыццёвая дарога Мірзы Гелавані, як і Міколы Сурначова, была перапынена ў самым росквіце таленту. І хіба ж можна сёння чытаць без хвалявання яго цудоўныя вершы, якія гучаць нібы запавет усім нам горача і самааддана любіць Радзіму:

Мяне панесла дрогкая цяплюшка
Тады ад вас да вогненных нябёс.
Але з сабой нашу я мамы ўсмешку
І вочы, поўныя расстайных слёз.

Я абяцаў вам, што вярнуся хутка,
Прайшоўшы пераможна па вайне.
Ды толькі, як зладзеі, клятву гэту
Украсці кулі хочучь у мяне.

Калі якая сэрца маё стрэне
І я ўпаду, як бег, у зелень траў,

Вы мне даруйце ўжо, вы мне даруйце,
Што не прыйшоў і слова не стрымаў.

Паэт не прыйшоў дамоў, «не стрымаў» свайго абяцання
вярнуцца. Ён наўвекі застаўся ляжаць у далёкім ад Грузіі
Біклажанскім сельсавеце, на Беларусі, якую вызваляў ад фашысцкіх
захопнікаў. І памяць пра яго будзе заўсёды ўшаноўваць наша зямля,
будуць заўсёды палымнец на яго магіле пунсовыя кветкі.

1963—1983

© OCR: Камунікат.org, 2013

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2013

© PDF: Камунікат.org, 2013

ЗМЕСТ

«ТАМ ВОЗЕРА СВИЦЯЗЬ, ЯК ШЫБІНА ЛЁДУ...»
ДАРОГА У СТО ГОД
ТОЙ КУРГАН ВЕКАВЕЧНЫ
АБАРВАНАЯ СТРУНА